ИБТИДАИ МӘКТӘБ
ВӘ
МӘКТӘБӘГӘДӘР ТӘРБИЈӘ

2

БАКЫ 1976

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1970-чи илдән чыхыр.

ИБТИДАИ МӘКТӘБ ВӘ МӘКТӘБӘГӘДӘР ТӘРБИЈӘ

МЕТОДИК МӘГАЛӘЛӘР МӘЧМУӘСИ

№ 2 (38)

МАРТ—АПРЕЛ

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»
ЖУРНАЛЫНА ӘЛАВӘ

© «Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә», № 2, 1976.

МҮНДӘРИЧАТ

Гурултајын гәрарларыны ләјагәтлә һәјата кечирәк 3

ЕПК — 1975

М. Мәһәррәмова — Дәрсин төкмилләшдирилмәси тәчрүбәсиндән . . . 4
З. Кәримов — Изаһлы гираәт дәрсләриндә планын тәртиби шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәси васитәси кими 7
А. М. Гулијев — Гираәт дәрсләриндә шакирдләрдә әхлаги кејфијјәтләрин ашыланмасы 9
Л. П. Бујнова—Дил вә ријазијјат тә'лиминдә диференсиаллашдырма. 12
Н. В. Һүсејнова—Дәрсдә програмлашдырма елементләри . . 15
С. Г. Галустјан—Ријазијјат тәдрисиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасы 18
С. Шәмсијева — Һәндәси материалын тәдрисиндә проблемли јанашма 22

Фәнләрин тәдриси

С. Әһмәдов — II синифдә нитг һиссәләри һаггында мә'лумат 26
С. Мәммәдов — Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә мүгајисә пријомундан истифадә 30
М. Исмиханов — Ев шәраитиндә шакирдин мүстәгил ишинин хүсусијјәтләри вә онун ибтидаи тә'лимдә мөвгеји 34
Ф. Әлијева — Диафилмләрдән истифадә 37
Ә. Гасымова — Ријазијјатдан үмумиләшдиричи дәрсләрин тәшкили тәчрүбәсиндән 40

Мүәллимләрин шәхси тәһсили

К. Әлијев — «Сәлислик» нәдир? 44
И. Әлијев, Н. Меһдијев—Әдәдләрин мүгајисәси вә әдәди бәрабәрсизликләр 46

Мәктәбәгәдәр тәрбијә

Н. Ф. Мироненко — Бакы шәһәринин мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә физики тәрбијәнин вәзијјәти 50
Т. Ә. Фејзуллајева — Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын күн режими . . 53
«Ушаг бағчасында тәрбијә програмы»на даир методик көстәришләр . 57

Бизим иш јолдашларымыз

Р. Ағајев — Мүәллим гајғысы 64

Јени програмлар

I—III синифләр үчүн бәдән тәрбијәси програмы 66

Јени китаблар

М. Әһмәдов — «Нүмунәви тә'лим уғрунда» 77
В. Хәлилов — Мүәллим вә тәрбијәчиләр үчүн вәсаит 78
Ә. Шүкүров—Мәсәлә һәлли методикасы 79

Гурултајын гәрарларыны ләјагәтлә һәјата кечирәк

Сов.ИКП XXIV гурултајынын гәрарларынын һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә доггузунчу бешилликдә Вәтәнимизин игтисади потенсиалы хејли јүксәлмиш, онун мүдафиә гүдрәти артмыш, совет чәмијјәтинин мә'нәви-сијаси бирлији, халгларын гардашлығы мөһкәмләнмиш, сосиалист демократијасы даһа да инкишаф етмишдир. ССРИ-нин бејнәлхалг аләмдә мөвгеји вә нүфузу даһа да мөһкәмләнмишдир. Бүтүн бунлар Сов.ИКП XXV гурултајынын материалларында гејд олунмушдур.

Сов.ИКП XXV гурултајы өлкәмиздә совет чәмијјәтинин инкишафынын, коммунизм гуручулуғунун јени мәрһәләсини ачды. Онунчу бешиллик кејфијјәт бешиллији е'лан олунду. Сов.ИКП-нин XXV гурултајы халг маарифи ишчиләри гаршысында јени вәзифәләр мүәјјәнләшдирди. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу вәзифәләр ичәрисиндә ән башлычасы педагожи әмәјин кејфијјәтини јахшылашдырмагдыр. «Кејфијјәт» анлајышы чох кениш һәчмли олмагла, мәктәбдә педагожи коллективин фәалијјәтинин бүтүн чәһәтләрини, тә'лим-тәрбијә ишләринин бүтөв системини— мәктәблиләрин идеја-әхлаги тәрбијәсинин тәкмилләшдирилмәсини, билијин кејфијјәтинин артырылмасыны, шакирдләрдә әмәјә мәһәббәт ашыланмасыны әһатә едир. Сөһбәт һәм дә шакирдләрин мәктәб диварларындан кәнара чыхаркән јијәләндикләри әгли еһтијатдан, онларда тәфәккүр габилијјәтинин, мә'нәви гүввәнин инкишафындан кедир. Бу проблемләрин мүвәффәгијјәтлә һәлли мүәллимләрин әмәјинин кејфијјәтиндән, онларын өјрәнмәк вә тәрбијә етмәк бачарығындан асылыдыр.

Јени бешилликдә педагожи коллективләрин, халг маарифи органларынын гаршысында чох бөјүк вә мүрәккәб вәзифәләрин һәлли дурур. 1976-чы ил, һәмчинин бүтүнлүкдә онунчу бешиллик мәчмуәмизин бүтүн охучулары, ибтидаи синиф мүәллимләри үчүн дә јарадычы ахтарышлар вә чәтинликләри арадан галдырмаг илләри олачагдыр. Бу илләри јүксәк әмәк гәләбәләри илә баша вурмаг үчүн јени програмла иш үзрә топланмыш тәчрүбәдән там истифадә етмәк, кичик мәктәблиләрин тә'лим вә тәрбијәси јолларыны тәкмилләшдирмәк зәруридир. Шүбһә јохдур ки, мүәллимләр Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXV гурултајынын тәләбләри сәвијјәсиндә ишләјәчәк, өз јарадычы вә хејирхаһ әмәји илә кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси сәвијјәсини јүксәлдәчәкләр.

Һазырда мәктәбләримиздә шакирдләри X бешиллик үзрә Сов.ИКП XXV гурултајынын гәрарлары илә таныш едирләр. Ибтидаи синиф мүәллимләри бу мүһүм сијаси тәдбирләрдән кәнарда гала билмәзләр. Онлар шакирдләрә коммунизм гуручулуғу јолларында Коммунист партијасынын јени, инамлы аддымы һаггында мә'лумат вермәлидирләр. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдин шүурунда бир фикир мөһкәмләнсин: совет адамлары даһи Ленинин вәсијјәтләринә әмәл едәрәк инамла хошбәхт кәләчәји гурурлар вә бу гуручулуғун ән мүһүм мәрһәләси онунчу бешиллик олачагдыр.

Дәрсин тәкмилләшдирилмәси тәчрүбәсиндән

М. МӘҺӘРРӘМОВА
Бакы МТИ ибтидаи синифләр үзрә тәдрис-методика кабинетинин мүдири

Үч иллик ибтидаи тә'лимә кечилмәси илә әлагәдар програмларын мәзмунунда вә һәчминдә баш верән дәјишикликләр тә'лим үсулларынын да тәкмилләшдирилмәсини тәләб едир. Бакы шәһәриндәки мәктәбләрин ибтидаи синифләриндә фәалијјәт көстәрән мүәллимләрин бир чоху јени системин маһијјәтини јахшы дәрк едир, тә'лим-тәрбијә ишләрини онун тәләбләри сәвијјәсиндә гурмаға чалышырлар. Нәсими рајонундакы 159 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ә. Гасымованын ишиндә диггәти чәлб едән чәһәт онун дәрсдә проблем шәраити јаратмаға чалышмасыдыр. О, јахшы билир ки, проблем ситуасија шакирдләрин кәркин тәфәккүр фәалијјәти үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Она көрә дә јени дәрси шаблон гајдада дејил, елә дүшүндүрүчү вә ахтарычы тәрздә гурур ки, шакирдләри ахтарышларла гаршылашдырыр, ирәли сүрүлмүш проблемин һәллинин вачиб олдуғуну вә бунсуз сонракы биликләри мөһкәм мәнимсәмәјин мүмкүн олмадығыны онлара дәрк етдирир. Бу чүр јанашма, шүбһәсиз, ушагларда бөјүк идрак марағы, һәр шејин дәриндән билмәк һәвәси, јени шејләр өјрәнмәк еһтирасы доғурур. Гаршыја гојулмуш проблемин ачылмасына јахшы стимул јараныр. Мәсәлән, о, тәбиәтшүнаслыг дәрсиндә «һаванын гызмасы» мөвзусунун шәрһинә белә башлајыр:

— Јајда дағa галхан туристләр өзләри илә нә үчүн хизәк көтүрүрләр?

— Јајда дағлар гарлы олдуғу үчүн.

— Бәс нә үчүн орада һава сојуг олур?

Суал көзләнилмәз вә јени олдуғундан ушаглар чаваб верә билмирләр. Одур ки, онлар мүәллимин шәрһинә бөјүк мараг вә һәвәслә гулаг асырлар.

Ә. Гасымова I компонентләрин танылмасыны кечәркән әјаниликдән истифадә етмәклә дәрси белә гурур. Әввәлчә 5 әдәд тәјјарә шәкли олан таблону јазы тахтасындан асыр вә кириш мүсаһибәси апарыр. Шакирдләр тәјјарә мејданындакы тәјјарәләри сајырлар, мүәллим бу тәјјарәләрдән нечәсинин учдуғуну, нечәсинин галдығыны сорушур. Мә'лум олур ки, тәјјарәләрдән икиси учмуш, үчү исә галмышдыр. Сонра мүәллим белә бир суалла ушаглара мүрачиәт едир:

— Ушаглар, әввәл тәјјарәләрин сајы чох иди, үчү учандан сонра нечә олду?

— Тәјјарәләрин сајы азалды.

— Бах, һәмин тәјјарәләрин сајына — 5-ә азалан, учан тәјјарәләрин сајына — 3-ә чыхылан вә мејданда галанларын сајына, јә'ни 2-јә фәрг дејилир.

Дәрси проблем шәкилдә гурдугда, онун интенсивлији даһа да артыр, мүәллим шакирдә даһа чох шеј өјрәдә билир вә гаршысына гојдуғу бүтүн мәсәләләрин шәрһинә наил олур. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн бир дәрсин кедишинә нәзәр салаг. Әзизбәјов рајонундакы 181 нөмрәли мәктәбин II синиф мүәллими Зәрифә Мухтарова ана дили дәрсиндә «Тәзә ил» ше'рини кечир. О, шакирдләрә синифдә олан 28 нәфәр шакирдин һамысыны ишләдир. Онлар ше'ри үзүндән охујур, 15 нәфәр әзбәр сөјләјир, 10 нәфәр таныш олмајан вә аз таныш олан сөзләрин

мә'насыны ачыр, бир нечә шакирд ше'рин мәзмунуну данышыр.

Шакирдләрин һамысы дүзкүн, сүр'әтли, ифадәли вә шүурлу оху вәрдишләринә јијәләнирләр. Мүәллим кечмиш дәрси мөһкәмләтмәк мәгсәди илә фәсилләри вә онларын әламәтләрини сорушур. Кимин ән чох һансы фәсли севмәси һаггында мә'лумат алыр.

Ше'рин һәр бәндинә аид чәкдији шәкилләри асыб (нефтчиләр, колхозчулар вә мәктәблиләрә аид) ону шәкилләр үзрә охудугдан сонра шакирдләрә мүрачиәт едир: — Көрдүјүнүз кими истеһсалатын бүтүн саһәсиндә ишләјәнләр чалышырлар ки, јени илә өз һәдијјәләрини бәхш етсинләр. Бәс јени илә сизин һәдијјәниз нәдир?

— Мән мәктәбимиздә кечирилән јолка шәнликләриндә Гар гыз ролуну ифа едәчәјәм. (О, «Гар гыз» ше'рини әзбәр сөјләјир).

Икинчи шакирд:

— Мән јени ил шәнлијиндә Шахта баба ролуну ифа едәчәјәм. (О, «Шахта баба» ше'рини сөјләјир.

Дәрсин ахырында мүәллим граммофон валында «Шахта баба» маһнысыны сәсләндирир вә «Ким нечә гышлајыр» диафилмини нүмајиш етдирир.

Дәрсдә мүәллим вә шакирдләрин фәалијјәтинин тәнзим едилмәсиндә экс-әлагә мүһүм рол ојнајыр. О, бир тәрәфдән мүәллимин изаһатынын шакирдләрә нә дәрәчәдә ајдын олуб-олмамасына, дикәр тәрәфдән исә шакирдләрин мүәллими нә дәрәчәдә дүзкүн баша дүшмәләринә нәзарәт етмәјә јөнәлдилир. Тә'лим просесиндә мәһз бу чүр экс-әлагә һәлледичи әһәмијјәтә маликдир.

Әкс-әлагә јаратмаг үчүн ән дәјәрли васитә «Сүр'әт-1 экс-әлагә» гургусудур. Бу гурғу тәтбиг едилән јердә шакирдләр дәрсдә чаваб вермәк үчүн нөвбә көзләмирләр. Чаваблар коллектив сурәтдә верилир вә јохланылыр.

Октјабр рајонундакы 18 нөмрәли мәктәбин III синиф мүәллими Сәмајә Шәмсијеванын синфиндә шифаһи һесаблама заманы шакирдләр белә бир мәсәлә тәртиб етдиләр: «Тәранәнин 6 шәкилли китабы вар иди, дөрдүнү дә бачысы верди. Тәранәнин чәми нечә китабы олду?».

Мүәллим тапшырыр ки, мәсәләнин чавабыны тапыб «Сүр'әт-1 экс-әлагә» гурғусунун екранында чәксинләр. Ушаглар истифадә едилән даирәни фырлатмагла мәсәләнин чавабыны (10) екрана чәкиб сахлајырлар. Сонра мүәллим ишарә верир: «Диггәт!» (Һамы һазыр олур, екраны мүәллимә тәрәф чевирирләр). Мүәллим 3—4 санијәдә чавабын дүзкүнлүјүнү јохлајыр. Бу гајда илә топлама вә чыхма әмәлинә аид мисалларын һәллини 20—25 санијә әрзиндә бүтүн ушаглардан алмаға наил олур. Бу гурғунун көмәји илә евә верилән тапшырыглары да аз вахт ичәрисиндә јохламаг имканы әлдә едилир. Сәмајә мүәллим «Сүрәт-1 экс-әлагә» гурғусундан даһа сәмәрәли истифадә едир. Лөвһәдә бир нечә һәндәси фигур чәкиб нөмрәләјир. Сонра шакирдләрә белә бир ифадә илә мүрачиәт едир: «Бәрабәрјанлы, бәрабәртәрәфли үчбучаг көстәрин».

Бу заман шакирдләр гурғунун әгрәбини бирин үстүнә кәтирир вә хорла:

— Бир, — дејирләр.

— Ким кәлиб көстәрәр?

Бир нәфәр кәлиб үзәриндә 1 рәгәми јазылмыш үчбучағы көстәрир. Бу гајда илә 1—2 дәгигә әрзиндә һәндәси фигурларын тәкрарыны бүтүн шакирдләрдән сорушур. Фигурлар һаггында тәсәввүрү олмајанлар јахуд јанлыш биликләр дәрһал ашкара чыхыр.

Бүтүн бунлара наил олмаг үчүн шакирдләрә фәрди јанашмаг, һәр бирини характерини дәриндән билмәк бачарығы тәләб олунур. Бу, јалныз мүәллимин мәһарәтиндән, ушаг әмәјинә бәләдолма бачарығындан, сәбир вә тәмкинлијиндән асылыдыр.

Ибтидаи синиф шакирдләри мүәллимин нәвазишинә еһтијач һисс едирләр. Бу чәһәт онлары мүәллимә даһа чох јахынлашдырыр. Мүәллим һәр бир ушағын гәлбинә јол тапмағы бачармалыдыр. Бунун үчүн о, ушагларын фәрди хүсусијјәтләрини

өјрәнмәлидир. Бу заман бир нечә амилә истинад етмәлидир:

1. Шакирди дәриндән өјрәнмәк нәтичәсиндә, онун һаггында фикир јүрүтмәлидир.

2. Шакирди өјрәнәркән онун јашадығы шәраити, она тә'сир едән амилләри, бу вә ја дикәр әхлаги кејфијјәти јарадан сәбәбләри нәзәрә алмалыдыр.

3. Шакирди һәм ушаг коллективиндә, һәм дә ондан кәнарда өјрәнмәлидир.

Ушағы өјрәнмәклә иши битмиш һесаб етмәк олмаз. Ушағы өјрәнәркән онун характер хүсусијјәтләринин ичәрисиндән елә мүсбәт кејфијјәтләр тапмаг лазымдыр ки, она истинад етмәклә мәнфи чәһәтләри арадан галдырмаг мүмкүн олсун. Бу дедијимиз чәһәтләр олмадыгда шакирд ја тәнһа доланыр, гәлбини кимсәјә ачмыр, инамсыз олур, ја да онда тәрслик јараныр.

Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаја јазыр: «Тәәссүф ки, биз адәтән ушагларын нә илә мараглана дыгларыны, онларын јаш хүсусијјәтләрини чох аз нәзәрә алырыг. Мәкәр бизим мүәллимләр инсанын тәбиәтинә бәләд олмамалыдырлар? Педагоглары доғру олараг төһмәтләндириб дејирләр ки, онлар ушаглара рәсмијјәтлә, гајғысызлыгла јанашырлар, исте'дады оланлары вә олмајанлары фаизә көрә ајырырлар. Онларын инкишаф етмәсинә, тәрбијәсинә нечә көмәк етмәк гејдинә галмырлар. Лакин биз бу әламәтләри билсәк вә бәләд олсаг ишимиздә мүвәффәгијјәт газана биләрик» (Кәнч пионерләр һаггында. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1972-чи ил, сәһ. 111).

Бу чәһәти дәрк едән, ишә мәс'улијјәтлә јанашан мүәллим һәр бир шакирди дәриндән өјрәнир, онун гәлбинә јол тапыр, характериндә нәзәрә чарпан мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри мүәјјәнләшдирир.

Октјабр рајонундакы 21 нөмрәли мәктәбин мүәллими Меһпарә Һәбибова беләләриндәндир. О, тә'лим просесиндә шакирдләрә фәрди јанашмаға чалышыр.

Меһпарә мүәллим фе'л бәһсини кечәркән шакирдләрин исим вә сифәт һаггында өјрәндикләрини тәкрарламағы лазым билди. Шакирдләрә 2—3 чүмлә јазылмыш карточкалар пајлајыб тәһлил етмәји, һәр нитг һиссәләрини мүәјјәнләшдирмәји вә фәргләндирмәји тапшырды.

Һәр бир шакирдин бунун үчүн нә гәдәр вахт сәрф етдији гејдә алынды вә сәрф олунан вахта көрә онларын бир-бириндән фәргләндикләри ајдын олду. Ишин јеринә јетирилмәсинә шакирдләрин бә'зиләри 5, бә'зиләри 10—15, дикәрләри исә 20—25 дәгигә сәрф етмишди.

Карточкаларда ајры-ајры сөзләр вә онлара даир мүвафиг тапшырыг верилмишди. Шакирдләрдән 5-и белә чаваб вермишди:

— **Күлдан** сөзүнү нә үчүн исим һесаб етмисән?

— **Күлдан** ад билдирир, күл гојулан габдыр.

— **Јашыл** сөзүнү нә үчүн сифәт һесаб етмисән?

— **Јашыл** рәнк билдирир, она көрә дә сифәтдир.

— **Јашыллашыр** сөзүнү нә үчүн фе'л һесаб етмисән?

— Бу, һәрәкәт билдирир, она көрә дә фе'лдир.

— **Учур** сөзүнү нә үчүн фе'л һесаб етмисән?

— Она көрә ки, һәрәкәт билдирир.

Шакирдләр үмумиләшдирмә апаркән, көрүндүјү кими, нәзәри үмумиләшмәјә (әшјанын адыны, нечәлијини, һәрәкәтини билдирән әламәтләрә) үстүнлүк вермишләр. Шакирдләрдән 7 нәфәри исә үмумиләшдирмә заманы суала вә формал охшарлыға әсасланмагла чидди сәһв етмишдиләр. Бу хүсусијјәтләри нәзәрә алараг Меһпарә мүәллим шакирдләри күчлү, орта вә зәиф олмагла үч група ајырыр. Ев тапшырығы верәркән ушагларын һазырлыг сәвијјәсини нәзәрә алыр. Зәиф охујанлара елә тапшырыглар верир ки, шакирд белә тапшырығын ичрасы просесиндә ејни заманда әввәлки керилији арадан галдырсын вә ејни мөвзу даирәсиндә мүәјјән билик, бачарыг вә вәрдишә јијәләнсин.

Күчлү шакирдләрә өз биликләри-

ни даһа да дәринләшдирмәк үчүн аз мигдарда, лакин чәтин тапшырыг верир. Китаб үзәриндә мүстәгил иш, лүғәт үзрә чалышма, мәсәлә һәлли вә башга ишләр просесиндә дә Меһпарә мүәллим белә һәрәкәт едир.

Тәдрисин кејфијјәтини јүксәлтмәк вә буна мүвәффәг олмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, ушагларын психоложијасыны дәриндән билмәк, һәр чүр үсул вә пријомлары ушагларын фәалијјәтиндәки кејфијјәт вә хүсусијјәтләрә ујғунлашдырмағы бачармаг лазымдыр. Бунун үчүн исә арашдырмаг, чидди мүталиә илә мәшғул олмаг, даим өјрәнмәк зәруридир. Ишиндән нүмунә кәтирдијимиз мүәллимләр бу наилијјәтләри бирдән-бирә дејил, узун вә дәрин мүшаһидә, һәм дә өз үзәриндә сә'јлә ишләмәк нәтичәсиндә әлдә етмишләр.

Изаһлы гираәт дәрсләриндә планын тәртиби шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәси васитәси кими

З. КӘРИМОВ

Азәрбајчан Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун методисти

Тә'лим елмләрин әсасларына даир мүәјјән билик вә бачарыгларын мәнимсәнилмәси, тәфәккүр вә ирадәнин инкишаф етдирилмәси, кәләчәк мүстәгил фәалијјәт үчүн зәрури вәрдишләрин јарадылмасы просесидир. Бу просесин мәһсулдар тәшкили үчүн мүәллим шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләрини билмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, кечилән материалын характериндән асылы олараг шакирдләрин ону гаврама габилијјәтләри мүхтәлиф олур. Онларын бә'зиләри кечилән материалы тез вә асанлыгла, бә'зиләри исә кеч вә чәтин мәнимсәјирләр.

Гираәт дәрсләриндә мәтнин мәзмунунун дәриндән мәнимсәнилмәсиндә вә онун идејасынын баша дүшүлмәсиндә план үзрә иш бөјүк рол ојнајыр. Психоложи тәдгигатлар, һәмчинин мәктәб тәчрүбәси сүбут едир ки, ибтидаи синифләрдә шакирдләрин тәфәккүрүнә мүәјјән васитәләрлә истигамәт верилмәдикдә, онлар мәзмуну лазымынча гавраја билмирләр. Белә истигамәтләрдә исә план мүһүм васитәдир. Планын әһәмијјәтини тәхминән ашағыдакы кими хүласә етмәк олар: а) јахшы тәртиб олунмуш план мәтнин шакирдләр тәрәфиндән јығчам нағыл олунмасыны тә'мин едир; б) планын көмәји илә мүһүм мәсәлә гејримүһүмдән фәргләндирилир; в) план мәтндәки әсас анлар арасында әлагә јарадыр, мәнтиги ардычыллығы тә'мин едир, шакирдин данышығыны системә салыр; г) план мәзмунун јадда сахланмасы вә сонрадан јада салынмасына имкан верир. Шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, вахта гәнаәт олунмасыны тә'мин едир.

Изаһлы гираәт дәрсләриндә план тутмаг мөвзу үзрә апарылан ишләр системиндә мүһүм јер тутмалы вә диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Әсәрин планыны тутаркән садәдән мүрәккәбә, асандан чәтинә принсипинә әсасланмаг лазымдыр.

I синифдә шакирдләрә планын тәртиби үзрә илкин вәрдишләр вермәк мәгсәдилә мүәллим ишә шәкилли планын тәртибиндән башлајыр. Бир гәдәр сонра һазыр план вериб она әсасән нағылетмә үзрә мәшг апарыр. II синифдә планын коллектив тәртибиндә шакирдләр фәал иштирак едирләр. III синифдә исә артыг планын мүстәгил тәртиби үзрә мәшг апарылыр.

Бир сыра шәһәр вә кәнд мәктәбләринин III синифләриндә мүхтәлиф характерли материалларын тәдриси просесиндә апардығымыз мүшаһидәләрә вә гојдуғумуз експериментләрә әсасән дејә биләрик ки, шакирдләрә план тутмаг вәрдишләри ашыламаг мәгсәдилә белә бир систем тәтбиг олундугда јахшы нәтичә әлдә едилир:

1) Дәрс илинин әввәлиндә план шакирдләрә һазыр шәкилдә верилир. Шакирдләр бу план үзрә әсәрин мәзмунуну өјрәнирләр. Бә'зән дә шакирдләрә верилмиш суаллар үзрә әсәрин мәзмунуну нағыл етмәк тапшырылыр: мәсәлән, «Верилмиш план үзрә һекајәни нағыл един», «Ашағыдакы суаллара әсасән һекајәни данышын» вә с.

2) План шакирдләрин фәал иштиракы илә синифдә тутулур;

3) Шакирдләр мүстәгил план тәртиб едирләр.

Демәли, мәтнин планынын тутулмасы илк мәрһәләләрдә өјрәдичи, сонракы мәрһәләләрдә исә өјрәдичи - јохлајычы характер дашыјыр.

Әсәр һәчмчә кичик, мәзмунча садә олдугда өјрәдичи характерли планын тәртиби мәсләһәтдир. Бу заман вахта гәнаәт едилир, планын тәртиби һаггында шакирдләрдә асанлыгла тәсәввүр јаратмаг мүмкүн олур.

Даһа ири һәчмли, мүрәккәб сүжетли әсәрләрин планы бир нечә дәфә мүәллим нүмунә вердикдән сонра шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил тутулур. Гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрдә мүстәгил план тәртиб етмәк бачарығынын инкишафында дәрс китабларында гојулан суалларын мүстәсна әһәмијјәти вардыр.

Гираәт дәрсләриндә мәтнин планы тәртиб едиләркән мүстәгил ишләрин ашағыдакы нөвләриндән истифадә едилә биләр:

1) Мәтндә јазычынын әсас фикрини көстәрән јерләри тапын.

2) Мәтнин ады мәзмунуну вә идејасыны доғруму әкс етдирир?

3) Мәтни һансы һиссәләрә ајырмаг вә һәр һиссәни нечә адландырмаг олар?

4) Мәнтдә әсас сурәтләрин портретләрини көстәрин (онларын заһири көрүнүшләринин дахили сәчијјәләри илә нә дәрәчәдә әлагәдар олдуғуну изаһ един).

5) Гәһрәманы сәчијјәләндирмәк үчүн онун ишиндән, сөзүндән, әсәрдәки башга сурәтләрин онун һаггындакы фикриндән мүәллифин она мүнасибәтини көстәрин вә с.

Изаһлы гираәт материалынын шүурлу, ардычыл вә дәриндән баша дүшүлмәсиндә планын бөјүк әһәмијјәтә малик олмасына бахмајараг бә'зи мүәллимләр она лагејд мүнасибәт көстәрир, мәтнин мәзмунунун ачылмасына көмәк көстәрә биләчәк план тәртиб етмирләр. Мәтни бир нечә дәфә тәкрар охутдуруб нағыл етдирмәклә иши битмиш һесаб едирләр. Јахшы тәчрүбәјә малик олан мүәллимләр исә кириш мүсаһибәсиндән, мәтнин охунушундан сонра шакирдләри план тәртиби үзәриндә чидди ишләдирләр. Нәтичәдә шакирдләр мәтни шүурлу мәнимсәјирләр. Планын тәртибиндә үч форма нәзәрдә тутулур:

1. Суал чүмләси формасында.
2. Нәгли чүмлә формасында.
3. Адлыг чүмлә формасында.

План суал чүмләси формасында тәртиб едилдикдә онун һәр бәнди бир суал чүмләси илә ифадә едилир. Јә'ни нә исә бир шејин өјрәнилмәси тәләб олунур. Чалышмаг лазымдыр ки, план суал чүмләләри илә тәртиб олундугда шакирд һәр суала бир чүмлә илә чаваб вермәсин; һәр суал шакирди өз фикрини бир нечә чүмлә илә ифадә етмәјә вадар етсин. Бир сөзлә, суал шакирди дүшүндүрсүн, ахтарычылыға сөвг етсин. Планын ајры-ајры

бәндләри нәгли чүмлә шәклиндә ифадә едилдикдә исә данышылмасы тәләб олунан фикир конкрет бир чүмлә илә тәсдиг едилир.

Нәгли чүмлә шәклиндә план, адәтән, мәтнин һиссә-һиссә охунуб һәр һиссәјә башлыг верилдији просесдә алыныр. Шакирдләрдән бири охунмуш һиссәјә (мүәјјән мә'нанын ифадә едилдији битмиш парчаја) дүзкүн башлыг вермәдикдә јолдашлары дүзәлиш апарырлар. Беләликлә, ән јахшы башлыг гәбул едилир. Бә'зән исә план адлыг чүмлә шәклиндә тәртиб олунур. Бу заман планын һәр маддәси бир-ики сөзлә ифадә олунур. Мәсәлән, Ә. Вәлијевин «Ирадә» һекајәсинә белә план тутулур: 1) чәллад гаршысында; 2) гәһрәманын гәбри; 3) фашистләрин чинајәти.

Бу, даһа бөјүк мүстәгиллик тәләб едир. Мәтнин мәзмунуну шакирдләрдән алмаг үчүн бу формаларын һәр бириндән истифадә етмәк мүмкүндүр. Јә'ни мүәллим план тәртиби заманы шакирдләрдән мүәјјән чаваб алмаг үчүн фикрини суал, нәгли чүмлә формасында ифадә едә биләр. III синифдә мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр истәр коллектив, истәрсә дә мүстәгил план тутаркән онун мүхтәлиф формаларындан истифадә етсинләр. Бу шакирдләрдә фикри мүстәгил ифра етмәк вәрдиши јарадыр вә ону инкишаф етдирир.

Гираәт дәрсләриндә шакирдләрә әхлаги кејфијјәтләрин ашыланмасы

А. М. ГУЛИЈЕВ
Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин инспектору

Мәктәблиләрдә коммунист тәрбијәсинин әсасы һәлә ибтидаи синифләрдән башлајыр вә тәдричлә инкишаф етдирилир. Һәмин дөврдән ушаглар арасында јаранмаға башлајан јолдашлыг вә достлуг һиссләри кәләчәкдә онларын ҹәмијјәтин үзвләринә мүнасибәтиндә бөјүк рол ојнајыр.

I—III синифләрдә бир мүәллимин ишләмәси она кичик јашлы мәктәблиләрә ваһид тәләбләр әсасында, јолдашлыг, достлуг вә коллективчилик кими әхлаги кејфијјәтләри ашыламаг вә инкишаф етдирмәк саһәсиндә мүһүм ишләр көрмәјә имкан верир. Илк дәфә мәктәбә гәдәм гојан ушагларда мүхтәлиф характерләр мүшаһидә олунур. I синфә бағчадан кәлән ушаглар јолдашлыг мүнасибәтдә нисбәтән инкишаф етмиш олурлар. Мүәллим сентјабрын әввәлләриндән шакирдләрин сајы гәдәр мүхтәлиф характерлә гаршылајыр. Бу вахтдан тәрбијә ишинин әсасы гојулур вә коммунист мә'нәвијјатынын бүтүн ҹәһәтләри тәрбијә олунмаға башлајыр. Коммунист мә'нәвијјатынын әсасында исә јолдашлыг, достлуг вә коллективчилик, үмумијјәтлә инсанларын бирбиринә мүнасибәти дурур. Ушагларын јолдашлыг вә достлуг һиссләрини ојунлар, иҹтимаи-фајдалы әмәкдә чалышмаг, екскурсијалар, сәһәрчикләр, кәзинтиләр, дәрнәкләр тәшкил етмәклә, онлара мүәјјән иҹтимаи вәзифә тапшырмаг вә дикәр тәдбирләри һәјата кечирмәклә инкишаф етдирмәк мүмкүндүр.

Јолдашлыг вә достлуг һиссләринин инкишаф етдирилмәси үчүн гираәт дәрсләри даһа кениш имкана маликдир. Тә'лим просесиндә тәрби-

jə ишини дүзкүн тәшкил етмәк үчүн әввәл дәрслијин бу саһәдәки имканларыны билмәк, мәтнләри әлагәли тәдрис етмәји бачармаг вә апарылан ишин васитә вә үсулларыны мүәјјән етмәк лазымдыр. Фикримизчә, I синфин «Әлифба», I—III синифләрин «Ана дили» дәрсликләриндәки јолдашлыг вә достлуға аид мәтнләри ашағыдакы кими групլашдырмаг олар:

1. Билаваситә јолдашлыға вә достлуға һәср олунмуш мәтнләр.

2. Мәзмунунда јолдашлыг вә достлуға гисмән јер верилмиш мәтнләр.

3. Коллектив фәалијјәтдән бәһс едән мәтнләр.

Бәдии парчаларда олан мүсбәт образлар ушағын тәсәввүрүндә екс олунмагла онун фикринә, һиссинә вә һәтта әхлагына да мүсбәт тә'сир көстәрир. Бу тә'сир ушаглара өзүнүн вә башгасынын һәрәкәтини гијмәтләндирмәкдә көмәк етмәклә јанашы онларда јолдашына гајғыкеш олмағы да тәләб едир. Она көрә демәк олар ки, гираәт мәтнләри билик мәнбәји олмагла, һәм дә гүввәтли тәрбијә васитәсидир.

Гираәт дәрсләринин тәрбијәви чәһәтинә даһа чох фикир вермәклә јанашы тә'лим просесиндә башга әсәрләрдән сечилмиш бәдии прчалардан да истифадә етмәк вә онларын вахташыры мүзакирәсини кечирмәк мүмкүндүр. Белә олдугда шакирдләр әсәрдәки һадисәләрә шүурлу мүнасибәт бәсләмәји өјрәнир, образларын һәрәкәтләриндән мүтәәссир олур, фикирләшиб дүзкүн нәтичә чыхарырлар. Бу иш јолдашлыг вә достлугдан бәһс едән мәтнләр үзрә апарылдыгда даһа јахшы нәтичә верир. Белә мәтнләр бөјүк идрак әһәмијјәтинә малик олмагла јанашы, ушагларын коммунист әхлаги тәрбијәсиндә дә чох иш көрүр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тә'лимин тәрбијәедичи чәһәтинә аз фикир верән, һәр бир мөвзуну кечдикдән сонра нәсиһәт характерли гуру нәтичә чыхаран мүәллимләр мәтнин шүурлу мәнимсәдилмәсинә наил ола билмирләр. Ушагларын һиссләринә бунун тә'сири дә зәиф олур. Белә әхлаги схем гуранлар һаггында В. Г. Белински дејирди: «Сиз ушаглара нағыл вә повест данышын. Онун архасында елә кизләнин ки, көрүнмәјәсиниз. Гојун онда һәр шеј билаваситә тәсәввүрлә өзү һаггында десин. Сиздә әхлаги фикир вар. Чох көзәл, ону ушаглара демәјин, лакин гојун ушаглар ону һисс етсинләр. Һекајәнизин сонунда ондан нәтичә чыхартмајын, гојун ушаглар өзләри нәтичә чыхартсынлар. Әкәр һекајә хошуна кәлмишсә, јахуд онлар һекајәни ачкөзлүклә, һәзз алаала охујурларса, демәли, сиз өз ишинизи көрмүшсүнүз».

Гираәт дәрсләриндә иши бу истигамәтдә гурмаг, һәр бир мөвзуну тәдрис едәркән чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр онун мәгсәдини әввәлдән һисс етмәсинләр, нәтичәни өзләри чыхарсынлар. Дәрсликләрдә «Дағда», «Достлар» (I синиф), «Ләпирләр», «Икид өләр, ады галар», «Рабитә комиссары», «Јахшы јолдаш» (III синиф) вә с. кими мәтнләрдә әсил јолдашлыг вә достлуг үчүн вачиб олан хүсусијјәт даһа габарыгдыр. Мәсәлән, «Дағда» мәтниндә мәгсәд јолдашы тәк гојуб кетмәмәк, кәзинти заманы онун растлашдығы һәр бир чәтинлији арадан галдырмагдыр. Јолдашлары Гәдирин төкүлмүш моруғуну јығыр вә дағдан бирликдә гајыдырлар. «Достлар» мәтниндә хәстәләнмиш јолдаша баш чәкиб, она гуллуг етмәк әсас көтүрүлмүшдүр. Ушаглар јıхылыб гычы сынмыш Халидәјә күндәлик гајғы көстәрирләр. Јолдашлары Халидәни дарыхмаға гојмурлар. Онларың бу гајғысындан мә'нәви гүввәт алан Халидә тез сағалыр, мәктәбә давам едир. «Чајда» мәтниндә јолдашы хилас етмәк үчүн фәдакарлыг, «Мәктәб јолдашым» мәтниндә јолдашларла бирликдә охумаг, ишләмәк, ојнамаг, истираһәт етмәјин даһа шән олмасы, «Ләпирләр» мәтниндә достлуғун вардөвләтдән даһа гијмәтли олмасы, «Икид өләр, ады галар» мәтниндә досту, јолдашы өз һәјаты баһасына мүдафиә етмәк кими совет адамына

хас олан ән јүксәк инсанпәрвәрлик, «Рабитә комиссары» мәтниндә досту, јолдашы мүдафиә етмәк үчүн дәзүмлүлүк вә с. чәһәтләр әсас идеја кими көтүрүлмүшдүр. Бу чәһәтләр әсил јолдашлыг вә достлуг мүнасибәтләрин јаранмасы, инкишаф етмәси вә горунуб сахланмасы үчүн вачибдир.

Јолдашлыг вә достлуғу характеризә едән бу чәһәтләр «Ики јолдаш», «Јолдашлыг», «Түлкү вә дурна» (I синиф), «Кәндли вә ајы», «Ајы вә шир», «Дост доста тән кәрәк» (II синиф), «Һәр кәс өз тајыны тапмалы», «Шир вә түлкү» (III синиф) мәтнләриндә исә башга формада гојулмушдур. Бу мәтнләрдә сөһбәт јалныз өзү һаггында фикирләшмәк, лазым кәләндә көмәк етмәмәк, гајғы көстәрмәмәк, алдатмаг, мәгсәд бирлијинин олмамасы, тамаһкарлыг үзүндән достлуғун позулмасындан кедир.

Сәмими јолдашлыг вә достлугдан бәһс едән мүхтәлиф мәтнләрдә ушаглар тәһсилдә чәтинлик чәкән, керидә галан јолдашларына гајғыкешликлә јанашыр, көмәк едирләр. Белә биркә фәалијјәтдән, үнсијјәтдән јаранан јолдашлыг сәмимијјәти, сәдагәтли, достлуг һиссләри кет-кедә инкишаф едир. I синифдә өјрәдилән «Дилара» вә «Јахшы јолдаш» мәтнләриндә Дилара вә Зејнәбә јолдашларынын мүхтәлиф мүнасибәти көстәрилир. Бу мөвзуларын тәдриси заманы Дилара вә Зејнәбә јолдашларынын мүнасибәтини кениш тәһлил етмәк, ушагларын кимин һәрәкәтини дүзкүн һесаб етдикләрини өјрәнмәк вә онларын өз араларында да белә јолдашларын олуб-олмамасы барәдә данышмаг олар. Ушагларын бир-биринә дүзкүн мүнасибәтиндән бәһс едән белә мәтнләр онларда дахили бир һәјәчан јарадыр. Онлар өзләринин јолдашлыг вә достлуг мүнасибәтләрини јада салыр, тәһлил едир вә нәтичә чыхарырлар.

Ушагларын јолдашлыг вә достлуг тәрбијәсиндә гејри-сәмими јолдашлыг вә достлуг мүнасибәтләриндән бәһс едән әсәрләрин дә әһәмијјәти вардыр. Һәмин әсәрләрдәки образларын һәрәкәти, онларын бир-биринә гејри-сәмими мүнасибәти ушагларда икраһ һисси ојадыр. Онлар әсәрдәки мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрин әксинә олан һәрәкәтләри дәрк едир вә тәрбијәви нәтичә чыхарырлар. Бу мәтнләрин тәдриси заманы мараглы суаллар гојмагла бүтүн ушаглары дүшүндүрмәк олар: мәсәлән, түлкү илә дурнанын достлуғу нијә позулур? Камалын јахшы јолдаш олмадығыны сиз нәдән билирсиниз? Ајы илә кәндлинин достлуғунда нә чатышмыр? Шир чанавары нијә парчалады? Нечә олса иди онларын достлуғу позулмазды? Белә суаллар ушагларын мүстәгил нәтичә чыхармасына көмәк едир. II синифдә өјрәнилән «Гызыл» мәтниндә мәгсәд башга олса да ортаја белә бир суал чыхыр:

— Кәрим баба Гызылы нијә вәфалы дост һесаб едирди?

—Гызыл Кәрим бабанын дедији кими јүзләрлә һејваны өлүмдән гуртарыб. О һәр дәфә ал гана буланса да, бүтүн сүрүнү хилас едир. Демәли, Гызыл Кәрим бабаја, онун сүрүсүнә һәмишә сәдагәтли олмуш, ән чәтин вахтларда да горхмајыб сүрүнү саламат сахламышдыр. Бах, буна көрә Кәрим баба ити вәфалы дост һесаб едир.

«Восток-6» мәтниндә исә гәһрәман совет шаһини В. Терешкова космоса учуш һаггында хатирәләрини данышыр. Бурада мәгсәд совет адамларынын космосу фәтһ етмәсиндән, совет гадынларынын гәһрәманлығындан сөһбәт ачмагдыр. Һекајәнин сонунда исә Терешкованын Валери һаггында дедији бу сөзләрдә бир һәгигәт вар: «. . . Јахынлыгда достум вар. Мәнә елә кәлир ки, ону чағырсам, дәрһал јанымда олачаг. һәр һансы санијәдә мән она суал верә вә хејирхаһ чаваб ала биләрдим».

Дәрсликләрдә Владимир Иличдән бәһс едән мәтнләрдә онун јолдаша тәләбкарлығы, ишә мәс'улијјәти, јахшы охумасы вә с. кими

мүсбәт кејфијјәтләри илә јанашы, бүтүн ушаглара хас олан бә'зи дәчәллији, графини сындырмасы јазы јазаркән ләкә салмасы кими чәһәтләр һаггында да ушаглар мә'лумат алырлар. Н. К. Крупскаја «Мәктәблиләрә Ленин һаггында нә-ји өјрәтмәли» мәгаләсиндә көстәрирди: «Иличи бир заманлар дәбдә олдуғу кими ...һеч вахт дәчәллик етмәјән, анчаг сә'јлә дәрсләрини охујан, нәзакәтли бир дәрс ә'лачысы кими тәсвир етмәкдән даһа пис бир шеј јохдур» (Н. К. Крупскаја. Иличдән өјрәнәк. «Кәнчлик» нәшријјаты, 1970, сәһ. 200). Бурада ушаглар өјрәнирләр ки, Владимир Иличин ушаглығы һеч дә гејри-ади олмамышдыр. Онун көрдүјү бөјүк ишләр вәтәни, халгы севмәсинин, јолдаша, доста дүзкүн мүнасибәтинин, интизамлы, чалышган вә гајғыкеш олмасынын нәтичәсидир. Демәли, ким В. И. Ленин кими чалышса, халг үчүн бөјүк ишләр көрә биләр.

Кичик јашлы мәктәблиләрдә бә'-зи һалларда јолдашлыг вә достлуг һаггында јанлыш фикирләрин әмәлә кәлмәси дә мүшаһидә олунур. Онлар бә'зән јолдашынын нөгсаныны ачыг сөјләмәкдән чәкинир, буну јолдашы «сатмаг» кими баша дүшүр вә онун нөгсанларыны кизләтмәјә чалышырлар. Нәтичәдә онларда јаланчылыг, принсипсизлик, јолдашыны тәнгид етмәмәк вә с. кими мәнфи сифәтләр јаранмаға башлајыр. Она көрә дә мөвзуларын тәдрисиндә ушагларын әхлаги кејфијјәтләринин формалашмасына, јә'ни онларда достлуг, јолдашлыг, коллективчилик, дүзлүк, доғручулуг, садәлик, тәвазөкарлыг вә с. кими һиссләрин инкишафына фикир вермәк лазымдыр. Бунун үчүн мүәллим гираәт дәрсләриндә шакирдләрин диггәтини әсәрдәки сурәтләрин һәрәкәтләринә гијмәт вермәјә вә онлара өз мүнасибәтини билдирмәјә јөнәлтмәлидир.

Дил вә ријазијјат тә'лиминдә диференсиаллашдырма

Л. П. БУЈНОВА

Нәсими рајонундакы 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Һазыркы дөврдә тә'лимин инкишафетдиричи вә тәрбијәедичи күчүнү јүксәлтмәк мәсәләси чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Мә'лумдур ки, мүәллим јалныз бүтүн синфин, еләчә дә һәр бир шакирдин һазырлыг сәвијјәсини, фәрди хүсусијјәтләрини дәгиг өјрәнмәклә шакирдләрин мөһкәм билик вә вәрдишләрә јијәләнмәләринә наил ола биләр. Бунун үчүн һәр бир шакирдин әввәлләр кечилмиш материалы нечә мәнимсәдијини билмәк зәруридир.

Һазырда тә'лим просесинин идарә олунмасында чох мүһүм амил олан диференсиаллашдырма апарылмасы үчүн мөһкәм ахтарышлар кедир. Јахшы тәшкил едилмиш экс-әлагә мүәллимә һәр бир шакирдин тә'лими үчүн дүзкүн јол сечмәјә, диференсиаллашдырманы һәјата кечирмәјә имкан верир.

Тә'лимин диференсиаллашдырылмасы вә шакирдләрә фәрди јанашманы јалныз хүсуси һалларда дејил, онун мүмкүн олдуғу һәр јердә, һәмишә тәтбиг етмәк лазымдыр. Әлбәттә, јени материалын изаһы просесиндә һеч бир диференсиасија һаггында сөһбәт ола

билмәз. Јени дәрсин изаһында мүәллим тәгдим олунан материалы чәтин мәнимсәјән ушаглара әсасланмалыдыр. Шакирдләрә елә һиссләри ашыламаг лазымдыр ки, дәрсдән материалы баша дүшмәдән кетмәсинләр вә буну сорушмаға утанмасынлар. Ајдын олмајанлары шакирдләрә сәбирлә, арамла изаһ етмәк лазымдыр. Күчлү шакирдләрин ришхәнд етмәләринә гәт'и јол верилмәмәлидир.

Адәтән, синиф-дәрс програмы орта сәвијјәли шакирдә көрә нәзәрдә тутулур. Лакин, мәктәбә тәбиәти, биликләрә габилијјәти, тәрбијәјә мүнасибәтинә көрә мүхтәлиф ушаглар кәлир. Буна көрә дә мәктәбдә тә'лим алан шакирдләрин бир групу мә'луматлары чох тез гаврајыр, лакин изаһ олунан үзәриндә дәриндән дүшүнмүр вә чох тез унудур, башгалары исә кеч гаврајыр, анчаг баша дүшдүкдән сонра узун мүддәт јадда сахлајыр, өјрәниләни тәтбиг едә билирләр. Шакирдләрин јаддашындан, психоложи хүсусијјәтләриндән, сағламлыг вәзијјәтиндән вә әсәб системиндән дә чох шеј асылыдыр.

Диференсиаллашдырылмыш тә'лимә ән'әнәви јанашма шакирдләрин күчлү, орта вә зәиф груплара бөлүнмәсини тәләб едир. Лакин бу бөлүнмә шәртидир. Белә ки, һәр бир зәиф шакирд орта вә сонра күчлүләр групуна дүшә биләр. Тә'лимә белә јанашма мүәллимә күчлү шакирдләри диггәтдән кәнарда гојмадан орта вә зәифләри дә нәзарәт алтында сахламаға имкан верир.

Һәр бир дәрсдә онун бүтүн мәрһәләләриндән — сорғу, изаһетмә, мөһкәмләндирмә, ев тапшырығы вә с. истифадә едилмир, лакин бу мәрһәләләрин һәр бири чох зәруридир. Јени материалын изаһында мән мүсаһибә үчүн елә суаллар сечирәм ки, бу бүтүн шакирдләри фикирләшмәјә мәчбур едир.

Дүзкүн өјрәтмәк вә тәрбијә етмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, бүтүн јаш хүсусијјәтләри илә бирликдә ушаг психолокијасыны јахшы билмәк, ишләдијин шакирд коллективини һәртәрәфли өјрәнмәк лазымдыр. Өз ишиндә мүвәффәгијјәт газанмаг истәјән мүәллим бүтүн 45 дәгигә дәрси һәр чүр шакирд үчүн максимум өјрәдичи етмәјә чалышмалыдыр. Мән рус дили вә ријазијјат тә'лими просесиндә шакирдләрлә диференсиаллашдырылмыш иши нечә тәшкил етмәјимдән данышмаг истәјирәм.

Рус дили дәрсинә һазырлашаркән мүәјјән үзүрлү сәбәбләрә көрә әмәлә кәлән вә бә'зән ајры-ајры шакирдләр үчүн адәт һалы алан сәһвләри нәзәрә алараг вә тәсниф едәрәк тапшырыгларын бүтүн вариантларыны дүшүнүр, онлары ушагларын һәр бир групу үчүн сечирәм. Мәсәлән, «Фе'лин тә'рифи» мөвзусунун өјрәнилмәсиндә материалын изаһындан вә коллектив јеринә јетирилән ишдән сонра ушаглара мүстәгил ишләмәк үчүн бир нечә вариант тәклиф едирәм:

Нүмунә:

Тапшырыг 1. I—II дәјишмәдә бир нечә фе'л сечмәк вә онларла чүмлә гурмаг.

Тапшырыг 2. Мүәллимин вердији фе'лләрлә чүмлә гурмаг. Тәсрифи көстәрмәк.

Тапшырыг 3. Мәтн дахилиндә фе'лләрин алтындан хәтт чәкмәк. Тәсрифи көстәрмәк.

1-чи фрагмент

«Фе'лләрдә вурғусуз шәхс сонлуглары» мөвзусунун мөһкәмләндирилмәсиндә III синифдә рус дили дәрсинин фрагменти.

Шакирдләр фе'лләрдә вурғусуз шәхс сонлугларынын јазылыш гајдаларыны чәтин мәнимсәјирләр. Бу мөвзунун кечилмәсиндә биринчи 2 дәрсдән мән мәшг характерли иш үчүн програмлашдырылмыш тә'лимин бә'зи елементләриндән истифадә едирәм. Сигнал карточкалары планшетләр вә перфокартларын көмәји илә бу вә ја дикәр фе'лин тәсрифиндә шакирдләрдән кимин чәтин-

лик чәкдијини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олур. Бу мөвзунун мөһкәмләндирилмәсиндә (3-чү дәрсдә) мән тапшырығы чәтинлик дәрәчәләринә көрә тәртиб едирәм.

Үмуми тапшырыг

Сигнал карточкаларынын көмәји илә фе'лләрин шәхс сонлуғунда саитләри тә'јин етмәк.

Мәсәлән: прилетает (учуб кәлир).
строит (тикир, гурур).
тает (әријир).
косит (бичир).

Бу мөвзунун мөһкәмләндирилмәси үчүн һәр шакирд групуна мүстәгил тапшырыг верирәм.

I груп

Фе'лләрин сонлуғуну јазыб тамамламагла көчүрмәк. Дәјишмәни көстәрмәк: Ветер горы разруша.., Ленинское слова народы поднима... (Күләк дағы дағыдыр, Ленинин сөзләри халгы ојадыр).

Усердным трудом все получа..., а ленится будешь—все потеря... (Јахшы ишлә һәр шеј газанарсан, —тәнбәлликлә һәр шеји итирәрсән)
Смелый наход... робкий теря... (Чәсарәтли тапыр, утанчаг итирир)

II груп

Көчүрмәк, фе'лләрин тәсрифини көстәрмәк. Верилән фе'ли үчүнчү шәхслә ишләтмәк.

Мәсәлән: гулять (кәзмәк).
встречать (гаршыламаг).
красить (рәнкләмәк).
чернеть (гараламаг).
рисовать (рәсм етмәк).

Сонра шакирдләр тапшырығы дүзкүн јеринә јетирмәләрини сүбут едирләр. Тапшырығы тез јеринә јетирән шакирдләр дәрсдә карточка алырлар. Вәрәгәдә верилән мөвзу үзрә бир тапшырыг, шакирдин фәрди сәһвини нәзәрдә тутан икинчи тапшырыг олур.

Гираәт дәрсләриндә диференсиаллашдырылмыш тапшырығы дәрсин мүмкүн олан һәр бир мәрһәләсиндә, илк-вә тәкрар гираәт заманы, охунанларын тәһлили заманы, план үзрә ишдә, нағылетмәдә, ев тапшырығынын јохланмасында верирәм. Гираәт дәрсләрини, адәтән, шакирдләрин дәрсдә алдыглары билликләри системә салмаларына көмәк едән үмумиләшдиричи сөһбәтлә јекунлашдырырам.

Ријазијјат дәрсләриндә мән ушаглара әввәлчә үмуми тапшырыг верирәм, сонра шакирдләрин имканларыны нәзәрә алараг вариантлар үзрә әлавә тапшырыг тәклиф едирәм. Иш просесиндә мәктәблиләр һәллин кедишиндән әмәлә кәлән суаллара чаваб верирләр. Бүтүн шакирдләр иши јеринә јетириб тамамлајан кими, бир нечәси һәлли јазы тахтасында көстәрир.

Ријазијјат дәрсләриндә диференсиаллашдырылмыш ишин тәшкилинә аид бир нечә нүмунә көстәрмәк дә мәгсәдәујғун олар. Шакирдләрдән бир групу верилән тапшырығы мүстәгил јеринә јетирир, бә'зиләринә дәрсдә мүәллимин көмәји тәләб олунур, үчүнчү груп исә һәтта бириничиләрдән дәрин, әлавә тапшырығы да јеринә јетирә биләрләр.

2-чи фрагмент

III синифдә ријазијјат дәрсиндән фрагмент:

«Чохрәгәмли әдәдин бир вә икирәгәмли әдәдләрә бөлүнмәси» мөвзусунун тәкрары.

Башга синифләрдә олдуғу кими, мәним синфимдә дә күчлү, орта вә зәиф шакирдләр вар. Һәрдән шакирдләри тәхминән ејни инкишаф вә ејни гаврајыш групларында бирләшдирмәк мәгсәдәујғундур. Белә бөлкү күчлүләрә нәзарәт едәрәк вә зәифләрә вахтында көмәк көстәрәрәк бу груплардан олан һәр бир шакирдә фәрди јанашмаға имкан верир. Бу групларa тапшырыг вермәздән әввәл ики мисал һәлл едәрәк бүтүн синифлә икирәгәмли әдәдә бөлмәни тәкрар едирәм. Сонра һәр бир групун шакирдләри чәтинлик дәрәчәләринә көрә тәртиб олунмуш тапшырыг (нүмунә) алырлар.

I груп

101808-и 12-јә бөлмәк.

II груп

36132-ни 12-јә бөлмәк (јохлама илә һәлл етмәк).

III груп

48240-ы 24-ә бөлмәк.

Мәсәләләр тәклиф едилир. Һәр бир шакирд имканына вә инкишафына мүнасиб мәсәләнин һәлли јолуну тапыр.

I груп

Гәсәбәдән ејни заманда ики хизәкчи мүхтәлиф истигамәтдә јола дүшдү. 4 саатдан сонра онларын арасындакы мәсафә 136 км. олду. Биринчи хизәкчи саатда 18 км. сүр'әтлә кетмишдир. Икинчи хизәкчи һансы сүр'әтлә кетмишдир?

II груп

Шәһәрләр арасындакы мәсафә чајла 295 км-дир. Бунлардан ејни заманда гаршы-гаршыја пароход вә теплоход јола дүшдү. Пароход саатда 35 км. сүр'әтлә кетмишдир. Онлар нечә саатдан сонра көрүшмүшләр?

III груп

Ики мәнтәгәдән ејни заманда гаршы-гаршыја ики пијада јола дүшдү. Биринчинин сүр'әти саатда 6 км, икинчининки исә саатда 7 км иди. Әкәр араларындакы мәсафә 91 км оларса онлар нечә саатдан сонра көрүшәрләр?

Бу дәрсдә мән тәдрис аваданлығы дәстиндән, сигнал карточкаларындан, кодоскопдан, планшетдән вә с. истифадә едирәм. Бу иш ағырдыр, лакин јахшы нәтичә вердији үчүн мүәллимә лазымдыр. Бу иш дәрсдәнкәнар чохмүддәтли фәрди мәшғәләләр үчүн дә сәмәрәлидир.

Шакирдләрә диференсиал јанашма ибтидаи мәктәблә мәһдудлашмамалыдыр. Шакирдләр мүәјјән системә адәт етдикләри үчүн бу ишин јухары синифләрдә дә давам етдирилмәси вачибдир.

Кичик јашлы мәктәблиләрә диференсиал јанашманын һәјата кечирилмәси бизим мәктәбләрдә ардычыл вәһдәт проблеминин һәллинә көмәк едир. Бу, тәкчә орта мәктәб мүәллиминин ишләјәчәји синфи ирәличәдән танымасы, шакирдләрлә таныш олмасында дејил, еләчә дә ибтидаи синифләрин дәрсләриндә иштирак етмәсиндә, III синиф мүәллиминин иш үсулу илә таныш олмасында тәзаһүр едир. Бу проблем мәсәләнин һәллинә техники тә'лим васитәләри дә бөјүк көмәк көстәрир.

Дәрсдә програмлашдырма елементләри

Н. В. ҺУСЕЈНОВА

Сумгајыт шәһәриндәки 13 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Јени програмларын тәтбиги мүәллимләрдә јарадычы јүксәлишә сәбәб олду. Биз тә'лим просесинин сәмәрәлилијинин артмасы үчүн әлавә еһтијат ахтарырыг. Инди һәр бир шакирдин аз гүввә вә вахт сәрф етмәклә дәрин вә мөһкәм билијә јијәләнмәси тә'лимин ән зәрури проблемләриндән биридир. Бу бахымдан дәрсдә шакирдләрин мүстәгил ишләри бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Програмлашдырылмыш тә'лимин һәјата кечирилмәси мүстәгил ишләрин тәкмилләшдирилмәсинә јени имканлар ачыр.

Ибтидаи синифләрдә програмлашдырма васитәләринин тәтбиги заманы кичик јашлы шакирдләрин идрак фәалијјәтинин хүсусијјәтләринә көрә һәрәкәт етмәк лазымдыр. Тәфәккүрүн дәгиглији чох зәруридир. Буна көрә дә ибтидаи си-

нифләрдә чавабын сечилмәсини вә код тәтбигини тәләб етмәјән перфокарт вә перфоговлугдан истифадә етмәк даһа мәгсәдәујғундур.

Програмлашдырылмыш тә'лимин сәчијјәви хүсусијјәти онда әкс-әлагәнин вә мүсбәт мөһкәмләндирмәнин олмасыдыр. Мүнтәзәм олараг «шакирд-мүәллим» әкс-әлагәси һәјата кечир. Шакирд үчүн ону руһландыран, тапшырығы јеринә јетирмәјә гадир олдуғуну көстәрән мүсбәт мөһкәмләндирмә чох зәрури әһәмијјәтә маликдир. Сорғунун ән'әнәви үсуллары илә мүәллим физики чәһәтдән белә мөһкәмләндирмәни там мә'нада һәјата кечирә билмир. Гысамүддәтли мүстәгил ишләр әкс-әлагәни анчаг гисмән тә'мин едир.

Мән ријазијјат вә рус дили дәрсләриндә әкс-әлагәнин садә васитәләриндән, сигнал карточкаларындан, чевирилән блокнотдан истифадә едирәм. Мүстәгил иш заманы исә перфокартлардан, перфоговлуглардан, шәффаф сәһифәли дәфтәрләрдән истифадә едирәм.

III синифдә «Чохрәгәмли әдәдләрин нөмрәләнмәси» мөвзусуну кечәркән хүсуси чеврилән блокнотлардан ибарәт олан планшетдән истифадә едирәм. Блокнотларын мигдары дәрәчәләрин мигдарына ујғун кәлир. Һәр блокнотда 0-дан 9-а гәдәр рәгәм олур.

Беләликлә, әкәр милјон дахилиндә әдәдләрин нөмрәләнмәси өјрәниләрсә планшетдә 9 блокнот бәркидилир.

Милјонлуглар синфи			Минликләр синфи			Тәкликләр синфи		
јүзлүкләр	онлуглар	тәкликләр	јүзлүкләр	онлуглар	тәкликләр	Јүзлүкләр	онлуглар	тәкликләр

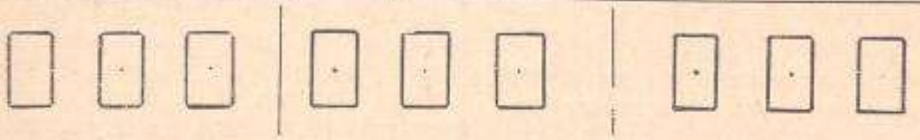

Белә планшетдән шифаһи сорғу заманы истифадә едирәм. Мәсәлән, III синфин 3 тәклијиндән, II синфин 54 тәклијиндән, I синфин 9 тәклијиндән ибарәт олан әдәди көстәрмәк тапшырығы верилир. Шакирд блокнотда лазым олан рәгәмин сәһифәсини ачыр, ону вәрәгләри тутан резинлә бәркидир вә орада алынан әдәди көстәрир.

Белә бир тапшырыг верилир: Алынан әдәди охумаг; 3054009 әдәди алынмалыдыр. Сонра белә суаллар вермәк олар:

— Бу әдәддә һансы дәрәчә јохдур? (јүзминлик, јүзлүк вә онлуг)

— Бу әдәддә нечә јүзлүк, онлуг, минлик вар? вә с.

Бу шәкилдә иш шакирдләрә чәтин мөвзулары јахшы мәнимсәмәк, мүәллимләрә исә ејни заманда бүтүн шакирдләрин чавабларыны көрмәк, әкәр чаваб дүз дејилсә, көмәк етмәк имканы верир. Ади шифаһи сорғу заманы бу мүддәтдә чәми 2—3 шакирддән сорушмаг олар. Бурада исә бүтүн синфин иши көрүнүр.

Шифаһи сорғу заманы да чәлд чаваб алмаг мәгсәди илә лөвһә тәтбиг едирәм. Белә лөвһә түнд рәнкли пластик парчадан дүзәлдилир. Јазы табаширлә јазылыр вә јериндәчә мүәллимә көстәрилир. Һәр бир шакирддә әски парчасы олур. О, лазым олмајан јазыны силир вә лазым олса јенисини јазыр.

Јазылы мүстәгил ишләр үчүн галкадан һазырланмыш шәффаф вәрәгли дәфтәрләр тәтбиг едирәм. Бу дәфтәрләрдә јазылар ади јумшаг гара карандашла апарылыр. Бу јазылар асан силинир вә буна көрә дә белә дәфтәрләри дәфәләрлә тәтбиг етмәк олар. Дәрсдән әввәл мән дәфтәрләрин өлчүсүнә ујғун олан

хүсуси вәрәгләрдә тапшырығы јазырам. Вәрәгләрдә бош јерләр бурахылыр вә буну шакирд тамамламалыдыр. Шакирд тапшырыг јазылмыш вәрәги шәффаф галка вәрәгин алтына гојур вә бурахыланлары јазыр.

Шәффаф дәфтәри «Һасилин дәјишмәсинин вуругларын дәјишмәсиндән асылылығы» мөвзусунун өјрәнилмәсиндә белә тәтбиг едирәм:

Мән тез-тез тапшырығы бир нечә вариантда верирәм ки, һәр бир шакирд өз инкишаф сәвијјәсинә ујғун тапшырығы һәлл етсин вә о, ушағын күчүнә мувафиг олсун.

Рус дили дәрсләриндә чалышманын мәтнини дәфтәрә көчүрмәјә чох вахт итирилир. Перфокартын вә ја шәффаф вәрәгли дәфтәрин тәтбиги дәрсдә вахта гәнаәт едир. «Рус дили үчүн дидактик мате-

Чәдвәли долдурмаг тапшырығы верилир

A	5	5	5		B	3	6	12
B	2	4	12		C	6	6	6
A. B.	10	20	60		B. C.	18	36	72

Чәдвәл долдурулан кими биринчи чәдвәлдәки јазылар үзрә мүсаһибә апарылыр:

— Биринчи вуруғун әдәди мә'насыны охујун. Онун һаггында нә демәк олар? (О дәјишмир).

— Икинчи вуруғу охујун. Онун һаггында нә демәк лазымдыр? (О кетдикчә чохалыр).

— Алынан әдәдләр һаггында нә демәк лазымдыр? (Онлар да кет-кедә чохалырлар).

Сонра дәјишән вуруглар вә бунлара ујғун һасилләр чүт-чүт мүгајисә едилирләр. Белә нәтичә чыхыр ки, әкәр биринчи вуруғу сабит сахлајыб, икинчини бир нечә дәфә чохалтсаг һасил дә бир о гәдәр дәфә артар. Икинчи чәдвәл үзрә дә бу гајдада иш апарылыр.

Әкәр белә дәрсдә чәдвәл ади дәфтәрдә чәкилиб долдурулса буна 5—7 дәгигә вахт сәрф олунар. Галан вахта исә мәсәлә вә ја бир нечә мисал һәлл етмәк олар.

III синифдә «Дүзбучаглы фигурларын саһәси» мөвзусунун өјрәнилмәсиндә дә белә дәфтәрләри тәтбиг етмәк мүнасибдир. Шакирд бош ханалары тамамлајыр, дүзбучаглынын саһәсинин тапылмасы, онун саһәси, узунлуғу вә ени арасындакы асылылыг һаггында асан нәтичә чыхарыр.

риал»дан тапшырыг кими истифадә етмәк олар. Вурғусуз саитләрин, кар вә чинкилтили самитләрин, исим, сифәт вә фе'лләрин сонлуғунун јазылышы гајдаларынын вә с. өјрәнилмәсиндә бу васитәдән истифадә етмәк сәмәрәлидир. Мәсәлән, «Фе'лин шәхс сонлугларынын јазылышы гајдалары вә фе'лин гејри-мүәјјән формасы» мөвзусунун өјрәнилмәсиндә «3-чү синифдә рус дили үзрә дидактик материал»дан, С-24 354 №-ли карточкадан ашағыдакы кими истифадә етмәк олар: һәрфләр бурахылыш мәтнин үзәриндә шәффаф галка јапышдырылыр вә шакирд бурахылмыш һәрфләри тамамлајыр. Белә мәтнин јазылмасына 10 дәгигәдән артыг вахт тәләб олунур. Газанылмыш 10 дәгигә вахтдан мән лүғәт иши үчүн истифадә едирәм.

Тапшырыг верилән вәрәгләрдә лазым олан орфограмын јериндә кәсикләр ачмаг олар. Шакирд тәмиз кағыз вәрәги гојур вә бурахыланы тамамлајыр.

Һазырда мүхтәлиф нөв кодларла вә механикләшдирилмиш нәзарәтлә верилән тапшырыглар кениш јајылыр. Белә һесаб едирәм ки, кодлама просеси кичик јашлы шакирдләрин диггәтини јеринә јетирилән

тапшырығын маһијјәтиндән јајындырыр вә о, кодларын чавабларынын тәртибинә јөнәлир.

Кичик мәктәблиләр үчүн әкс-элагә васитәләриндән истифадә мүтләг мәшг характерли чалышмалар үзәриндә ишлә вә ади дәфтәрләрдә нисбәтән чәтин чалышмаларла мүстәгил ишлә әлагәләндирилмәлидир.

Програмлашдырылмыш тә'лимин тәтбиги шакирдләрин формалашан билик вә вәрдишләринә даим нәзарәт демәкдир. Һәр бир чалышманын нәтичәси кәләчәк ишин истигамәтини көстәрир, шакирдләрин билији проблеми үзәриндә ишләмәјә имкан верир. В. П. Стрезикозинин сөзләри илә десәк, бу, инам, чәлдлик, ејнивахтлылыг вә үмумилик демәкдир («Началнаја школа», № 12, 1972).

Ријазијјат тәдрисиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасы

С. Г. ГАЛУСТЈАН

Степанакерт шәһәриндәки 3 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Тәдрис просеси анчаг тә'лимин үсул вә пријомлары ушагларын ағлына вә һиссләринә гида вердикдә мүвәффәгијјәтли олур, онларын интенсив әгли инкишафыны тә'мин едир. Тәдрис просесини тәкмилләшдирмәјин әсас истигамәтләриндән бири ушагларын ишини фәаллашдырмагдыр.

Шакирдләрдә идрак просесләри (дујғу, гаврајыш, тәфәккүр) нә гәдәр фәал кедирсә, онун тә'лимдәки еффектлији дә о гәдәр јүксәлир. Буна көрә дә шакирдләрин тәфәккүр вә дикәр идрак просесләрини фәаллашдырмаг, башга сөзлә ојатмаг, стимуллашдырмаг, истигамәтләндирмәк бачарығы мүәллимин педагожи усталығынын вачиб әламәтләриндәндир. Тәфәккүрүн фәаллашдырылмасы шакирдләрин биликләринин кејфијјәтинин јүксәлишиндә бөјүк рол ојнајыр.

Биз тә'лим просесиндә шакирдләрә фәрди јанашмагла чалышырыг ки, онларын һамысы програм материалыны дәрин вә мөһкәм мәнимсәсин, фикрин там кәркинлији илә ишләсин. Әкәр шакирд конкрет тапшырығын јеринә јетирилмәси үчүн лазым олан һәр һансы бачарыг вә вәрдишә малик дејилсә, она өјрәнилән материалын мәнимсәнилмәси илә биркә, кечиләнин мөһкәмләнмәсинә көмәк едән фәрди иш гајдалары вә пријомлары да тәклиф едилир. Шакирд өз мүһакимәсини (фикрини) истигамәтләндирә билмирсә, мүәллим бә'зи һалларда тапшырығы мәнтиги чәһәтдән бирбири илә әлагәдар олан һиссәләрә ајырыр, бә'зи һалларда исә суаллар системи васитәсилә шакирдләрин фикрини истигамәтләндирир вә гојулмуш мәсәләнин һәллиндә она көмәк едир: мәсәлән, I синифдә 9+4 мисал нөвүнү һәлл едәркән, ушағын 10-у алмагла чәмләмә просесини дәгиг баша дүшмәси үчүн әјани дидактик материал үзәриндә диггәтлә ишләмәк лазымдыр. I синиф шакирди мисалын һәллинә 10-а гәдәр биринчи топламанын тамамланмасындан башламалы, сонра икинчи натамам топлананы әлавә етмәлидир. Әкәр мисалларын һәлли суалларла мүшајиәт едилсә, керидә галан шакирд ишин бу нөвүнү асан мәнимсәјәр:

1. 9-а нечә әлавә етмәк лазымдыр ки, 10 алынсын?
2. 1-и һарадан алмалы?
3. Даһа нә әлавә етмәк лазымдыр?
4. Чәмиси нечә алынар?

Әлавә олараг јазы тахтасында вә гаралама дәфтәрдә јазы апарылыр:

$$9+4=13$$
$$1+3$$

Шакирд дәрсин һәлли үсулуну кечәркән 9-а 1, сонра исә 3 әлавә етмәклә мисалы мүстәгил һәлл едир. Икинчи топлананын топланан тәркибә ајрылмасы вә көстәричи әграбләр шакирдин көзләри гаршысында из бурахыр. Бу, зәиф шакирдләрә дәрсдә мисаллары сәрбәст һәлл етмәјә көмәк көстәрир.

Һесаби һадисәләрин хассәләринин өјрәнилмәси вә бу әсасда 100 даирәсиндә топлама вә чыхмаја аид мисалларын һәлл едилмәси I синиф програмларынын нисбәтән чәтин бөлмәсидир:

(4+2) +3	(6+4)—3
34+2	48—3
34+20	48—30
3+(3+2)	9—(4+3)
20+14	40—16
36+12	37—15

Әлагәләндиричи тәвсләрин дахил едилмәси һәллә даһа шүурлу јанашмаг габилијјәти јарадыр. Шакирд әввәлчә ифадәнин јерини нечә дәјишмәји фикирләшир вә буну әлагәләндиричи гөвслә көстәрир вә јазылы изаһын кедишиндә сәһв бурахмыр.

Мәсәлә һәллинә нәзәр салаг. «Анам 27 маната палто вә ондан 20 манат учуз папаг алды. Анам нәми нә гәдәр пул хәрчләди?». Мәсәләни һәлл едәркән мүәллим шакирдләри мәсәлә илә таныш етмәздән әввәл шәраити тәһлил едәрәк вә мүһакимә јүрүтмәји өјрәдәрәк әјани әсас үзәриндә изаһат верир. О, палто вә папаг көстәриб сорушур: «Палто вә папағын бирликдә нечәјә олдуғуну нечә билмәк олар?»

Зәиф шакирд әввәл баш чыхармыр, сонра дејир ки, палтонун вә папағын ајрылыгда гијмәтини билмәк лазымдыр. Мүәллим палтоја вә папаға гијмәт јапышдыраран мәсәләни тамамлајыр. Палтонун гијмәти 15 манат, папағынкы исә 5 манатдыр. Онлар бирликдә нечәјәдир? Зәиф шакирд палто вә папаға јахынлашараг нәтичә чыхарыр ки, ики әшјанын биркә гијмәтини топлама васитәсилә тапмаг олар. Анчаг белә чалышмалардан сонра керидә галан шакирд әдәдин артмасы, мигдарын тапылмасындан ибарәт мәсәләни дәрк едәр вә һәлл едә биләр.

Синфә мәсәләнин һәллини (мүстәгил) тапшыраран мүәллим көмәкчи суаллар васитәсилә бир груп шакирдлә јазы тахтасында мәсәләни тәһлил едир:

1. Мәсәләнин гојдуғу суала чаваб вермәк үчүн нәји билмәк лазымдыр? (Палтонун вә папағын ајрылыгда гијмәтини).
2. Биз палтонун гијмәтини билирикми? (37 манат)
3. Бәс папағын? (јох).
4. Папағын гијмәтини нечә билмәк лазымдыр? (37 ман.—20 ман.).
5. 37 ман. нәјин гијмәтидир? 37—20 ман. нәјин гијмәтидир?
6. Бәс мәсәләдә нә сорушулур?
7. Билмәк олармы, нечә?

Белә ифадә гурулур:

$$37+(37-20)=$$

Ифадә гурулдугдан сонра шүурлу һәлл едилиб-едилмәмәси јохланылыр. Нә үчүн бир һалда азалтмаг, дикәриндә әлавә етмәк лазым олдуғу изаһ едилир.

Өз шакирдләринин билијиндәки зәиф чәһәтләри билән мүәллим онлара карточка шәклиндә әлавә көстәриш вә һәллин јеринә јетирилмәсиндә күман едилән сәһвләри хәбәр верә билир: мәсәлән, шакирдин һәр бир әмәлијјатынын нәтичәсинин гыса изаһыны вермәси үчүн галан шакирдләрә мүстәгил һәлл етмәк тапшырылан мәсәләнин гыса гејдләрини, јахуд бүтүн һәлли вермәк олар.

Ибтидаи синиф мүәллимләри шакирдләрлә фәрди ишә чох вахт сәрф едирләр. Бәс шакирдләрин билијиндәки гүсурлары нечә мүәјјән етмәк лазымдыр? Буна јохлајычы ишләр көмәк едир. Сәһвләрин учотуну

апармаг үчүн јохлама иш јүкүнүн көстәрилмәси илә вәрәгдән истифадә етмәк олар. Һәр бир тапшырығын гаршысында ишин өһдәсиндән кәлә билмәјән шакирдин фамилијасы јазылыр. Беләликлә, сәһвләрин сәбәбини ашкар етмәк үчүн фәрди иш апарылачаг шакирдләр мүәјјән едилир. Бундан сонра фәрди карточкаларда тапшырыглар сечилир.

Әкәр шакирд биррәгәмли әдәдә вурмаја аид мисалын һәллиндә сәһв бурахмышса, вурма просеси илә әлагәдар мисаллар серијасы вермәк олар: мәсәлән; 16×3.

1. Вурулан мигдарын ики топланан шәклиндә дәјишдирилмәси
$(10+6)\times 3.$

2. Чәмин әдәдә вурулмасы:
$(10+6)=10\times 3+6\times 3=$

3. Чәдвәл үзрә вурма:
$6\times 3,\ 8\times 4,\ 9\times 5,\ 7\times 6.$

4. Јуварлаг онлугларын вурулмасы: $10\times 5,\ 20\times 5,\ 30\times 2,\ 40\times 2.$

5. Јуварлаг әдәдләрин икирәгәмли әдәдлә топланмасы:
$40+12,\ 70+25,\ 80+18.$

Белә ардычыллыгла ишләјәрәк шакирдләрин билијиндәки нөгсанлары асан үзә чыхармаг олур. Сонра мүәллим чатышмазлыглары арадан галдырмаг үчүн чалышмаларын системини гејд едир.

Шакирдин тә'лим просесиндә фәал олмасы үчүн она ишдә мүстәгиллик көстәрмәк имканы вермәк, ишин сәмәрәли үсул вә пријомларыны өјрәтмәк лазымдыр. Ушаглара гаршылыглы нәзарәти вә өзүнә нәзарәти дә өјрәтмәк зәруридир. Бунун үчүн өз ишини гијмәтләндирмәји, онун мүвәффәг вә чатышмајан чәһәтләрини көрмәји, сәһвләрини тапыб дүзәлтмәји бачармағы системли өјрәтмәк лазымдыр. Шакирд өјрәнилән материалын маһијјәтини дәриндән билмәли, ону јахшы тәһлил етмәли· әввәл кечилән материалларла тутушдурмалыдыр.

Шакирдләрин ишинин фәаллашдырылмасына ән чох мүгајисә пријому васитәсилә наил олунур. Әкәр мәсәләнин ујғун нөвләри бир групда бирләшдирилсә вә бир дәрсдә бүтүн нөвләрдән мәсәлә һәлл едилсә, башга сөзлә, ејни вахтда мүхтәлиф нөв мәсәләләрин һәлли өјрәдилсә, тә'лимин ефектлији артар.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүтәнасиб бөлмәјә вә ики фәргә көрә мәчһулун тапылмасына аид мәсәләләрин һәлли илә шакирдләрин илк танышлығыны 2 дәрсдә мүгајисә пријому илә апармаг мәгсәдәујғундур. Биринчи дәрсдә шакирдләри мүгајисә (тутушдурма) пријому илә мүтәнасиб бөлмәјә аид мәсәләнин һәлли илә, икинчи дәрсдә исә ики фәргә көрә мәчһулун тапылмасына аид мәсәләнин һәлли илә таныш етмәк лазымдыр. Сонра, арабир дәрсләрдә мүгајисә пријому илә һәр ики типдән олан мәсәлә һәлли вәрдишләри мөһкәмләндирилмәлидир. Һәр дәрсдә ушаглар дәфтәрдә планыны вә һәллини вермәклә ики мәсәлә һәлл етмәлидирләр (һәрәси бир тип үзрә). Сонра онларын һәлли вәзијјәтини вә гајдаларыны мүгајисә етмәлидирләр.

Мәсәлә: «Биринчи дәфә 6 јени стул, икинчи дәфә исә 4 белә стул алдылар. Бүтүн стуллара 50 манат хәрчләдиләр. Бир стул нечәјәдир?».

Јазы тахтасында шәкил чәкилир. Мәсәләнин һәлли шәраити мүәјјән едилдикдән сонра суал верилир. 50 маната нә алынмышдыр? (стуллар). 50 маната нечә стул алдылар? (6+4). Бир стулун гијмәтини билмәк олармы? (олар). Демәли, 50 маната 10 стул алдылар, һәр бир стол исә 50 : 10 (манат)-дур. Бундан сонра мәсәлә тамамланыр.

Бәс биринчи дәфә алынмыш стуллара нечә манат вердиләр? (5×4). 4 стулун гијмәтини башга нечә тапмаг олар? (50—30). Мәсәләләрин тәһлили вә јохланылмасы апарылдыгдан сонра ики фәрг үзрә мәчһулун тапылмасына аид мәсәлә һәлл етмәк лазымдыр. Биринчи дәфә 6 стул, икинчи дәфә исә 4 белә стул алдылар. Биринчи дәфә икинчидән 10 манат артыг хәрчләдиләр. Бир стул нечәјәдир?

Суал: — Нә үчүн биринчи дәфә артыг пул хәрчләдиләр? (она көрә ки, алдыглары стул чохдур).

— Биринчи дәфә алынмыш стулларын гијмәти нә вахт икинчи дәфә алынана бәрабәр олар? (Биринчи дәфә алынан стуллардан 4-нүн гијмәти икинчи дәфә алынан 4 стулун гијмәтинә бәрабәр олар, 2 стул исә артыг галар (6—2).

— Нәјин гијмәти 10 манатдыр? (ики стулун). Шакирдләр бир стулун гијмәтини тапырлар (10:2). Мәсәлә суалла тамамланир. Биринчи дәфә алынмыш 6 стул вә икинчи дәфә алынмыш 4 стул нечәјәдир? Бир стулун гијмәтини билдикләри үчүн ушаглар асан тапырлар: 5×6 алты стулун гијмәти, 5×4 исә дөрд стулун гијмәтидир.

Биринчи дәфә алынан стулларын гијмәтини билсәк 4 стулун гијмәтини башга нә чүр тапмаг олар?

— Биринчи дәфә 10 манат артыг хәрчләдиләр. Чүнки ики стул артыг алынмышды? Буна көрә дә 30 манат вердиләр. Икинчи дәфә исә 10 манат аз (30—10) хәрчләдиләр.

Сонра јохлама апарылыр (30—20). Ушаглар инанырлар ки, биринчи дәфә 10 манат артыг хәрчләниб. Демәли, мәсәлә дүзкүн һәлл едилиб. Һәр ики мәсәләнин гыса мәзмунуну јазыб һәллинә көрә мүгајисә апармаг лазымдыр.

— Ушаглар, һәр ики мәсәләнин гыса јазылышына диггәтлә нәзәр салын, онларда нә ејнидир? (Бу мәсәләләрдә биринчи вә икинчи дәфә алынмыш стулларын мигдары бирдир вә буна верилән суаллар ејнидир).

—Мәсәләләр бир-бириндән нә илә фәргләнир? (Онлар вериләнләрин мүхтәлифлији илә фәргләнирләр: биринчи мәсәләдә 50 манат мәбләғ верилир, икинчи мәсәләдә исә 10 манат фәрг).

Гејд едәк ки, әкәр мәсәләләрдә бир кәмијјәтин мә'на фәргләри верилирсә, һесабламада олан башга кәмијјәтин мүвафиг мә'на фәргләрини билмәк лазымдыр.

Нә үчүн биринчи мәсәләнин һәллиндә әввәлчә ики дәфәјә алынмыш стулларын гијмәтини, икинчи мәсәләнин һәллиндә исә бу стулларын фәргини тапдыг? (Она көрә ки, биринчи һалда бүтүн стуллара хәрчләнән мәбләғи билдирән — 50 манат верилир, икинчи һалда исә биринчи вә икинчи дәфәдә алынмыш стуллара верилән пулун фәрги — 10 манат әкс етдирилир).

I мәсәлә

1. $6+4=10$ (стул) $=50$ манат.
2. $50:10=5$ (манат) — 1 стулун гијмәти.
3. $5\times6=30$ (манат)—6 стула верилән пул.
4. $5\times4=20$ (манат)—4 стула верилән пул вә ја $50-30=20$ (манат).

II мәсәлә

1. $6-4=2$ (стул) — 10 манатдыр.
2. $10:2=5$ (манат)—1 стулун гијмәти.
3. $5\times6=30$ (манат) — 6 стула верилән пул.
4. $5\times4=20$ (манат) - 4 стула верилән пул вә ја $30-10=20$ (манат)

Ифадә:

$$[50:(6+4)]\times6=$$
$$[50:(6+4)]\times4=$$
$$[10:(6-4)]\times6=$$
$$[10:(6-4)]\times4=$$

Һәр ики мәсәләнин һәллиндә ушагларын диггәти она чәмләндирилмәлидир ки, дәјәри билмәздән әввәл, гијмәти билмәк лазымдыр. Гијмәтин тапылмасы үсулу исә мәсәләнин нөвүндән асылыдыр.

Мүхтәлиф чәтинлик дәрәчәси олан тапшырыглар верилән карточкаларын олмасы шакирдләрин мүстәгил ишини диференсиаллашдырмаға даһа чох имкан верир. Шакирдләрин һазырладығы карточкалардан да истифадә етмәк олар.

Фәрди тапшырығы јеринә јетирмә просесиндә:

1. Шакирдләр мүәллимин вердији мәсәләни вәрәгдә һәлл едәрәк ифадәни јазырлар. Нөвбәти дәрсләрдә бу ифадә башга шакирдләрә дүшүр вә онлар бунун әсасында мәсәлә тәртиб едирләр.

2. Пајланан материалын јарадылмасы үчүн шакирдләрин тәртиб етдији мисаллардан истифадә мәгсәдәујғундур.

Чаваблар сүтунда бәрабәрлик ишарәсиндән 6-7 бош дама сонра јазылыр. Мүәллим иши јохлајыб чаваблары кәсир, карточкадан исә бир нечә дәфә истифадә етмәк олар. Ушагларын тәфәккүрүнүн фәаллашмасына ријази карточкалар бөјүк имкан верир. Мүәллим шакирдин габилијјәтини нәзәрә алараг она карточканы тапшырығы тәдричән чәтинләшдирмәклә верир. Карточкалар фәрди мәшғәләләрдә шакирдләрин билијиндәки нөгсанлары арадан галдырмаға, билијә, күндәлик нәзарәтә көмәк едә биләр.

Көмәјә еһтијачы олан шакирдләрә гыса јазылы вә шәкилли карточкалар верилир. Ашағыда исә зәиф шакирди мәсәләни һансы үсулларла һәлл етмәјә истигамәтләндирән бош ханалар бурахылмыш ифадәләр јерләшдирилир. Шакирд шәклә бахараг вә бурахылмыш ханалары долдураг, маһијјәт е'тибарилә мәсәләни һәлл етмәк үчүн ачар алыр. Шакирд гүввәси дахилиндә ишә чәлб олунараг бу фәалијјәтдән марагланыр, онда ријазијјата мараг даһа да артыр.

Нисбәтән гүввәли шакирдләр даһа чәтин материалларла ишләјирләр. Онларын ағлына даим гида верилир. Онлар һәллин ән сәмәрәли јолуну ахтарыр, мәсәләни гурур вә әксинә тәртиб едир, ону азачыг һазырлыгла һәлл едирләр. Һәр чүр орижинал һәлл һамынын көрмәси үчүн јазы тахтасына јазылыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, әкәр өз шакирдләримизин габилијјәтинин инкишаф сәвијјәсини, синфин һазырлығыны билсәк, шакирдләрә фәрди јанашманы мүнтәзәм вә системли һәјата кечирсәк, онлары күчләринә мүвафиг ишә чәлб етсәк, сонра тәдричән мәсәләни чәтинләшдирсәк синифдәки бүтүн шакирдләрин фәал вә сәмәрәли ишинә наил ола биләрик.

Һәндәси материалын тәдрисиндә проблемли јанашма

С. ШӘМСИЈЕВА

Бакыдакы 18 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Шакирдләрин ријази габилијјәтинин, фәал вә мүстәгил әгли фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәси үчүн онларын гаршысында чох да чәтин олмајан проблемләр гојмаг лазымдыр. Шакирдләр гаршыја гојулан проблемләрин һәлли јолларыны јарадычы сурәтдә ахтармаға алышдырылмалыдырлар.

Шакирдләрдә бир сыра әмәли вәрдишләр вә бачарыглар јаратмаг, јарадычылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн һәндәси материалын өјрәдилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Һәндәси материалын шүурлу өјрәдилмәси үчүн әјани вәсаитдән вә техники васитәләрдән дүзкән истифадә етмәк лазымдыр. Бу бахымдан мән һәндәси материалын тәдриси илә әлагәдар бүтүн мөвзулара аид әјани вәсаит һазырламышам. Бунлар I—III синифләрдә кечилән һәндәси материалы әһатә едир.

I синиф шакирдләриндә һәндәси материал һаггында илкин тәсәввүр јараныр. Онлар садә фигурлары чәкмәји өјрәнирләр. II синифдә һәмин фигурларын хассәләри өјрәнилир, периметр һесабланыр. III синифдә I—II синифләрдә кечилән һәндәси материал тәкрарланмагла, бәрабәр саһәнин тапылмасы вә с. өјрәнилир.

Һәндәси материалы шакирдләрә өјрәдәркән елә пријомлардан истифадә етмәк лазымдыр ки, һәндәси фигурлара аид гајдалары вә хассәләри шакирдләр шүурлу өјрәнсинләр: мәсәлән, квадратын бүтүн тә-

рәфләринин бәрабәр олдуғуну шакирдләрә өјрәтмәк үчүн елә фигур һазырламышам ки, һәмин фигуру гатлајанда дөрд тәрәфи дә бир-биринин үзәринә дүшүр. Бу просесдә шакирдләр белә нәтичәјә кәлирләр ки, квадратын бүтүн тәрәфләри бир-биринә бәрабәрдир.

Бәрабәрјанлы үчбучағын ики тәрәфинин бир-биринә бәрабәр олдуғуну шакирдләрә өјрәтмәк үчүн, дүзәлтдијим бәрабәрјанлы үчбучаг фигуруну гатлајанда үчбучағын ики бәрабәр тәрәфи бир-биринин үзәринә дүшүр. Шакирдләр өзләри тә'јин едирләр ки, ики тәрәфи бир-биринә бәрабәр олан үчбучаға бәрабәрјанлы үчбучаг дејилир.

Дүзбучаглынын гаршы тәрәфләринин бир-биринә бәрабәр олдуғуну шакирдләрә өјрәтмәк үчүн дүзәлтдијим дүзбучаглы фигуру да гатлајанда гаршы тәрәфләри бир-биринин үзәринә дүшүр. Шакирдләр өзләри белә нәтичәјә кәлирләр ки, дүзбучаглынын гаршы тәрәфләри бир-биринә бәрабәрдир.

Бәрабәртәрәфли үчбучағын бүтүн тәрәфләринин бир-биринә бәрабәр олдуғуну шакирдләрә өјрәтмәк үчүн дә бәрабәртәрәфли үчбучағын фигуруну гатлајырыг, бу вахт үчбучағын үч тәрәфи бир-биринин үзәринә дүшүр. Беләликлә, шакирдләр мүәјјән едирләр ки, бәрабәртәрәфли үчбучағын бүтүн тәрәфләри бир-биринә бәрабәрдир.

Тәрәфләри бир-биринә бәрабәр олмајан үчбучаға мүхтәлифтәрәфли үчбучаг дејилдијини шакирдләрә өјрәтмәк үчүн јенә фигурдан истифадә едирик. Шакирдләр мүхтәлифтәрәфли үчбучағы гатлајанда фигурун тәрәфләри бир-биринин үзәринә дүшмүр. Шакирдләр белә нәтичәјә кәлирләр ки, тәрәфләри бир-биринә бәрабәр олмајан үчбучаға мүхтәлифтәрәфли үчбучаг дејилир. Өјрәдилән бу хассәләр бә'зи сәрбәст чалышмаларын јеринә јетирилмәси заманы мөһкәмләндирилир. Мәсәлән, шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн онлары мүстәгил ишләтмәк, гаршыја проблемләр гојмаг, өјрәдилән хассәләри вә гајдалары мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә белә тапшырыг верирәм:

1) Бир-биринә бәрабәр олан үчбучаглардан бир үчбучаг дүзәлдин (шәкил 1).

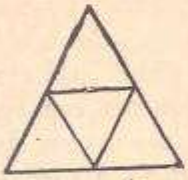

Шәкил 1

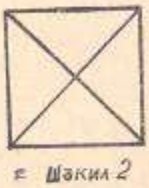

Шәкил 2

Шәкил 3

Шакирдләр јерләриндә сәрбәст ишләјирләр. Бир нәфәр исә магнит лөвһәсиндә ишләјир.

2) Бир квадрат дүзәлдин (шәкил 2).

3) Бир дүзбучаглы дүзәлдин (шәкил 3).

Сонра шакирдләрә белә суаллар верирәм: а) Квадрат нијә дејилир? б) Дүзбучаглы нәјә дејилир? в) Квадратла дүзбучаглынын фәрги нәдәдир?

Бир чалышманы сәрбәст ишләмәк мәгсәди илә чертјожу картон үзәриндә чәкмәји вә хәтләр үзрә доғрамағы, алынан үчбучагларын сајыны вә нөвүнү мүәјјән етмәји тапшырырам. Јенә бир нәфәр магнит лөвһәсиндә, галанлары исә јерләриндә сәрбәст ишләјирләр. Беләликлә, шакирдләр мүәјјән едирләр ки, бу фигурда 2 мүхтәлиф тәрәфли, бир бәрабәртәрәфли үчбучаг вар. ABC бәрабәртәрәфли, AKC бәрабәрјанлы, AEK вә СДК исә мүхтәлифтәрәфлидир (шәкил 4).

3—4 шакирдә бәрабәртәрәфли, бәрабәрјанлы вә мүхтәлифтәрәфли үчбучағын тә'рифләрини сөјләдирәм. Бу фигуру вә бу фигурун алынмыш һиссәләри шакирдләр албомларда көстәрирләр. Бу гајда илә шакирдләрин кечмиш дәрсдә ал-

дыглары билик мөһкәмләндирилир. Онлар тәрәфләринә көрә үчбучағын невләрини даһа јахшы өјрәнирләр.

Шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк вә онлара бучагларына көрә үчбучағын невләрини даһа јахшы баша салмагла әлагәдар бир чалышманы сәрбәст ишләмәк үчүн чертјожу картон үзәриндә чәкмәји, хәтләр үзрә доғрамағы, алы-

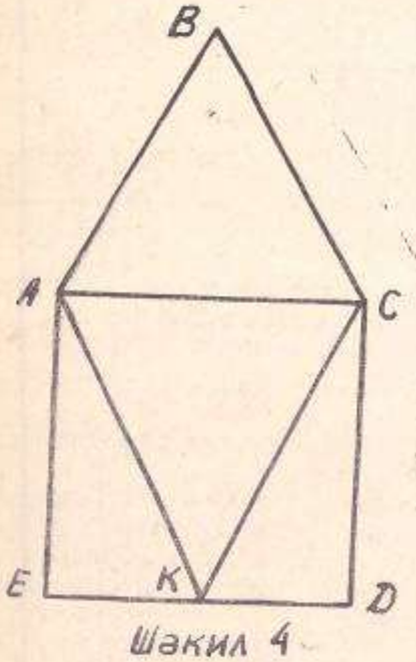

Шәкил 4

нан үчбучаглыларын сајыны вә бучагларына көрә невүнү мүәјјән етмәји тапшырырам. Бир нәфәр магнит лөвһәсиндә, галанлары исә јерләриндә ишләјирләр. Шакирдләр мүәјјән едирләр ки, бу чертјожда ики дүзбучаглы, бир корбучаглы үчбучаг вә бир итибучаглы үчбучаг вар (шәкил 5).

3—4 шакирд корбучаглы, итибучаглы вә дүзбучаглы үчбучаглары көстәрир, тә'рифләрини сөјләјир. Беләликлә, шакирдләрин кечмиш дәрсдә «Үчбучағын бучагларына көрә нөвү» мөвзусуну кечәркән алдыглары биликләри мөһкәмләндирилир. Фигурларын хассәләри вә әламәтләри шүурлу олараг өјрәдилдикдән сонра фигурларын периметрини вә саһәсини шакирдләрә өјрәтмәк чох асан олур.

Аз вахт ичәрисиндә чох иш көрмәк мәгсәди илә әкс-әлагәдән истифадә етмәк чох фајдалыдыр. Бунун үчүн мән «Сүр'әт-1 әкс-әлагә» гурғусундан истифадә едирәм. Бу гур-

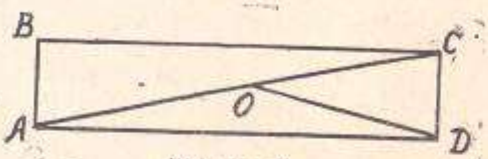

Шәкил 5

ғу тәтбиг едилән јердә шакирдләр дәрсдә чаваб вермәк үчүн нөвбә көзләмирләр. Чаваблар коллектив шәкилдә верилир вә јохланылыр. Һәндәси фигурлары шакирдләрин јахшы өјрәнмәси вә бир-бириндән фәргләндирмәји бачармасы үчүн һәмин гурғудан истифадә едирәм. Бунун үчүн һәндәси фигурлары лөвһәдә чәкир вә фигурун үстүндә исә рәгәмләри јазырам:

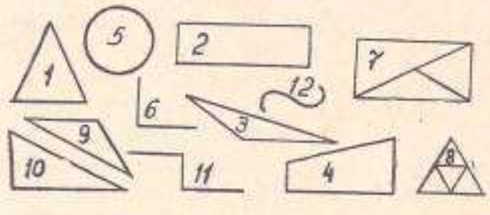

Схем 6.

Сонра гурғунун көмәји илә шакирдләр фигурлары көстәрирләр. Бунун үчүн шакирдләрә белә тапшырыг верирәм: Мән һансы фигурун көстәрилмәсини истәсәм, сиз онун әвәзинә нөмрәни көстәрин.

М. — Дүзбучаг көстәрин. (Диггәт, чаваб).

Ш. — № 6.

М. — Хорла дејин.

Ш. — Алты.

Беләликлә, бир дәгигәнин ичиндә 40 нәфәрдән чаваб алырам.

Үмумијјәтлә, ријазијјатын тәдрисиндә проблем шәраитинин јарадылмасы шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишафынын мүһүм васитәсидир.

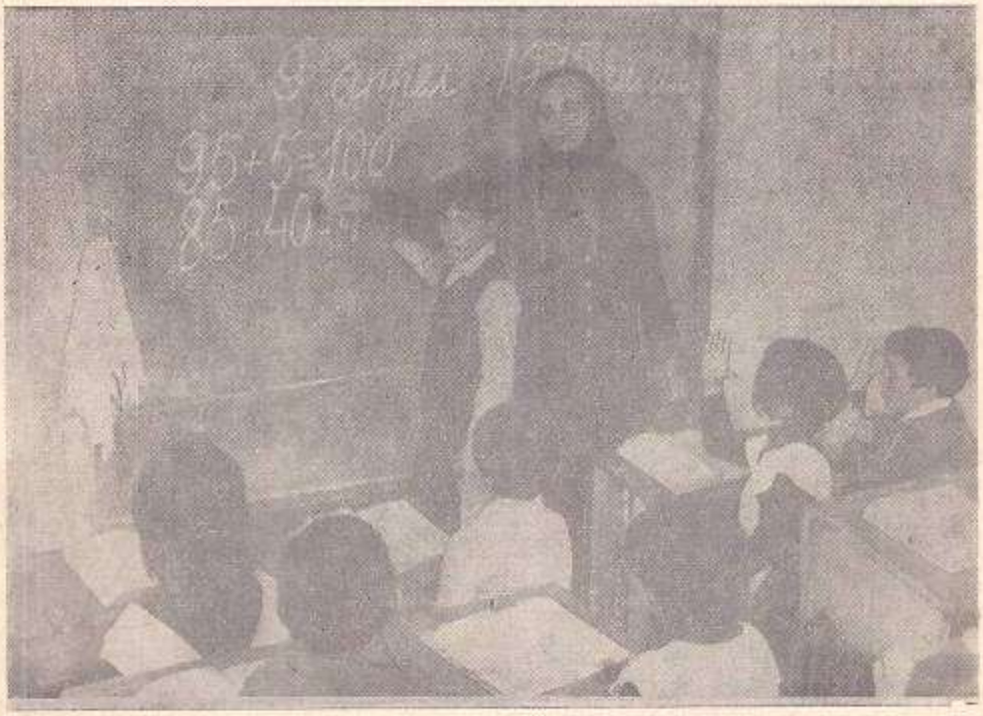

Бу ил Чәбрајыл рајонундакы М. Горки адына орта мәктәбин 100 јашы тамам олур. Бу, һәм дә рајонда ибтидаи мәктәб јарадылмасынын 100 иллијн демәкдир.

Мәктәб вә рајонун кениш ичтимаијјәти бөјүк бајрам әһвал-руһијјәсиндәдир. Јубилјар мәктәби бүтүн маариф ишчиләри, о чүмләдән «Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә» мәчмуәсинин охучулары үрәкдән тәбрик едирләр.

Вахты илә бурада нүфузлу мүәллимләр дәрс демиш, республикамызын фәхри олан адлы-санлы адамлар јетишдирмишләр. Инди дә мәктәбдә тә'лим вә тәрбијә ишини мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гура билән неçә-неçә габагчыл мүәллим чалышыр.

Шәкилдә: Тәчрүбәли синиф мүәллими **һ. һүсејнова** дәрс заманы

II синифдә нитг һиссәләри һаггында мә'лумат

С. ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр намизәди

II синифдә Азәрбајчан дилинин тәдриси гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири шакирдләрдә нитг һиссәләри һаггында дүзкүн анлајыш јаратмаг вә шакирдләрә бу саһәдә практик вәрдишләр ашыламагдыр.

Јени програма әсасән шакирдләр II синифдә әсас нитг һиссәләриндән исим, сифәт вә фе'лле таныш олурлар. Нитг һиссәләри илә бу илкин танышлыг онлары сонралар дикәр әсас вә көмәкчи нитг һиссәләри илә шүурлу сурәтдә таныш олмаға һазырлајыр.

Дилин тәдриси системиндә нитг һиссәләри тәдрисинин белә бөјүк әһәмијјәти нәзәрә алынараг програмда зәрури дәјишиклик едилмишдир. Белә ки, II синфин програмында исмин тәдрисинә башламаздан әввәл нитг һиссәләри һаггында үмуми мә'луматын верилмәси нәзәрдә тутулмуш вә буна 10 саат ајрылмышдыр. Һәмин вахт әрзиндә мүәллим әсас диггәти шакирдләрин нитг һиссәләри анлајышыны баша дүшмәләринә, исим, сифәт вә фе'ли фәргләндирмәләринә, онлар арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләри мүәјјәнләшдирмәләринә, һәр биринә даир мүстәгил мисал тапмаларына јөнәлтмәлидир.

Шакирдләр I синифдә **ким? нә? нечә? нә едир?** суалларына чаваб олан сөзләрлә таныш олмуш, онлары бир-бириндән ајырмағы өјрәнмишләр. II синифдә исә онлар өјрәнирләр ки, **ким? нә?** суалына чаваб олан сөзләр әшјанын адыны, **нечә?** суалына чаваб олан сөзләр әшјанын әламәтини, **нә едир?** суалына чаваб олан сөзләр әшјанын һәрәкәтини билдирир. Башга сөзлә, ушаглар јалныз сөзүн лексик мә'насы һаггында үмуми анлајыш әлдә едирләр. Сонра онлар әшјанын адыны билдирән сөзләрин исим, әшјанын әламәтини билдирән сөзләрин сифәт, әшјанын һәрәкәтини билдирән сөзләрин фе'л олдуғуну өјрәнирләр. Ән нәһајәт, онлара мә'лум олур ки, исим, сифәт, фе'л нитг һиссәсидир. Белә бир үмумиләшдирмә кәләчәкдә нитг һиссәләри һаггында там тәсәввүрүн јаранмасы үчүн зәмин һесаб едилә биләр.

Һәр бир нитг һиссәси мүәјјән лексик мә'на, морфоложи хассә вә синтактик хүсусијјәтлә характеризә едилир. Бу вә ја дикәр сөз мүәјјән нитг һиссәсинә аид едиләркән һәмин чәһәтләрин үчү дә вәһдәтдә көтүрүлүр: мәсәлән, **сәрин** вә **сәринлик** сөзләри мә'насына көрә **сәринләшмәк** фе'линә јахынлашыр, лакин өз грамматик әламәтинә көрә **сәрин** сөзү сифәтә, **сәринлик** исә исимә аиддир.

Елми әсәрләрдә вә јухары синиф үчүн дил дәрсликләриндә нитг һиссәләри әсас вә көмәкчи олмагла ики јерә ајрылыр. Исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л вә зәрф әсас нитг һиссәси олмагла чүмләдә онун баш вә ја икинчи дәрәчәли үзвләриндән бирини ифадә едир. Көмәкчи нитг һиссәләри исә јалныз грамматик

мә'наја малик олур, чүмлә үзвү олмур. Доғрудур, ибтидаи синифләр үчүн програмда шакирдләри белә бир бөлкү илә таныш етмәк нәзәрдә тутулмамышдыр, лакин мүәллим јери кәлдикдә практик шәкилдә садә мә'лумат вермәлидир. II синифдә исим, сифәт вә фе'лин лексик мә'насы һаггында шакирдләрин мә'луматы кенишләнир вә онлар бә'зи грамматик әламәтләр һаггында билик әлдә едирләр: мәсәлән, хүсуси исимләр, үмуми исимләр, тәк вә чәм исимләр, фе'лин заманлары вә с. Онлар практик јолла исимләрин һалланмасы вә фе'лин замана көрә дәјишмәси үзрә мәшг едирләр.

Нитг һиссәләри үзрә ишин апарылмасы просесиндә шакирдләрин «Сөзүн тәркиби» мөвзусу илә әлагәдар әлдә етдикләри биликләр тәкрарланмалыдыр. Нитг һиссәләри һаггында мә'луматын верилмәсинә вә мөһкәмләндирилмәсинә һәср олунмуш дәрсләрдә бу, хүсусилә зәруридир. Шакирд ејникөклү сөзләр сечәркән ону дүшүнмәјә вә һәмин сөзә мүхтәлиф нитг һиссәләриндән мисал тапмаға вадар етмәк лазымдыр: мәсәлән, **су, сулу, сулады; ишыглы, ишыг, ишыглар** вә с. Бу просесдә шакирд јени лексик мә'на дашыјан сөзү грамматиканын көмәји илә нечә дәјишдијини көрүр. Нитг һиссәләри арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә бу бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Ејникөклү сөзләрдән истифадә етмәклә чүмләләрин гурулмасы үзрә мәшг бу бахымдан чох фајдалыдыр.

Нитг һиссәләри һаггында мә'луматын верилмәси просесиндә Азәрчан дили тәдрисинин мүһүм принсипи олан нитг инкишафы диггәт мәркәзинә гојулмалыдыр. Бу саһәдә иши бир нечә истигамәт үзрә апармаг мүмкүндүр: а) шакирдләрин нитгинә јени сөзләрин дахил едилмәси; б) шакирдләрин нитгиндә ишләнән сөзләрин мә'насынын дәгигләшдирилмәси; в) шакирдләрин лүғәтинин фәаллашдырылмасы, башга сөзлә, мә'насы өјрәнилмиш сөзләрин рабитәли нитгдә лазыми јериндә ишләнмәси. Нитг һиссәләри һаггында мә'луматын верилмәси үчүн мөвчуд планлашдырмада 5 дәрс, дәрсликдә исә һәмин дәрсләр үчүн чәми 15 чалышма нәзәрдә тутулмушдур. Демәли, һәр дәрсә орта һесабла 1,5 чалышма дүшүр. Она көрә дә дәјишиклик бир зәрурәт кими гаршыја чыхыр. Мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә һәмин чалышмалар системини гыса шәкилдә вермәјә чалышачағыг.

I дәрс. Илк дәрс нитг һиссәләринин нә демәк олдуғуну шакирдләрә баша салмаға һәср едилир. Мүәллим бу иши исим, сифәт вә фе'лләрин фәргләндирилмәсинә һәср олунмуш 141 нөмрәли чалышманын әсасында гура биләр. Бу мәгсәдлә мәтн шакирдләр тәрәфиндән сәссиз охундугдан, үзәриндә мүшаһидә апарылдыгдан сонра нөвбә илә әшјанын адыны, әламәтини вә һәрәкәтини билдирән сөзләр көчүрүлүр. Сонра мүәллимин тәләби илә ушаглардан бири мәтни учадан охујур. Мәтн мүәллимин суаллары үзрә тәһлил едилир: 1) Бурада нечә чүмлә вар? 2) Биринчи чүмләдә нечә сөз вар? 3) Икинчи (үчүнчү, дөрдүнчү, бешинчи) чүмләдә нечә сөз вар? 4) Биринчи чүмләдә әшјанын адыны билдирән сөзү тапын. 5) Икинчи (үчүнчү, дөрдүнчү, бешинчи) чүмләдәки сөзләрә суаллар верин...

Мүәллим билдирир ки, нитг сөзләрдән ибарәтдир. Һәр бир сөз ајрылыгда нитг һиссәсидир. Сонра мүәллимин тәләби илә шакирдләр нитг һиссәләринин тә'рифини, она аид гајданы охујурлар. Суал олунур:

— Әшја, әламәт вә һәрәкәт билдирән сөзләр даһа нечә адланыр? (Исим, сифәт, фе'л).

Мүәллимин тәләби илә шакирдләр исмә, сифәтә, фе'лә аид мисаллар тапырлар.

Евдә тә'рифи өјрәнмәк вә нитг һиссәләринин һәрәсинә аид 5 сөз тапыб јазмаг тәләб олунур.

II дәрс. Бу дәрс нитг һиссәләри һаггында мә'луматын мөһкәмләнди-

рилмәсинә һәср олунур. Ев тапшырығы јохланаркән бир даһа бир нечә шакирд тәрәфиндән тә'риф охунур вә мүәллимин көмәји илә изаһат апарылыр. Сонра шакирдләр нитг һиссәләринә даир мисаллар тапмаг, онлара суал вермәк үзрә (шифаһи вә јазы тахтасында) мәшг едирләр. Мүәллимин диктәсинә әсасән сөзләр груплашдырылараг дәфтәрә јазылыр. Ејни партада әјләшмиш шакирдләр дәфтәрләрини дәјишәрәк бир-биринин иши нечә јеринә јетирдијини јохлајырлар. Мүәллим нәзарәт едир вә дүзәлиш верир.

Евдә һејван адлары, онларын әламәти вә һәрәкәтини билдирән сөзләр јазмаг тапшырылыр.

III дәрс. Ев тапшырығы јохландыгдан сонра чичәк адлары, онларын әламәти вә һәрәкәтинә даир сөзләрин тапылмасы тәләб олунур. Шакирдләр өз јолдашларына дүзәлиш вермәклә даһа дәгиг сөзләрин сечилмәсини тә'мин едирләр.

142-чи чалышма мүәллим тәрәфиндән арамла охунур, шакирдләр биринчи сәтирдә исимләри, икинчи вә үчүнчү сәтирдә фе'лләри јазырлар.

Сонра мүәллим јазы тахтасына үч шакирд чағырыр. Јазы тахтасыны үч сүтуна ајырыр. Биринчи сүтунун башына исим, икинчијә сифәт, үчүнчүјә фе'л јазылыр. Мүәллим дикәр шакирдләрдән мүхтәлиф исим, сифәт вә фе'лләр демәји тәләб едир. I јердә әјләшмиш шакирдләр мүхтәлиф сөзләр дедикчә јазы тахтасы гаршысындакы шакирдләрин һәр бири өзүнә верилмиш тапшырыға мүвафиг сөзү јазыр. Јазы тахтасындакы сөзләрин дүзкүн сечилиб-сечилмәмәси бүтүн синфин иштиракы илә музакирә едилир.

Суал олунур:

—Исим, сифәт, фе'л нәјә көрә бир-биринә бәнзәјир? (Буннларын һәр үчү нитг һиссәсидир).

—Бәс нәјә көрә фәргләнир? (Мә'насына, суалына, шәкилчисинә көрә).

Шакирдләр бунларын һәр биринә аид бир нечә мисал дејирләр.

143-чү чалышманын јеринә јетирилмәси евә тапшырылыр.

IV дәрс. Бу дәрс дә, әсасән, нитг һиссәләринин сечилмәсинә һәср олунур. Ев тапшырығы јохландыгдан сонра мүәллим дәфтәрдә үч сүтунда исим, сифәт вә фе'лләр гаршысында суалларыны јазмағы тәләб едир. Шакирдләрдән исим, сифәт вә фе'лин тә'рифи хәбәр алыныр. Бир шакирд јазы тахтасына чағырылыр. исим, сифәт вә фе'лә аид бир нечә сөз јазыр. Мүәллимин тәләби үзрә шакирдләр мисал дејирләр. Мисаллар јазы тахтасына јазылыр. Шакирд исимләрин үстүндә **И**, сифәтләрин үстүндә **С**, фе'лләрин үстүндә **Ф** һәрфини јазыр. Шакирдин фәалијјәти коллектив тәһлил олунур. Сонра ејни характерли чалышма дәфтәрдә јеринә јетирилир. Бу дәфә сөзләри мүәллим диктә едир. Даһа сонра мүәллим шакирдләрә мүрачиәтлә дејир:

— Елә бир чүмлә гурун ки, јалныз **нә? нечә? нә едир?** суалларына чаваб олан сөзләрдән ибарәт олсун.

Шакирдләр «Көрпә гузу мәләјир», «Шиддәтли күләк әсир» шәклиндә чүмләләр гурурлар.

Нәһајәт, мүәјјән сужетли шәкил үзрә гыса һәчмли өјрәдичи иншанын јазылмасы тәләб едилир. Инша јазылыб гуртардыгдан сонра шакирдләр исимләрин үзәриндә **И**, сифәтләрин үзәриндә **С**, фе'лләрин үзәриндә **Ф** һәрфини јазырлар.

Евдә «Кәрпичкәсән гоча» һекајәсиндән беш исим, беш сифәт, беш фе'л сечиб көчүрмәк вә гаршысында суалларыны јазмаг тапшырылыр.

V дәрс. Бу дәрс ејникөклү нитг һиссәләринин сечилмәсинә һәср олунур. Бундан мәгсәд шәкилчиләрин көмәји илә ејни сөздән мүхтәлиф нитг һиссәсинин јарандығыны баша салмагдыр. Сөз јарадычылығы үзрә иш просесиндә шакирдләрин луғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси тәләби дә јеринә јетирилир.

Дәрс шакирдләрин ејникөклү сөзләр һаггында билијинин тәкрары илә башланыр. 144 нөмрәли чалышма јеринә јетирилир. **Шакирдләр сәс,**

сəсли, сəсләнди вә с. сөзләри чүмлә ичәрисиндә ишләдәрәк дәфтәрә јаздыгдан сонра онларын һәр биринин һансы нитг һиссәси олдуғуну, нә үчүн ејни көклү һесаб едилдијини әсасландырырлар.

Мүәллимин тәләби илә шакирдләр дәрсликдә олмајан **дуз, дузлу, дузлајыр; су, сулу, сулајыр** вә с. кими ејникөклү сөзләри тапыр вә һәр биринин һансы нитг һиссәсинә мәнсуб олдуғуну мүәјјәнләшдирирләр.

Мүәллим тәрәфиндән јазы тахтасына дә'вәт едилән шакирд диктә олунан **јағ, ағач, јем, алма, тоз** сөзләри әсасында ејникөклү сөзләр дүзәлтмәк үзрә мәшг едир. Онун сәһвинә јолдашлары дүзәлиш верирләр. Бу просесдә шакирдләр баша дүшүрләр ки, һәр һансы исимдән һәм сифәт, һәм дә фе'л дүзәлтмәк мүмкүн дејил: **јағ, јағлы, јағланды, јем, јемли, јемләјир; тоз, тозлу, тозланыр** демәк мүмкүн икән **ағач, алма** сөзләри буна имкан вермир.

146 нөмрәли чалышма дәфтәрдә јеринә јетирилир. Бу заман ејникөклү сөзләрин мүхтәлиф нитг һиссәләриндән ола билмәси һаггында шакирдләрин билији мөһкәмләнир.

145 нөмрәли чалышманын јеринә јетирилмәси евә тапшырылыр.

VI дәрс. Ев тапшырығы јохландыгдан сонра 147-чи чалышма јеринә јетирилир. Мүәллим сорушур:

—Бир нитг һиссәсини дикәриндән нечә фәргләндиририк? Буну мисалларла сүбут един. (Чаваб верирләр).

—Гар һаггында нә дејирлир? (Јумшаг).

—Бу һансы нитг һиссәсидир? Нә үчүн беләә душүнүрсүнүз? Хоруз, түлкү, мешә вә дәнизи тәсвир етмәк үчүн һансы сөзләри ишләдирсиниз?

Шакирдләр хоруз үчүн әлван, пипији ган, мәстан; түлкү үчүн күрән, һијләкәр, шәләгујруг; мешә үчүн јашыл, көзәл; дәниз үчүн көј, мави, бөјүк, дәрин, далғалы сөзләрини дејирләр.

149-чу чалышма шифаһи јетирилир. Шакирдләр **ири—ириләшир, дәрин—дәринләшди** кими әмәлијјат апарырлар. Бу чалышма шакирдләрин сөз јарадычылығы һаггында билијини даһа да кенишләндирир.

150-чи чалышма нөвбә илә дөрд шакирд тәрәфиндән јазы тахтасында јеринә јетирилир. Ишин нәтичәси коллектив тәһлил едилир.

148-чи чалышманын јеринә јетирилмәси евә тапшырылыр.

VII дәрс. Ев тапшырығы јохланыларкән **сәрһәд, шәкил** сөзләринин лүғәт дәфтәрчәсинә јазылыб-јазылмадығы хәбәр алынмалыдыр.

151-чи чалышма јазы тахтасында. 152-чи чалышма дәфтәрдә јеринә јетирилдикдән сонра чүмләләрдә сифәтләри синонимләри илә әвәз етмәк олар. Шакирдләр чүмлә ичәрисиндә **јарашыглы** сөзүнү **көзәл, јени** сөзүнү **тәзә, әлван** сөзүнү **рәнкбәрәнк** сөзү илә әвәз едирләр.

154-чү чалышма шифаһи јеринә јетирилир.

Евдә **јаз, бил, күл** фе'лләринин һәр бириндә әввәлчә исим, сифәт дүзәлдиб јазмағы вә мө'тәризәдә суалларыны көстәрмәји тәләб етмәк мүмкүндүр. Шакирдләр **јаз-јазды-јазы; бил-билик-билир; күл-күлүш-күләчәк** сөзләрини тапыр вә һәр биринин гаршысында суалыны јазырлар.

VIII дәрс. Ев тапшырығы јохландыгдан сонра 153-чү чалыша јазылы шәкилдә јеринә јетирилир.

155-чи чалышма үзрә шифаһи иш апарылыр вә һәр дәфә чүмлә мөвзу бахымындан тәһлил едилир. Сонра шәкилләрин һәр биринә аид бир чүмлә јазылыр. Башга сөзлә, өјрәдичи иншаја бәнзәр јазы јазылыр вә мәтн үзәриндә чалышмада тәләб олунан әмәлијјат апарылыр.

Сонра мүәллим **газма, сүзмә, алма, кәлин, күл, гоз, сары** сөзләрини чүмлә ичәрисиндә ишләтмәји тәләб едир. Шакирд сөзү исим мә'насында ишләдирсә, синфин диггәтини һәмин сөзүн үзәринә душән вурғуја јөнәлдир вә сөзү фе'л кими дә ишләдир. Беләликлә, ушаглар практик шәкилдә омоним сөзләр үзәриндә мәшг едирләр. Белә чалышма лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсини дә тә'мин едир.

Евдә јаи, тут, сәпин сөзләрини чүмлә ичәрисиндә һәм исим, һәм дә фе'л мә'насында ишләтмәк тәләб олунур.

IX дәрс. Бу дәрс шакирдләрин нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләри арасындакы мүнасибәти практик јолла мәнимсәмәләринә, башга сөзлә, һәр бир чүмлә үзвүнүн һансы нитг һиссәләри илә ифадә олунмасына һәср олунур. Шүбһәсиз, II синифдә бу саһәдә илкин вәрдишләр верилмәлидир.

Ев тапшырығы јохландыгдан сонра мүәллим јазы тахтасында белә бир чүмлә јазыр:

«Нәриман дәрсләрини өјрәнир».

—Ким чүмләни тәһлил едәр? (Шакирд чүмлә үзвләрини тапыр).

—Мүбтәда һансы нитг һиссәси илә ифадә олунур? (Исим).

—Хәбәр һансы нитг һиссәси илә ифадә олунур? (Фе'л).

—Мүбтәданы исимлә, хәбәри фе'ллә мүгајисә един. (Мүгајисә апарыларкән мүәллим мүәјјән суаллар гојмагла шакидләрә көмәк көстәрә биләр: Мүбтәда нәјә дејилир? Хәбәр нәјә дејилир?).

Сонра мүәллим јазы тахтасында ашағыдакы сөзләри јазыр:

1) үзүр, мави, гајыглар, дәниздә.
2) иш, гызғын, кедир, тарлада.

Шакирдләр «Мави дәниздә гајыглар үзүр», «Тарлада гызғын иш кедир» чүмләләрини јазырлар.

—Нитг һиссәләрини көстәрин (Мүәллимин көмәји илә ушаглар баша дүшүрләр ки, сөзләр чүмләнин тәркибиндә чүмлә үзвү олур).

—Чүмләләри чүмлә үзвләринә көрә тәһлил един (јеринә јетирирләр).

—Һансы чүмлә үзвләрини таныјырсыныз? Һансы нитг һиссәләрини таныјырсыныз?

Беләликлә, шакирдләр дил материалы үзәриндә мүшаһидә әсасында чүмлә үзвләри вә нитг һиссәләри арасындакы мүнасибәтлә чох садә шәкилдә таныш олурлар. Дәрсин сонунда 123-чү сәһифәдәки суаллар әсасында үмумиләшдиричи мүсаһибә апарылыр.

X дәрс. Јохлама иши.
Јохлама имла.
Кәми модели.

Ушаглар кәми модели гајырмаг истәјирләр. Онлар арзуларыны Һәмид мүәллимә билдирирләр. Һәмид мүәллим ушаглара назик тахта, мишар, рәндә, чәкич верир. Онлар кичик кәми модели гајырырлар. Әли ағ јелкәни кәмијә бәнд етди. Тофиг кәмијә көј рәнк чәкди. Онлар кәмини бөјүк һовуза бурахдылар. Кәми һовузда үздү. (43 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг.

1. Исимләрин алтындан бир, фе'лләрин алтындан ики хәтт. сифәтләрин алтындан далғалы хәтт чәкин.
2. Мишар вә рәндә сөзләриндән фе'л дүзәлдиб јазын.

Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә мүгајисә пријомундан истифадә

С. МӘММӘДОВ

Гах рајону Чалајыр кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Тә'лимдә мүгајисә пријомундан истифадә етмәк, материалын охшар вә фәргли чәһәтләрини мүгајисәли шәкилдә шәрһ етмәк мөвзуну шүурлу мәнимсәтмәк демәкдир. Мүгајисә пријомундан истифадәнин нәтичәси мүгајисәнин нечә, һансы јолла апарылмасындан асылыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, фонетик анлајышлар I синифдән верилир. Шакирдләр дәрс илинин илк күнүндән чүмләләрин сөзләрдән әмәлә кәлдијини өјрәнир, һәр чүмләдә нечә сөзүн олмасы саһәсиндә грамматик тәһлил апарыр, чүмлә илә сөз арасындакы фәрги мәнимсәјирләр.

«Сәс вә һәрф»ин тәдриси заманы шакирдләр сөзүн сәсләрдән әмәлә кәлмәсини өјрәнир, даһа сонра јазыда сәсләрин һәрфлә ишарә олундуғуну мәнимсәјирләр. 8 нөмрәли чалышмада **ајы, мешә, јолдаш, ағач** сөзләри верилмишдир. Бу сөзләрин һәр бириндә нечә һәрфин вә нечә сәсин олдуғуну көстәрмәк шакирдләрдән тәләб олунур. Нәтичәдә, онлар сөзләрин тәләффүз заманы сәсләрдән, јазы заманы исә һәрфләрдән әмәлә кәлдијини мәнимсәјирләр. Үмумијјәтлә, шакирдләрдән сәс вә һәрфин охшар вә фәргли чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәк тәләб олунмалыдыр. Белә мүгајисәнин апарылмасы дәрсин шакирдләр тәрәфиндән шүурлу мәнимсәнилмәсинә бөјүк тә'сир көстәрир. Онлар сәс вә һәрфин сөзләр әмәлә кәтирдијини (охшар чәһәт), сәси ағызла дејиб гулагла ешитдијимизи, һәрфи исә әллә јазыб көзлә көрдүјүмүзү (фәргли чәһәт) өјрәнмәлидирләр. Сәсләрин вә һәрфләрин әдәби тәләффүз вә јазы заманындакы әһәмијјәти баша салынмалыдыр.

Бә'зән шакирдләр саит вә самит анлајышларыны дүзкүн фәргләндирмәји бачармыр, һечаларын әмәлә кәлмәсиндә саитләрин ролуну көрмүрләр. Мүшаһидәләр заманы мә'лум олмушдур ки, II вә III синиф шакирдләри һечанын әмәлә кәлмәси сәбәбини билмир, бу да орфографик гајдаларын позулмасына сәбәб олур. Кәсмә әлифба илә дүзәлдилмиш сөзләрин һечалара ајрылмасы сәбәбини «гырмызы» һәрфләрлә әлагәләндирән мүәллим ишә биртәрәфли јанашмыш, гырмызы һәрфләрин саит олдуғуну көстәрмәмишдир. Мүәллим һечанын тәдрисиндә кәсмә әлифбадан ашағыдакы кими истифадә етмишдир.

— Ким кәлиб **китаб** сөзүнү дүзәр?

— Китаб сөзүндә нечә һеча вар?

— Һечаларын сајыны нечә билирик?

— Һечаларын сајыны гырмызы һәрфләрлә билирик.

Мүәллим шакирдин чавабындан разы галыр. Бу, шакирдләрдә һечаларын гырмызы һәрфлә әмәлә кәлмәси фикрини мөһкәмләдир. II вә III синифләрдә исә шакирдләрин «гырмызы һәрф»ә раст кәлмәмәләри һеча һаггында әлдә етдикләри сәтһи билијин јох олмасы илә нәтичәләнир. Һечанын әмәлә кәлмәсиндә саитләрин ролу вә һәр саитин бир һеча әмәлә кәтирмәсинин өјрәдилмәси нәтичәсиндә шакирдләр һеча һаггында мукәммәл билик әлдә едирләр. I синифдә һечанын тәдрисиндә гырмызы һәрф—саит мүнасибәтинә диггәти артырмаг лазымдыр.

I синифдә тәдрис олунан фонетик анлајышлар II синифдә дә тәкрар олунур. Шакирдләр сәс, һәрф, һеча үзрә иши давам етдирир, галын вә инчә саитләр, додагланан вә додагланмајан саитләр, кар вә чинкилтили самитләрлә таныш олурлар. Кар вә чинкилтили самитләрин тәдрисиндә мүгајисә мүһүм рол ојнајыр. Шакирдләр сөзләрин ахырында ишләнән чинкилтили самитләри кар тәләффүз едирләр. Мәсәлән, китаб сөзүнүн сонунда **б** әвәзинә **п** пәләнк сөзүнүн сонунда **к** әвәзинә к, кәнд сөзүндә **д** әвәзинә **т** кими тәләффүз мүшаһидә олунур. Дилимиздәки тәләффүзү илә јазылышы арасында фәрг олан сөзләрин дүзкүн јазылышына диггәти артырмаг лазымдыр. «Шакирдләр, мәсәлән, **кәнд** сөзүнү **кәндә, кәнди, кәндимиз** вә с. шәкилдә дәјишиб тәләффүз етмәклә, **д** сәсини өз һәгиги мәхрәчинә гајтарырлар. Һәмин сөзләрдә көнү (кәнд) тапдырыб онун **кәнт** шәкилиндә тәләффүзү илә мүгајисә етдирмәк...фајдалыдыр.» (Ј. Ш. Кәримов, II синифдә грамматика тәдрисинин мәзмуну вә башлыча хүсусијјәтләри («Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә» журналы, Бакы, 1970, № 3, сәһ. 7).

Шакирдләр «Гоһум сөзләр»и өјрәндикдән сонра бунун әсасында «Көк» анлајышыны мәнимсәјирләр. Онлар **бағ, бағча, бағлы** сөзләрини мүгајисә едир, онларын мә'нача

бағлы олдуғуну, бу сөзләрин **бағ** сөзүндән әмәлә кәлдијини көрүр, нәһајәт, гоһум сөзләрин үмуми һиссәсини, көкүнү (бағ) тапырлар.

II синифдә шакирдләр («Чүмләнин баш үзвләри», «Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри», «Мүбтәда», «Хәбәр» кими синтактик анлајышларла таныш олурлар. «Чүмләнин баш үзвләри» тәдрис едилән заман мүбтәда вә хәбәр мүгајисәли верилмәли, вәзифәләри ајдынлашдырылмалыдыр. Дәрсликдә баш үзвләрдән ибарәт чүмләләр верилир вә суалларын көмәји илә бу чүмләләрин кенишләндирилмәси тәләб олунур:

— Ариф јазыр.
— Ариф нә јазыр?
— Ариф мәктуб јазыр.

Кенишләнән чүмләләрдә мүбтәда вә хәбәрдән башга јердә галан үзвләр II дәрәчәли үзвләр олур. Беләликлә, шакирдләр «II дәрәчәли үзвләр» анлајышы илә таныш олурлар.

III синифдә чүмлә үзвләри саһәсиндәки иш кенишләнир. II дәрәчәли үзвләрин ејни вахтда верилмәси, онларын мүгајисәли сурәтдә тәдрисинә, мөвзунун шүурлу мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Доғрудур, шакирдләр «тамамлыг», «тә'јин», «зәрфлик» кими синтактик анлајышларла таныш олмасалар да мүхтәлиф суалларла II дәрәчәли үзвләри бир-бириндән фәргләндирирләр.

Бә'зән шакирдләр тә'јин вә зәрфлији фәргләндирмәкдә јухары синифләрдә дә чәтинлик чәкирләр. Бу, формал әламәтләр олан суалларын гарышыг салынмасында вә баш үзвләрдән һансына аид олмаларыны билмәмәләриндән ирәли кәлир. Буна көрә дә III синифдә тә'јин вә зәрфлији һәм формал әламәт олан суаллара көрә һәм дә аид олдуглары баш үзвләрә көрә мүгајисәли вермәк лазымдыр. Мүгајисәни белә апармаг олар. Икинчи дәрәчәли үзвләрин бир гисми **нечә?, нә чүр?** вә **һансы?**, дикәр гисми исә **нечә? нә чүр?** суалларына чаваб олур. Чүмләдә **нечә? нә чүр?** вә **һансы?** суалларына чаваб олан икинчи дәрәчәли үзв мүбтәдаја, **нечә?** вә **нә чүр?** суалларына чаваб олан икинчи дәрәчәли үзв исә хәбәрә аид олур.

1. Һәр ики көшкүн дөврәсиндә ири чичәкләр әтир сачырды. Һәр ики көшкүн дөврәсиндә нечә (нә чүр? һансы?) чичәкләр әтир сачырды?—**Ири** (чичәкләр).

Ири сөзү **нечә?, нә чүр?, һансы?** суалларына чаваб верир, мүбтәдаја (чичәкләр) аид олур.

2. Машын сүр'әтлә шүтүјүрдү. Машын нечә (нә чүр?) шүтүјүрдү? —**Сүр'әтлә** (шүтүјүрдү).

Сүр'әтлә сөзү **нечә?, нә чүр?** суалларына чаваб верир вә хәбәрә аид олур.

III синифдә икинчи дәрәчәли үзвләрин мүгајисәли тәдриси IV синифдә «тә'јин» вә «зәрфлик» терминләринин тез вә асан мәнимсәнилмәсиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Шакирдләр исмин әшјанын адыны билдирдијини онун **ким? нә?** суалларындан биринә чаваб вердијини артыг II синифдә өјрәнирләр. Ејникөклү исимләрдән биринин **ким?** дикәринин **нә?** суалына чаваб вермәси шакирдләрә мүгајисәли өјрәдилмәли, шәкилчиләрин әһәмијјәти мәнимсәдилмәлидир.

нә?	шәкилчи	ким?
дәмир	чи	дәмирчи
памбыг	чы	памбыгчы
мәктәб	ли	мәктәбли
нефт	чи	нефтчи

Шакирдләр чансыз шејләрә аид сөзләрин (дәмир, памбыг, мәктәб, нефт) **нә?** суалына, инсана аид сөзләрин (дәмирчи, памбыгчы, мәктәбли, нефтчи) **ким?** суалына чаваб вермәсини өјрәнир, шәкилчиләрин ролуну көрүрләр.

Нәтичәләр көстәрир ки, нәинки ибтидаи һәтта јухары синиф шакирдләри јерлик һал шәкилчиләри илә **да, дә** бағлајычыларыны, **да, дә** әдатларыны фәргләндирә билмир.

јазыда орфографик сәһвләрә јол верирләр. Бу сәһвин баш вермәси сәбәбләриндән бири мүәллимләрин јерлик һал шәкилчиләрини, **да, дә** бағлајычыларыны, һәтта јухары синифләрдә **да· дә** әдатларыны мүгајисәли сурәтдә тәдрис етмәмәләридир. Бунун үчүн әјани васаит—диаграм вә карточкалардан истифадә етмәк, јазы тахтасында мүгајисәли тәһлил апармаг лазымдыр.

Да, дә јерлик һал шәкилчиләри илә **да, дә** бағлајычылары арасындакы фарги ашағыдакы формаларда апармаг олар.

1. Чүмләдә мә'на јеринә көрә:

Хавәрдә китаб вар.

Хавәр дә китаб охујур.

Биринчи чүмләдә әшјанын јери—китабын Хавәрдә олмасы, икинчи чүмләдә исә башгалары кими Хавәрин дә китаб охудуғу мә'лум олур. Биринчи чүмләдә **да, дә** сөзләр арасында әлагә јаратмаг үчүн шәкилчи кими, икинчи чүмләдә исә сөзләри бир-биринә бағламаг үчүн бағлајычы кими ишләнмишдир.

2. Вурғуја көрә:

Да, дә шәкилчи ролунда вурғу гәбул едир. Бағлајычы оланда исә вурғу гәбул етмир вә садалама интонасијасына мәхсус олур.

3. Јазылышына көрә:

Көстәрдикләримизә әсасән **да, дә** шәкилчи формасында ишләнәндә сөзә битишик, бағлајычы формасында ишләнәндә исә сөздән ајры јазылыр. **Ки** шәкилчиси илә **ки** бағлајычысы да бу гәбилдәндир.

Беләликлә, чүмләләр тәһлил олунуб, мүгајисә апарыларса, бу типли чүмләләр үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләри кенишләнәрсә, шүбһәсиз, онлар бағлајычы вә шәкилчиләр арасындакы фәрги асанлыгла мәнимсәјәр, јазы заманы орфографик гајдаларын позулмасына јол вермәзләр.

Шакирдләр бә'зән чүмлә үзвләри илә нитг һиссәләрини гарышдырырлар. Она көрә дә бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнүн, әсасән, һансы нитг һиссәси илә ифадә олундуғуну, һансы нитг һиссәсинин чүмләнин мүәјјән үзвү кими чыхыш етмәсини практик јолла баша салмаг лазымдыр.

Мәктәблиләр чох заман мәсдәр шәкилчиси илә сөз сонунда она бәнзәр бирләшмәләри фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкир, **башмаг, гајмаг, чомаг, јамаг, јашамаг, әмәк, сумаг** кими сөзләрлә мәсдәрләри мүгајисә етмәк лазымдыр. Бунун үчүн шакирдләр билмәлидирләр ки, мәсдәрләр фе'лләрә**-маг-мәк** шәкилчиләри артырмагла дүзәлир вә **нә етмәк?** суалына чаваб олур.

Шакирдләрә баша салынмалыдыр ки, мәсдәрләр көк вә шәкилчијә ајрылдығы һалда, јухарыдакы сөзләр шәкилчисиздир. Мүгајисәни чалышмалар үзрә дә апармаг олар.

Чалышма 1. Мәсдәрләри сечиб јазын. Нә вахт **маг,-мәк** јазылдығыны изаһ един.

Вүгарын алты јашы вар. О, мәктәбә кетмәк, јазмаг, охумаг истәјир. Бә'зән әлинә чомаг алыб, чобан атасы кими дағларын дөшүндә сүрү отармаг һәвәсинә дә дүшүр. Вүгар пианинонун дилләри үстүндә бармаг кәздирмәји, һәзин-һәзин чалмағы да бачарыр.

Чалышма 2. Шәлалә мәсдәрләри белә сечди. **Кетмәк, јазмаг, охумаг, чомаг, отармаг, бармаг.** Шәлалә һансы сөзләри дүз сечмәмишдир? Һәмин сөзләр нә үчүн мәсдәр дејил? Чалышмалар васитәсилә исимлә мәсдәр арасындакы фәрг мәнимсәдилдикдән сонра, чалышмадан (1) көрүндүјү кими мәсдәрин дә (кәздирмәји, чалмағы) исим кими һалландығыны шакирдләрә баша салмаг лазымдыр.

Газмаг сөзү мүстәсналыг тәшкил едир. Чүнки, бу сөз формал чәһәтдән мәсдәр, мә'на чәһәтинә көрә исә һәм мәсдәр, һәм дә исим ола биләр. Фәрги чүмлә дахилиндәки мә'наја көрә мүәјјән етмәк олар. Бунун үчүн јазы тахтасына чүмләләр јазмаг вә мүгајисә апармаг лазымдыр.

1. Хавәр бошгаба газмаг гојмаг истәјирди.

2. Нефт гујусуну дәрин газмаг лазыдыр.

Биринчи чүмлэдэ **газмаг** әшја ады билдирир вә нә суалына чаваб олур. Буна көрә дә исимдир.

Икинчи чүмлэдэ исә газмаг иш, һәрәкәт билдирир вә нә етмәк? суалына чаваб олур. Буна көрә дә мәсдәрдир.

Белә мүгајисәләри апармагла мүәллим шакирдләри мәсдәр шәкилчиси илә сөз сонунда она бәнзәр бирләшмәләри фәргләндирмәкдә чәкдикләри чәтинликдән гуртара биләр.

Бә'зән шакирдләр фе'лләрә јалныз билаваситә һәрәкәт билдирән мисал көстәрирләр. **Фикирләшди, јохлады, дајаныр, донур, сусачаг** кими сөзләри фе'л һесаб етмирләр. Бунун баш вермәсинә сәбәб бә'зи мүәллимләрин сөзләри јалныз мә'наларына көрә мүәјјәнләшдирмәји өјрәтмәләридир. Буну арадан галдырмаг үчүн фе'лин суаллары вә грамматик әламәтләри үзәриндә мүгајисәли иш апарылмалыдыр.

Шакирдләр белә сөзләри мә'наларына, суалларына, грамматик әламәтләринә көрә фе'л адландырачаг вә фе'л һаггында дүзкүн билик әлдә етмиш олачаглар.

Мәсдәрин башга фе'ллэрдән фәргини вә охшар чәһәтини дә шакирдләр билмәлидир. Бунун үчүн әввәлчә ејни фе'лләр үзәриндә иш апарылмалыдыр: **охујур, охујачаг, охумаг** фе'лләринин һәрәкәт билдирмәси вә **охумаг** мәсдәринин һеч бир заман билдирмәмәси кими фәргли чәһәти шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр. Бундан сонра **кәлди, јазыр, биләчәк, гачмаг** кими фе'лләр үзәриндә мүгајисәли иш апармаг олар. Беләликлә, шакирдләри ашағыдакы нәтичәјә кәтирмәк мүмкүндүр: Мәсдәрләр дә дикәр фе'лләр кими һәрәкәт билдирир. Мәсдәрлә фе'л көкләринә **-маг, -мәк** артырмагла, дикәр фе'лләр исә заман шәкилчиләри артырмагла дүзәлир. Мәсдәрләр һеч бир заман билдирмир, дикәр фе'лләр исә бу вә ја дикәр заман билдирир.

Көрүндүјү кими, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләр системинә јијәләнмәсиндә мүгајисә пријомунун чох бөјүк ролу вар. Мүгајисә пријому о вахт сәмәрә верәр ки, мүәллим ону нә вахт вә һансы јолла апарачағы үзәриндә әввәлчә фикирләшсин, көтүр-гој етсин, чалышмалары дүзкүн сечсин.

Ев шәраитиндә шакирдин мүстәгил ишинин хүсусијјәтләри вә онун ибтидаи тә'лимдә мөвгеји

М. А. ИСМИХАНОВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Ев тапшырыглары шакирдләрин мүстәгил ишинин мүһүм бир васитәсидир. Ев тапшырыгларынын ичрасы просесиндә шакирд өјрәндији билији һәјати фактларла тәтбиг едир, дәрслик вә әлавә мәнбәләр үзәриндә сәрбәст ишләмәк вәрдишләри газаныр.

Ев шәраитиндә шакирдин мүстәгил иши дәрс просесиндәкинә нисбәтән мүәјјән хүсусијјәтләрә маликдир. Әввәлән, ев тапшырыгларынын ичрасы заманы шакирдин үзәриндә билаваситә педагожи рәһбәрлик азалыр вә тәбии олараг мүстәгиллији артыр. Ев тапшырыгларынын ичрасы үчүн шакирд иш јерини гајдаја салмалы, тапшырыгларын ичра вахтыны вә ардычыллығыны мүәјјәнләшдирмәли олур. Ев тапшырыгларыны јеринә јетирәркән шакирдин мүстәгиллији тәкчә тәшкилати чәһәтдән дејил, идрак мүстәгиллијинин артма-

сында да ифадә олунмалыдыр. Белә ки, шакирд тә'лим материалыны башгасынын көмәји олмадан өјрәнмәли, гаршыдакы чәтинликләрдән мүстәгил чыхыш јолу тапмалыдыр.

Ев тапшырыгларыны ичра едәркән шакирдин өзүнәнәзарәти артыр. Шакирд јеринә јетирдији тапшырыглары јохламалы, өз сәһвләрини тапыб дүзәлтмәли олур. Тапшырыгларын ичрасы өзүнүјохлама илә тамамландыгда даһа јахшы нәтичә верир. Бу заман шакирд дәрсдә даһа долғун вә инамлы чаваб верир, чавабыны әсасландыра билир.

Ев тапшырыгларынын ичрасында һәр бир шакирдин фәрди хүсусијјәти даһа чох өзүнү көстәрир. Дәрсдә бүтүн шакирдләр ејни тапшырыг үзәриндә, аз-чох ејни вахтда вә тәхминән ејни сүр'әтлә ишләдији һалда, ев тапшырығы үзәриндә өз имканы дахилиндә, өзүнәмәхсус сүр'әт, диггәт вә ирадә сә'јлә чалышырлар. Мәһз буна көрә дә шакирдләр арасында бөјүк фәрг нәзәрә чарпыр. Бә'зи шакирдләр ев тапшырығыны аз вахт ичәрисиндә мүстәгил ичра етдикләри һалда, бә'зиләри өзләрини ев тапшырыглары үзәриндә ишләмәјә мәчбур едә билмир, гаршылашдыглары чәтинликләрдән јан кечмәјә чалышыр вә ја онлары ичрасыз гојурлар. Беләләри чох вахт јазылы тапшырыглары јолдашларындан көчүрмәјә мејл едирләр.

Ев тапшырыгларынын ичра мүддәти дәрсдә олдуғу кими чидди дејилдир. Ев тапшырыгларына һәср олунан вахтын мүддәти шакирдин фәрди хүсусијјәтиндән, мүстәгил ишләмә имканындан чох асылыдыр. Шакирд өз арзу вә марағындан асылы олараг севдији фәнн илә дәриндән мәшғул ола биләр. Шакирдләрин евдә мүстәгил иши дәрсдәки мүстәгил ишиндән һәм дә шәраитинә көрә фәргләнир; ев тапшырыглары синифдәкинә нисбәтән әлверишсиз шәраитдә ичра олунур. Белә ки, хүсуси иш отағы (кушәси) олмадығындан шакирд ев тапшырығыны јеринә јетирәркән мүхтәлиф јајындырычы тә'сирләрә (сәс-күјә) мә'руз галыр.

Ибтидаи тә'лимдә ев тапшырыгларынын мөвгеји мәсәләси педагожи әдәбијјатда мүбаһисәлидир. Бу мәсәләдә бир-биринә зидд ики мејл вардыр: ибтидаи синифләрдә, хүсусән I синифдә дәрс илинин биринчи јарысында ев тапшырыгларыны ләғв етмәк; шакирдләри јүкләмәмәк шәрти илә ев тапшырыгларыны сахламаг.

Биринчи мејлин тәрәфдарлары ибтидаи синиф шакирдләринин физики һазырлығынын вә мүстәгил ишләмә бачарыгларынын зәиф олдуғуну әсас көтүрүрләр. Онларын фикринчә, кичик мәктәблиләр мүәллимин билаваситә көмәјинә еһтијач һисс етдикләри үчүн онлары дәрсдә мүәллимин рәһбәрлији алтында мүстәгил ишә чәлб етмәк лазымдыр. Н. Белогордсев дәрсин сәмәрәлилијини јүксәлтмәјин мүхтәлиф имканлары олдуғуну нәзәрә алыб, ибтидаи тә'лимдә ев тапшырыгларыны ләғв етмәјин мүмкүнлүјүнү билдирир («Учителскаја газета». 1972, № 42).

Ленинград ЕТПИ-нин әмәкдашлары (Г. Д. Кириллова, К. Т. Голенкина вә б.) дәрсдә шакирдләрин мүстәгил ишләрини артырмагла ев тапшырыгларыны ләғв етмәк имканларыны експеримент јолу илә арашдырмышлар. Онлар белә нәтичәјә кәлмишләр ки, дәрсин тәшкили методикасыны тәкмилләшдирмәк, дәрсдә шакирдләрин мүстәгил ишинә ајрылан вахты артырмаг (дәрс вахтынын 30 фаизәдәк) ев тапшырыглары олмадан ишләмәјә имкан верир.

Ибтидаи тә'лимдә ев тапшырыгларынын әлејһинә чыхан педагоглар К. Д. Ушинскинин белә бир фикринә әсасланырлар ки, мүстәгил ишләмәк бачарығына һәлә јијәләнмәмиш шакирдләр ев тапшырығынын өһдәсиндән мүстәгил кәлә билмирләр; онлары дәрсдә мүстәгил ишләмәјә алышдырмаг лазымдыр. К. Д. Ушински јазырды: «Мүәллим әввәлчә ушаға өјрәнмә-

ји өјрәтмәли, бундан сонра бу иши онун өзүнә тапшырмалыдыр.» Бөјүк педагог бунунла өјрәнмә ишини ев тапшырыгларынын үзәринә атан көһнә мәктәби тәнгид едирди.

В. А. Сухомлински ушаглара мүстәгил ишләмәк вәрдишләри ашыламаг ишиндә дәрсин бөјүк имканларыны гејд етмәклә јанашы, көстәрирди ки, ев тапшырыглары вермәдән кечинмәк олмаз. Ушаға өз әгли гүввәләрини сәфәрбәрлијә алмағы, диггәтини кәркинләшдирмәји өјрәтмәк лазымдыр. В. А. Сухомлински бу вәзифәни, һәр шејдән әввәл, дәрсдә һәјата кечирмәји, ев тапшырыглары васитәсилә мөһкәмләндирмәји лазым билирди.

Педагожи мәтбуатда ев тапшырыгларынын зәрурилијини гејд едән бир чох мәгаләләр дә вардыр. Калинин вилајәтиндән мүәллим Е. Петронко јазыр: «...әкәр мөһкәмләндирмә дүзкүн апарылыбдырса, әкәр шакирдләр материалы әсасән синифдә мәнимсәјибләрсә, ев тапшырыглары әһәмијјәтли дәрәчәдә ихтисар едилә биләр, лакин ләғв едилә билмәз» («Учителскаја газета», 1959, № 76). Краснојарск вилајәтиндән мәктәб директору Д. Трегубов да белә бир мөвгедән чыхыш едир (Учителскаја газета», 1959, № 51).

Липетск вилајәт мүәллимләринин тәчрүбәси әсасында К. Москаленконун «Дәрси нечә гурмалы» мәгаләси әтрафындакы мүзакирәләрдә чыхыш едән мүәллимләрдән Н. Данилов, И. Титов, М. Козлов вә башгалары тә'лимдә ев тапшырыгларынын зәрурилијини гејд едәрәк јазмышлар: «Мүәллим нә гәдәр бөјүк педагожи усталыға малик олса да, ев тапшырыглары олмадан шакирдләрә дәрин билик вермәк мүмкүн дејилдир» (Народноје образованије», 1960, № 9).

Үмумијјәтлә, бу мәсәлә узун мүддәтдир ки, мүбаһисә објектидир.

Тәсвири инчәсәнәт, мусиги вә нәғмә, әмәк тә'лими, бәдән тәрбијәси үзрә програм материалыны бүтүнлүклә синиф мәшғәләләри просесиндә һәјата кечирмәк мүмкүндүр. Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији буну нәзәрә алараг, һәмин фәнләрдән ев тапшырыгларыны гадаған етмишдир («Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 16 октјабр 1970-чи ил). Ана дили, рус дили, ријазијјат, тәбиәтшүнаслыг үзрә исә дәрсдә өјрәнилән биликләри ев тапшырыглары илә мөһкәмләтмәк лазым кәлир. Дәрсдә мәнимсәнилмиш биликләр мөһкәмләндирилмәдикдә тез унудулур. Психоложи тәдгигатлар көстәрир ки, унутма хүсусән илк вахтлар сүр'әтлә чәрәјан едир. Јени өјрәдилмиш материалы һафизәдә даһа јахшы сахламаг үчүн ону мәһз илк вахтлар—һәлә билијин изләри тәзә икән тәкрар етмәк лазымдыр. Бурадан да дәрсдә өјрәнилән билијин тәкрары мәгсәди күдән ев тапшырыгларына еһтијач дујулур. Ев тапшырыглары нөвбәти дәрсдә унудуланларын бәрпа олунмасы үчүн әлавә вахтын сәрф едилмәсинин гаршысыны алыр.

Дикәр тәрәфдән ана дили, рус дили, ријазијјат фәнләри шакирдләрин тәкчә билик јох, һәм дә мәтни дүзкүн, сүр'әтлә вә ифадәли охумаг, дүзкүн јазмаг, шүурлу һесабламаг вә с. кими бачарыг вә вәрдишләр тәләб едир. Бунлар исә мүнтәзәм тәмринләрә әсасланыр. Чалышмаларын васитәсилә бачарыглары гисмән вә ја там автоматик шәклә салмаг лазымдыр. Бу вәзифәни тәкчә дәрс просесиндә һәјата кечирмәк мүмкүн дејил.

Бунунла белә, һәмин фәнләр үзрә дә бә'зи мөвзуларын тәдриси заманы ев тапшырыгларыны әсаслы сурәтдә азалтмаг вә ја онлардан имтина етмәк мүмкүндүр. Профессор И. Т. Огородников вә Л. П. Аристова јазмышлар: «Һәчмчә кичик, ғаврама чәһәтдән садә вә ушаглара гисмән таныш материалын өјрәнилмәси заманы ев тапшырығы вермәдән дәрсләри тәшкил етмәк олар. (Дәрсин сәмәрәлилијини јүксәлтмәк мәсәләләри, Казан, 1959, сәһ. 62 (русча).

Ев тапшырыгларына олан еһтијач ибтидаи тә'лимин мәгсәдләри илә бағлыдыр. Ибтидаи тә'лимдә шакирдләрә билик вә бачарыгларла јанашы, мүвәффәгијјәтли тә'лим үчүн зәрури олан мүстәгил ишләмәк вәрдишләри дә ашыланмалыдыр. Бөјүк рус педагогу Қ. Д. Ушински ибтидаи тә'лимин башлыча вәзифәләриндән бирини ушаглара «өјрәнмәји өјрәтмәк»дә көрүрдү. Шакирдләр китабдан истифадә етмәји, мүстәгил охујуб, өјрәнмәји, биликләрини һәјата вә чалышмалара тәтбиг етмәји бачармалыдырлар. Бу вәзифәни һәјата кечирмәкдә ев тапшырыгларынын бөјүк имканлары вардыр. Дәрсдә шакирдләр көстәрилән нүмунәләрин тә'сири алтына дүшүр, чәтинликләрлә гаршылашдыгда мүәллимә вә ја јолдашларына мүрачиәт едирләр. Дәрс просесиндә шакирдләрдә чәтинликләри мүстәгил арадан галдырмаг бачарығы нисбәтән зәиф инкишаф едир. Ев тапшырыгларынын ичрасындан исә шакирд тамамилә өз өһдәсинә бурахылыр, даһа сәрбәст олур; ән јахшы тәшкил едилмиш дәрсдә белә ушаг ев тапшырыгларында олдуғу гәдәр мүстәгил ишләмир. Ев тапшырыглары һәм дә ушагларда тә'лимә мәс'улијјәт һисси, диггәтлилик, ирадәлилик, интизамлылыг ашылајыр.

Көрүндүјү кими, ев тапшырыглары тә'лим просесинин тәркиб һиссәси олуб, мүхтәлиф тә'лим-тәрбијә мәсәләләрини һәјата кечирмәјә имкан верир. Одур ки, ев тапшырыгларыны тә'лим просесиндән тәчрид етмәк дүзкүн дејилдир. Бу тапшырыглары дәрсдән сонра ушаға садәчә мәшғул етмә хатиринә дә вермәк олмаз. Лүзумсуз тапшырыг вермәк, зәрури олдуғу һалда ев тапшырығы вермәмәк гәдәр зијандыр.

Мүәллим фәннин вә мөвзунун хүсусијјәтиндән, дәрсин кејфијјәтиндән вә гаршыда гојулан дидактик мәгсәддән, материалын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси сәвијјәсиндән асылы олараг ев тапшырыгларынын лазым олуб-олмадығыны онларын һәчмини мүәјјәнләшдирмәлидир. Ев тапшырыгларынын һәчми вә характери шакирдләрин дәрсдә материалы мәнимсәмә сәвијјәсиндән дә асылыдыр. Материал шакирдләр тәрәфиндән дәрсдә нә гәдәр шүурлу вә мөһкәм мәнимсәниләрсә ев тапшырыгларынын һәчмини бир о гәдәр азалтмаг олар. Е. Г. Розанов ријазијјатдан ев тапшырыглары һаггында јаздығы мәгаләдә белә һалда һәтта ријазијјатдан бә'зән ев тапшырығы вермәдән кечинмәјин мүмкүн олдуғуну көстәрир («Началнаја школа» 1964, №8).

Ев тапшырыгларына еһтијач дәрсин сәмәрәли тәшкили, онун кејфијјәти илә сых бағлыдыр. Дәрс заманы шакирдләр мәһсулдар ишләјәрсә, билик дәрсдә мөһкәмләндириләрсә ев тапшырыгларына олан еһтијач хејли азалар. Бунунла белә ондан механики сурәтдә имтина олмаз. Ев тапшырыгларыны фәннин мөвзунун, мәнимсәмәнин хүсусијјәтиндән асылы олараг мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Диафилмләрдән истифадә

Ф. ӘЛИЈЕВА

Азәрбајҹан ДЕТПИ-нин елми ишчиси

Сон вахтларда рус дили дәрсләриндә екрандан кениш истифадә олунур. Бу, онунла әлагәдардыр ки, екран васитәләриндән истифадә олунмасы тә'лим просесини фәаллашдырыр, материалын шакирдләр тәрәфиндән дәриндән баша дүшүлмәсини тә'мин едир; мүәллимин әмәјини јүнкүлләшдирир. Ибтидаи синифләрә рус дилини тәдрис едән мүәллимләрин гаршысында дуран ән мүһүм вәзифә шакирдләрин нит-

гини инкишаф етдирмәкдир. Бу ишин сәмәрәли тәшкилиндә екран васитәләриндән истифадә етмәјин әһәмијјәти хүсусилә бөјүкдүр.

Узун мүддәтли експериментләр, мүшаһидәләр беле бир нәтиҹәјә кәлмәјә имкан верир ки, Азәрбајҹан мәктәбләринин ибтидаи синифләриндә тә'лимин јени үсул вә пријомларынын тәтбиг едилмәсиндә мүасир екран васитәләри кениш имканлара маликдир. Бу имканлардан дүзкүн вә сәмәрәли истифадә етмәк үчүн мүәллим, һәр шејдән әввәл, екран васитәләриндән истифадә едилмәсинә даир тә'лиматла таныш олмалы, онлары ишләдә билмәли, екран васитәләринин тәтбиги методикасындан баш чыхармалыдыр. Екранда бөјүдүлмүш шәкилдә һәм шәффаф олмајан материаллар (открыткалар), шәкилләр, схемләр, ҹәдвәлләр, һәм дә шәффаф материаллар (диапозитивләр, диафилмләр, кинофилмләр) нүмајиш етдирилә биләр.

Диафилмләри «Филмоскоп», «Школныј», «Лети» кими диапројекторларла нүмајиш етдирмәк мүмкүндүр. Бу апаратлар демәк олар ки, бүтүн мәктәбләрдә вар. «Школныј» адлы филмоскоп јалныз диафилмләр нүмајиш етдирмәк үчүндүр. О, садә гурулуша маликдир. Гијмәти уҹуздур. Дәјишән ҹәрәјан васитәсилә ишләјир. «Лети» диапројектору да «Школныј» филмоскопу кими, филмләр нүмајиш етдирмәк үчүндүр. Филмоскопдан фәргли олараг диапројектор ишыг селини күчлү бурахмасы һесабына ишыглы синиф отағында диафилмләри нүмајиш етдирмәјә имкан верир. Белә шәраитдә ушаглар мүәллимин диггәтиндән јајынмыр, мүәллим онлары даим нәзарәт алтында сахлајыр. О, дәрси екран гаршысында изаһ етмәјә, шакирдләрлә фәрди мәшғул олмаға, онларын јазыларыны јохламаға имкан тапыр.

Тәдрис диафилмләринин кинофилмләрдән фәргли олараг өз спесифик хүсусијјәти вардыр. Бу, һәр шејдән әввәл, онунла фәргләнир ки, диафилм статистик екран васитәси олдуғундан рус дили дәрсләриндә һансы мәсәләләрин даһа ваҹиб олдуғуну сечмәјә вә үзәриндә ишләмәјә имкан верир. Диафилм чох кичикдир, буна көрә дә чох вахт «кичик кино» адландырылыр. Кинофилмдән фәргли олараг диафилмдә һәр кадрда јазылар (титр) верилир. Ону идарә етмәк чох асандыр. Һәр бир диафилмдә 50-60 кадр вардыр. Бир дәрсдә бу кадрларын һамысы үзәриндә ишләмәк лазым дејилдир. Бу, шакирдләрин һәддиндән артыг јүкләнмәсинә сәбәб ола биләр. Дәрси кино залына чевирмәмәк үчүн мүәллим бунлардан 12-15-и үзәриндә ишләмәклә кифајәтләнә биләр.

Бә'зән мүәллим диафилмләрдән дәрсин һансы мәрһәләсиндә истифадә етмәјин даһа јахшы олдуғуну мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкир. Диафилмләрдән дәрсин кириш мәрһәләсиндә мүәллимин сөзүнү әјанилә шдирмәк мәгсәдилә, мүсаһибә заманы шакирдләрин ҹаваб вермәси үчүн әлавә материал кими истифадә етмәк мүмкүндүр.

Диафилм шакирдләрин зеһнинин инкишаф етдирилмәсиндә биринҹи дәрәҹәли васитәдир. Шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишаф етдирилмәси мәгсәди илә грамматик анлајышларын мәнимсәдилмәсинин фәаллашдырылмасы үчүн диафилм тәтбиг едилә биләр.

Диафилмләр башга техники васитәләрдән бир дә онунла фәргләнир ки, иш просесиндә шакирдләр һәм билдикләри сөзләрдән истифадә едир, һәм дә јени сөзләр өјрәнирләр. Мәһз буна көрә дә мүәллим шакирләри јарадыҹы тапшырыглар үзәриндә ишләтмәјә имкан тапыр. Мәсәлән, диафилмин мәзмунуну шәхсләрә дәјишмәклә данышмаг, һәр кадр үзрә диалоглар тәшкил етмәк, васитәли нитги васитәсиз нитгә чевирмәк, верилмиш сөзләр әсасында јолдашлар вә достлар һаггында характеристика јазмаг вә бу кими башга јарадыҹы тапшырыглары јеринә јетирмәк олар.

III синфин дәрслијиндә «Сәһәр», «Бакыда сәһәр», «Володја Улјанов», «Һејванлар гышда», «Һејван-

ханада», «Рус дили дәрсләриндә», «В. И. Ленинин ушаглыг илләри» вә башга бу кими мәтнләр вардыр ки, онларла әлагәдар диафилмләрдән истифадә етмәк олар.

Рус дили дәрсләриндә ејни вахтда магнитофон вә диафилмин көмәји илә көрмә вә ешитмә әјанилијиндән истифадә етмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Сәсләнән диафилмин мүнасиблији ондан ибарәтдир ки, онун кадрлары јазыларла мүшајиәт олунмур. Нитг инкишафы үзәриндә чалышма вә тапшырыглары јеринә јетирдикдә исә анчаг лал диафилм кадрларындан истифадә едилир. Белә вахтда ушаглар синифдә мәтнин магнитофон јазысына гулаг асмаг имканына малик олурлар. Диафилмин тәтбиги илә әлагәдар «Совет Азәрбајчаны» мөвзусуну нүмунә көтүрмәк олар. Бу мөвзуја III синифдә 2 саат ајрылмышдыр. Биринчи дәрсдә мүәллим ушагларла дәрсликдәки шәкилләр үзрә, Азәрбајчанын чографи шәраити һаггында сөһбәт едир, лүғәт үзрә иш апарыр. Икинчи дәрсдә мүәллим шакирдләрин јени сөзләри вә мәтнин мәзмунуну мәнимсәдикләринә әмин олдугдан сонра оху техникасыны јохлајыб диафилм үзрә ишә башлајыр. Јазы тахтасында јени сөзләрин лүғәти јазылыр.

Ишин белә тәшкилиндә әсас мәгсәд ондан ибарәтдир ки, мәтнин мәзмуну илә бағлы олараг шакирдләрин шифаһи нитги инкишаф етдирилсин. Беләликлә, ушағын өз нитгиндә истифадә етмәли олдуғу мөвзу артыг она ајдынлашыр. Диафилмләрдән истифадә едилмәси исә она данышмагда көмәк көстәрир. Шакирд нәји исә јада салыб, уjдурмур; ондан көрдүјүнү данышмаг бачарығы, өз фикрини дүзкүн ифадә етмәк тәләб олунур.

«Совет Азәрбајчаны» диафилминдә 62 кадр вардыр. Республиканын тәбиәтини, халг тәсәррүфаты вә мәдәнијјәтинин мүхтәлиф саһәләрини әһатә едән бу кадрларын һамысынын үзәриндә бир дәрсдә дајанмаг мүмкүн дејилдир, буна еһтијач да јохдур. III синифдә бу мөвзу кечиләркән јалныз ашағыдакы кадрлар үзәриндә дајанмаг мәсләһәт көрүлүр:

1. Башлыг. Азәрбајчан ССР-дә.
2. С. М. Кировун һејкәли.
3. 26-лар бағы.
4. Бакы шәһәриндә мәктәбләр.
5. Бакыда ушаг бағчасы.
6. Бакыда нефт сәнајеси.
25. Дәниздә тәзә шәһәр.
26. Минкәчевир. Минкәчевир су-електрик стансијасы.
32. Канал.
33. Тарлада памбыг.
35. Низаминин һејкәли.
40. Бакы шәһәриндә институт.
42. Бакы шәһәриндә академија.
45. Бакы шәһәриндә булвар.

Бу кадрлар әсасында шакирдләрин әввәлләр өјрәнмиш олдуғу мәсәләләрлә бағлы ашағыдакы суаллара чаваб вермәләри тәләб олунур:

—Бу һејкәл киминдир вә һарада гојулмушдур?

— (О һејкәл С. М. Кировундур. С. М. Киров адына паркда гојулмушдур).

—Бу һансы күчәдир? (О 28 апрел күчәсидир).

—Бәс бу һансы бинадыр? (Бу Низами адына кинотеатрын бинасыдыр).

— Бу адамлар һара кедирләр? (Адамлар ишә кедирләр).

— Ушаглар вахтларыны һарада кечирирләр? (Ушаглар вахтларыны ушаг бағчасында кечирирләр).

— Ушаглар һарада охујурлар? (Ушаглар мәктәбдә охујурлар).

— Бәс бу бина нәдир? (Академијанын бинасыдыр).

— Бәс бу нәдир? (Бу нефт сәнајесидир).

— Бу һансы шәһәрдир? (Минкәчевир шәһәридир).

— Бу шәһәрин јанында нә јерләшир? (Бу шәһәрин јанында бөјүк су-електрик стансијасы јерләшир).

— Ким дејәр бу шәһәрин ады нәдир? (Бу јени сәнаје шәһәри олан Сумгајытдыр).

— Бу нә тарласыдыр? (Бу памбыг тарласыдыр).

— Сиз дағда нә көрүрсүнүз? (Дағда ҝојун вә гузу отлајыр, орада чохлу от вар).

— Бу һејкәл киминдир? (Һејкәл бөјүк Азәрбајчан шаири Низамининдир).

— Бәс бурада нә јерләшир? (Бурада 26-лар бағы јерләшир).

Шакирдләр өз фикирләрини мүстәгил сөјләдикдән сонра диафилм јенидән нүмајиш етдирилир.

Ҝәләчәк дәрс үчүн мүәллим шакирдләрә белә тапшырыг верир: «Республикамыз һаггында билдикләринизи данышачагсыныз». Бу тапшырыг јохланыларкән диафилмдән истифадә етмәк мәсләһәт дејилдир, чүнки бу заман шакирдин диггәти јајыныр. Бу кадрлар әсасында дәрсликдә верилмиш мәтн үзәриндә даһа ҝениш мүсаһибә апарылмасы зәруридир. Бу заман Нефт дашларынын индики вәзијјәти илә јанашы, ораја илк дәфә кимләрин ҝәлмәси, нефтин нечә тапылмасы, шәһәрин нечә салынмасы барәдә ҝениш мүсаһибә апармаға имкан вардыр.

Диафилм әсасында мүсаһибәнин апарылмасында мәгсәд шакирдләрин билијини фәаллашдырмагдыр. Диафилм әсасында мүсаһибәнин апарылмасындан мәгсәд шакирдләрин билијини фәаллашдырмагдыр. Диафилмләрлә иш дәрсликдәки дикәр мөвзулар, һабелә синифдәнхарич ишләрлә әлагәдар да давам етдирмәк олар.

III синфин дәрслијиндә синифдәнхарич гираәтин тәшкили үчүн мүәјјән мәтнләр верилмишдир: «Хитраја лиса» («Һијләкәр түлкү»), «Дружба» («Достлуг»)· «Курочка и мышка» («Тојуг вә сичан»). Бунларла әлагәдар «Краснаја шапочка» («Гырмызы папаг»), «Сераја шејка» («Боз бојун»), «Под снегом» («Гар алтында») вә с. диафилмләрдән истифадә едилмәси тәклиф олунур. Бу ишләр дәрсликдәки материалларын шүурлу мәнимсәнилмәсинә, мөвзу үзрә материалын ҝенишләндирилмәсинә вә дәринләшдирилмәсинә хидмәт едир.

Диафилмләрдән истифадә азәрбајчанлы ушагларын шифаһи нитгинин инкишафы, билик вә дүнјаҝөрүшүнүн ҝенишләнмәси саһәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Диафилмләрдән истифадә азәрбајчанлы ушагларын шифаһи нитгинин инкишафы, билик вә дүнјаҝөрүшүнүн ҝенишләнмәси саһәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Диафилмләрдән истифадә заманы мүәллимләр диафилмләрин сечилмәсинә чох вахт итирирләр. Мәктәбләрдә диатекаларын тәшкили бу саһәдә мүәллимләрин ишини хејли јүнҝүлләшдирәр. Диатекалар бүтүн мәктәбләрдә ола биләр. Диатекаларын тәшкили үчүн рәфли шкаф кифајәтдир. Рәфләрдә диафилмләри ајры-ајры фәнләр вә синифләр үзрә јерләшдирмәк лазымдыр. Бурада диафилмләрдән истифадәнин тәшкили методикасына аид методик васитләри сахламаг үчүн күшә дә тәшкил етмәк фајдалыдыр.

Ријазијјатдан үмумиләшдиричи дәрсләрин тәшкили тәчрүбәсиндән

Ә. ГАСЫМОВА

Бакыдакы 159 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Ријази анлајыш вә гајдалары шакирдләр бирдән-бирә мәнимсәмирләр. Онлар әввәлчә ајры-ајры чисим вә һадисәләрин кејфијјәтләри, хассә вә әламәтләри, әлагә вә мүнасибәтләри һаггында билик газаныр, конкрет фактлары өјрәнирләр. Мүәјјән анлајышлар, ганун вә гајдалар исә һәмин фактлар әсасында мәнимсәнилир. Шакирд чисим вә һадисәләрин мүхтәлиф чәһәтләринин кејфијјәт, хассә вә әламәтләрини,

онлар арасында әлагә вә мүнасибәтләри үмумиләшдирмәк јолу илә мүвафиг нәтичәләр чыхарырлар. Белә фикри просес үмумиләшдирмә адланыр.

Үмумиләшдирмә просесиндә шакирд тәһлилин көмәји илә ајры-ајры чисимләрин, јахуд бир чисмин ајры-ајры чәһәтләринин үмуми вә мүһүм әламәтләрини тапыр, сонрадан онлары бирләшдирир вә индуктив јолла үмуми ганунаујғунлуғу ашкара чыхарыр. Беләликлә, о, хүсусидән үмумијә кечир.

Фикри фәалијјәтин сонракы мәрһәләсиндә шакирдләр үмумидән конкрет һала кечирләр. Бу заман әлдә едилән үмуми гајда вә ганун конкретләшдирилир, онун мәзмунуну ачмаг үчүн хүсуси мисаллар сечилир. Шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтинин мәһсулу олан вә үмуми фактлардан хүсуси нәтичәләрин чыхарылмасына јөнәлдилмиш белә фикри просес мүчәррәдләшдирмә адланыр.

Ријазијјат програмында үмумиләшдирмә үзрә мәшғәләләрин тәшкили зәрури һесаб едилмишдир. Бунунла әлагәдар олараг I синифдә илк дәрсләрдән башлајараг үмумиләшдирилмәси вачиб олан мөвзулара хүсуси вахт ајрылмышдыр. Беләликлә, үч ил мүддәтиндә ријазијјат үзрә 50-дән артыг үмумиләшдиричи дәрс кечилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр бу чәһәтә лазыми әһәмијјәт вермир, ајры-ајры фактларын шәрһинә хүсуси диггәт јетирдикләри һалда шакирдләрин үмумиләшмиш нәтичәләр чыхармаларына диггәт јетирмирләр. Нәтичәдә шакирдләрин тәфәккүрү фәаллашдырылмамыш галыр.

Бә'зән дә шакирдләрә үмуми анлајыш вә гајдалар әзбәрләдилир, лакин конкрет һалда тәтбиг едилмир. Бу исә онларын мәнимсәдикләри биликләрин биртәрәфли олмасы вә тезликлә јаддан чыхмасы еһтималыны артырыр.

Белә нөгсанларын гаршысыны алмаг үчүн һәм ајры-ајры дәрсләрдә, һәм дә мөвзуларын сонунда үмумиләшдиричи мәшғәләләрә кениш јер веририк.

Нәзәри материалын өјрәдилмәси просесиндә үмумиләшдирмәләр

Нәзәри материалын өјрәдилмәси просесиндә гајдаларын вә һәрфи символиканын көмәји илә үмумиләшдирмә апармаг олар.

«Әдәди орта гијмәт вә онун һесабланмасы» мөвзусунда дәрсдә мәгсәдә наил олмаг үчүн ашағыдакы нөв мәсәләләрин һәлли үзәриндә ишә башламаг мәсләһәтдир:

Мәсәлә 1: Гатар биринчи саатда 52 км, икинчи саатда исә 58 км јол кетмишдир. Гатар бир саатда орта һесабла нечә километр јол кетмишдир?

Мәсәлә 2: Аилә биринчи күн 7 ман., икинчи күн 9 ман., үчүнчү күн исә 11 ман. пул хәрчләди. Аилә орта һесабла күндә нә гәдәр пул хәрчләмишдир?

Мәсәлә 3: Синфин узунлуғуну өлчмәк иши үч шакирдә тапшырылмышды. Өлчмә нәтичәсиндә I шакирд 7 м 51 см, II шакирд 7 м 53 см, III шакирд исә 7 м 55 см әдәдләрини тапды. Орта һесабла синфин узунлуғу нә гәдәрдир?

Шакирдләрин диггәтини һәјатда, мәишәтдә тез-тез тәсадүф етдијимиз белә мәсәләләрин мәзмунуна јөнәлтмәклә баша салмаг лазымдыр ки, онларын үчүндә дә бир нечә әдәдин әдәди орта гијмәтини тапмаг тәләб олунур.

Сонра биринчи мәсәләни тәһлил едәрәк, гатарын 2 саата јол кетдији вә һәр саатда мүхтәлиф узунлугда јоллар гәт етдији изаһ едилир. Мәсәләдә верилән «саатда 52 км» бу јолда гатарын кетдији ән кичик сүр'әт, «саатда 58 км» исә ән бөјүк сүр'әтдир. Демәли, бу әдәдләрин һәр һансы бирини гатарын орта сүр'әти көтүрмәк олмаз. Ахтардығымыз әдәд 52 илә 58 әдәдләри арасында олмалыдыр. 52 илә 58 әдәдләри арасында исә башга әдәдләр вардыр. Бунлардан һансыны көтүрмәли? Буну мүәјјән етмәк үчүн орта һесабла бир саатда кедилән јолу тапмаг лазымдыр: (52 км +58 км): :2-110 км:2=55 км.

I мәсәләнин белә изаһлы һәллиндән сонра ушаглар II вә III мәсәләләри асанлыгла һәлл едәчәкләр.

Бу кириш мусаһибәдән сонра шакирдләр белә бир нәтиҹәјә кәлирләр:

1. Ики әдәдин әдәди орта гијмәтини тапмаг үчүн бу әдәдләрин ҹәмини 2-јә бөлмәк лазымдыр.

2. Үч әдәдин әдәди орта гијмәтини тапмаг үчүн бу әдәдләрин ҹәмини 3-ә бөлмәк лазымдыр.

Бундан сонра топлананларын сајы 2—3 дејил, бир нечә оларса, әдәди орта гијмәтин нечә тапылачағы шакирдләрдән хәбәр алыныр. Шакирдләр хүсуси һаллар үчүн јухарыда сөјләдикләри гајдалары үмумиләшдирәрәк белә бир гајда чыхарырлар: «Бир нечә әдәдин әдәди орта гијмәтини тапмаг үчүн бу әдәдләрин ҹәмини топлананларын сајына бөлмәк лазымдыр». Бунунла шакирдләрә 1 вә 2-чи хүсуси тәклифләрдән 3-чү үмуми тәклифә кечмәји өјрәтмиш олуруг.

Башга бир мисал. Тутаг ки, дәрсин мөвзусу «Үчрәгәмли әдәдләрин вурулмасы»дыр. Бә'зи мүәллимләр һәмин мөвзунун изаһына, бирдән-бирә нүмунәси ашағыда көстәрдијимиз мисалын һәлли илә башлајыр вә бир нечә белә мисал һәлл етдирмәклә кифајәтләнирләр.

$$\begin{array}{r} \times\ 254 \\ 367 \\ \hline 1778 \\ +\ 1524 \\ 762 \\ \hline 93218 \end{array}$$

Адәтән, үчрәгәмли әдәдләрин алт-алта јазылараг вурулмасы гајдасынын һарадан алынмасы кими мүһүм мәсәлә ја һеч изаһ едилмир ја да сәтһи изаһ едилир.

Үчрәгәмли әдәдләрин вурулмасы гајдасыны изаһ етмәздән әввәл әдәдләрин мәртәбә ваһидләринә ајрылмасыны, топламанын вурмаја нәзәрән пајлама ганунуну тәкрар етдирирәм. Бу мәгсәдлә шакирдләри ашағыдакы типли чалышмалар үзәриндә ишләдирәм:

1) $674 = 6.100 + 7.10 + 4$
2) $895 = 8.100 + 9.10 + 5$
3) $6437 = 6.1000 + 4.100 + 3.10 + 7$
4) $14 + 27 + 5).6 = 14.6 + 27.6 + 5.6$
5) $(54 + 12 + 4).8 = 54.8 + 12.8 + 4.8$

Чалышмалардан сонра шакирдләрин фәал иштиракы илә ашағыдакы әмәл јеринә јетирилир.

1) $254.367 = 254.(3.100 + 6.10 + 7) = 154.(7 + 6.10 + 3.100) = 254.7 + 254.\cdot 6\cdot 10 + 254\cdot 3\cdot 100 + 15240 + 76200 = 93218$ 2) $436\cdot 248 = 436\cdot (2\cdot 100 + 4\cdot 10 + 8) = 436\cdot (8 + 4\cdot 10 + 2\cdot 100) = 436\cdot 8 + 436\cdot 4\cdot 10 + 436\cdot 2\cdot 100 = 3488 + 17440 + 87200 = 108128$

Сонра бу һәлл гајдасы дикәр һәлл гајдасы илә мүгајисә едилир:

$$\begin{array}{r} \times\ 254 \\ 367 \\ \hline 1778 \\ +\ 1524 \\ 762 \\ \hline 93218 \end{array} \qquad \begin{array}{r} \times\ 436 \\ 248 \\ \hline 3488 \\ +\ 1744 \\ 872 \\ \hline 108128 \end{array}$$

Мүгајисә заманы шакирдләрин диггәтини һәр ики һәлл гајдасында аралыг нәтиҹәләрин вә ҹавабын ејни олмасына ҹәлб етмәклә јанашы, јухарыдакы һәллдә сыфырларын әвәзинә ашағыдакында мәртәбә ваһидләринин сыфырын сајы гәдәр сола көчүрүлмәси изаһ едилмәлидир. Бу изаһатдан сонра шакирдләрин нәзәрини икинчи јазылышын садәлијинә, јығчамлығына вә әмәлләрин асан јеринә јетирилмәси имканына ҹәлб етмәк лазымдыр. Беләликлә ,үчрәгәмли әдәдләрин икинчи гајда илә јазылышы әсасландырылыр вә бунун јалныз јазылышынын гыса олмасы хатиринә гәбул едилдији көстәрилир. Бундан сонра асанлыгла үчрәгәмли әдәдләрин вурулмасынын үмуми гајдасы чыхарыла биләр.

Нәзәри материалын тәдрисиндә ҹәбри јолла апарылан үмумиләшдирмә даһа сәмәрәлидир. Буна аид бир нечә мисал көстәрәк. Мөвзу: Топламанын јердәјишмә гануну, мәсәлә вә мисал һәллиндә онун тәтбиги.

Бу ганунун изаһына ашағыдакы мисалларын һәллиндән башламаг мәсләһәтдир:

а) $27+31=58$ вә $31+27=58$
б) $124+57=181$ вә $57-124=181$
с) $342+154=496$ вә $154+342=496$
д) $128+236=364$ вә $236+128=364$
Демәли: $27+31=31+27$
$124+57=57+124$
$342+154=154+342$
$128+236=236+128$

—Сол вә сағ сәтирләрдәки мисаллар бир-бирилә нә илә фәргләнир? (Икинчи сәтрдәки мисалларда јалныз топлананларын јери дәјишилмишдир).

—Бәс чәмләр һаггында нә дејә биләрсиниз? (Ујғун сәтрләрдәки мисалларда чәмләр ејнидир).

—Бурадан һансы нәтичәни чыхармаг олар? Топлананларын јерини дәјишдикдә чәм дәјишмәз).

— Ушаглар, сөјләдијиниз ганун топлама әмәлинин јердәјишмә ганунудур. Јердәјишмә гануну үмуми шәкилдә јазмаг үчүн биринчи топланана **а**, икинчи топланана **в** илә ишарә едәк; а вә в әдәдләри үчүн бу гануну нечә јазмаг олар?

$(а+в=в+а)$.

Груплашдырма гануну да ејни гајда илә өјрәдилир: $а+в+с=(а+в)+с=а+в+с)$ шәклиндә үмумиләшдирмәк олар.

Мәсәлә вә мисал һәллиндә үмумиләшдирмәләр

II синифдә компонентләрлә әмәл нәтичәләри арасындакы асылылыға аид мисаллар һәлли дә нәзәрдә тутулмушдур.

$X+12=28$ $32:X=8$
$36+X=47$ $X\cdot 14=70$
$X+14=51$
$32-X=15$

Белә мисалларын һәллиндән сонра шакирдләрә ашағыдакы үмуми ганунлары өјрәтмәк мәсләһәтдир:

1. Мәчһул топлананы тапмаг үчүн чәмдән мә'лум топлананы чыхмаг лазымдыр.

2. Мәчһул азаланы тапмаг үчүн азаландан фәрги чыхмаг лазымдыр.

3. Мәчһул чыхыланы тапмаг үчүн азаландан фәрги чыхмаг лазымдыр.

4. Мәчһул вурғу тапмаг үчүн һасили мә'лум вуруға бөлмәк лазымдыр.

5. Мәчһул бөлүнәни тапмаг үчүн гисмәти бөләнә вурмаг лазымдыр.

6. Мәчһул бөләни тапмаг үчүн бөлүнәни гисмәтә бөлмәк лазымдыр.

Бу гајдаларын сөзләрлә ифадәсинин өјрәдилмәси әмәл нәтичәләринин дүзкүнлүјүнү јохламаг үчүн дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Инди исә мәсәлә һәллиндә үмумиләшдирмәнин нечә апарылдығыны нәзәрдән кечирәк. **Мәсәлә:** Гатар 180 км мәсафәни 3 саатда кетмишдир. Гатар 5 саатда нә гәдәр јол кедәр?

Мәсәләдә гатарын 5 саатда кетдији јолу тапмаг тәләб олунур. Әкәр, гатарын 1 саатда кетдији јолу тапыб 5 дәфә артырсаг, мәгсәдимизә наил оларыг. Бунун үчүн «Гатар 180 км мәсафәни 3 саатда кетмишдир» шәртиндән истифадә едиб, онун 1 саатда 60 км јол кетдијини тапырыг. Бу заман гатарын 5 саатда $60\ км\cdot 5=300$ км јол кетдији мә'лум олур.

Көстәрилән мәсәлә ваһидә кәтирмә үсулу илә һәлл едилир. Бир нечә белә мәсәлә һәлл етдирдикдән сонра ваһидә кәтирмә үсулу илә һәлл олунан мәсәләләр үчүн үмуми гајда көстәрмәк лазымдыр.

Шакирдләрлә мүсаһибәдә белә бир нәтичә чыхарылмалыдыр: «Ваһидә кәтирмә үсулунун тәтбиги илә мәсәлә һәлл едәркән әввәлчә мәсәләдә верилән ваһидә кәтирилир вә сонра һәмин әдәд тәләб олунан дәфә артырылыр».

Тәкрар дәрсләриндә үмумиләшдирмәнин апарылмасы үчүн даһа кениш имканлар вардыр.

«Сәлислик» нәдир?

К. ӘЛИЈЕВ

С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Педагожи-методик әдәбијјатда тез-тез шакирдләрә сәлис чүмләләр өјрәтмәк лазымдыр, шакирдләрин нитги сәлис олмалыдыр кими тәләбләрә раст кәлирик. Бу, тәбиидир. Ахы, тә'лим просесинин шүурлулуғунун интенсивлијинин тә'мин едилмәсиндә шакирдләрин нитгинин сәлислији мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Сәлислик әсас үслуби вәзијјәтләрдән бири олуб, јазылы вә шифаһи нитгимизин аһәнкдарлығыны, тәбии ритмини горумағы гаршыја мәгсәд гојур. Нитгимиз исә мүхтәлиф гурулушлу, мүхтәлиф тәркибли чүмләләрин үзви бирләшмәсиндән ибарәтдир. Һәр бир чүмләнин дахилиндәки сөзләрин, сөз бирләшмәләринин фонетик тәркиби—фонемләрин дүзүлүшү, бир-биринин ардынча кәлән сөзләрин дүзкүн сыраланмасы нитгимизин тәбии аһәнкдарлығы, «мусигисини» јарадыр ки, бу да ешитмә органларыны «охшајыр», она хош тә'сир бағышлајыр, фикрин дәрк олунмасыны асанлашдырыр.

«Аһәнкдарлыг» дејәркән хәјалымызда илк дәфә поезија чанланыр, чүнки бу кејфијјәт ше'рин чаны, естетик тәбиәти вә мусигисидир. Лакин унутмаг олмаз ки, әдәби дилин бүтүн үслублары (елми, бәдии, публисистик, рәсми-әмәли вә с.) өзүнәмәхсус тәбии аһәнкдарлыға маликдир. Демәли, бир үслуби норма кими, сәлислик тәкчә поезијаны әһатә едә билмәз, онун һүдудлары даһа кенишдир.

Сәлислик һәмишә јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Антик дөврүн нәзәријјәчиләриндән бири олан Теофраста көрә, «кәламын көзәллији онун рәғбәтли мәзмунунда вә гулаға хош тә'сир кәстәрмәсиндәдир «VII—XII әсрләрдә әрәб үслубчулары гафијәли нәсри бүтүн јазылардан үстүн тутмушлар. Һәтта дипломатик ноталар, мемерандумлар, хәлифәләрин фәрманлары, рәисләрә, гошун башчыларына көндәрилән мәктублар да гафијәли нәсрлә јазылмыш; буну бачаран катибләр исә һүнәр саһиби кими өзиз тутулмушлар. Сонракы әсрләрдә гафијәли нәср тәдричән өз әһәмијјәтини итирмишдир. Әрәбләрин белә јазы тәрзи бә'зи Шәрг өлкәләринә дә күчлү тә'сир кәстәрмишдир. М. Ф. Ахундов XIX әсрдә гафијәли нәсрә мејл едәнләри тәнгид һәдәфинә чевирәрәк јазмышдыр: «Рзагулу хан, инан ки, нәсрдә гафијә кәламы чиј едир вә зәифләдир. Бу гајда бизә әрәбләрдән галмышдыр... лакин мүтләг сәһвдир». Бу сөзләри дејән бөјүк философ, шүбһәсиз, сәлислијин јох, әрәбләри тәглид етмәјин әлејһинә иди.

Нитгин сәлислији «нәсрин гафијәли олмасы» дејил, изаһ олунан фикрә сөзләрин аһәнки илә көзәллик вермәкдир. Бу аһәнки—бу көзәллији илк нөвбәдә Азәрбајчан дилинин өз тәбиәти јаратмышдыр. Дилимизин лексик тәркибинә өтәри нәзәр салаг. Дилимиздә тез-тез бир, үч һечалы елә сөзләрә раст

кәлирик ки, онларын ејни фонемлә башландығы кими, ејни фонемлә дә гуртарыр. Бу чүр дахили аһәнк исә сөзә көзәллик верир: мәсәлән, **сәс, сус, сис, јај, көк, мум, тут, лил, көшк, күрк, ата, ана, гашыг, гатыг, булаг, гулаг, гонаг, күрәк, кичик, коврәк, күләк, гапаг, шабаш** вә с. Бә'зи сөзләрдә ејни фонем бир нечә дәфә тәкрар олунур: **кәклик, гашгабаг, гарагабаг** вә с. Ејни һечанын тәкрары илә јаранан сөзләр дә вардыр: **баба, нәнә· дәдә, биби, Тәртәр, кәлһакәл, тутһатут, башабаш, вурһавур, гачагач** вә с. Јахуд, гоша сөзләри көтүрәк: **кол-кос, алыш-вериш, кәлиш-кедиш көр-көтүр, чөрчөп, биш-дүш** вә с. Фразеоложи ваһидләрин бир гисми—идиомалар, аталар сөзләри, халг мәсәлләри бу бахымдан даһа сәчијјәвидир: көзә кәлмәк, дилдән дүшмәк, башыны биширмәк, көз-көзә кәлмәк, тајлы тајыны тапар, гат-гат габыг гојмаг, јүз өлч, бир бич, аз ашым, ағрымаз башым вә с. һәмин сөз вә ифадәдәки аллитерасија (ејни самитин тәкрарындан јаранан аһәнкдарлыг вә ассонанс (ејни саитин јаратдығы аһәнкдарлыг) көз габағындадыр.

Сәлислијин тәләбләриндән бири будур ки, сөз вә ифадә асан, бирнәфәсә тәләффүз едилсин, орадакы саит вә самитләр дејилиш тәрзини чәтинләшдирмәсин, мә'наны көлкәдә гојмасын. Азәрбајчан дили бу чәһәтдән дә көзәлдир. Өз сөзләримиз мөһкәм аһәнк ганунуна табедир. Бу гануна әсасән сөздәки галын саитләр галын саитләри, инчә саитләр исә инчә саитләри (дамаг аһәнки) изләјир. Алынма сөзләрин дә чоху аһәнк ганунуна табе олмушдур. Ејни сөздә ики саит бир јердә ишләнә билмир (бә'зи алынма сөзләр истисналыг тәшкил едир), саитлә гуртаран сөзә, саитлә башланан шәкилчи гошуланда **с, н, ј** «бирләшдиричи» самити әлавә олунур (ата+н+ы, ата+ј+а, ата+с+ы вә с.). Бир нечә самит ејни сөз дахилиндә бир јердә кәлмир (шприс, спектр вә с. кими бә'зи алынма сөзләр нәзәрдә тутулмур). Һәтта бир сыра алынма сөзләрә саит әлавә едилмишдир (шәһр — шәһәр, әсл — әсил, нәсл — нәсил вә с.). Шәкилчи гошулан сөздә ағырлыг төрәдән фонем ихтисар едилир (бојун—бојну, шәкил —шәкли вә с.). Бә'зи кар самитләр ики саит арасында дүшәндә чинкилтиләшир (әләк—әләјә). Һәмчинс үзвлү чүмләләрдә бир сыра шәкилчиләр, «һәм, һәм дә», «нә, нә дә», «каһ, каһ да», «да, дә» вә с. бағлајычылар ишләнән табесиз мүрәккәб чүмләләрдә ахырынчы хәбәр ихтисар олунур. Еллиптик (мәсәлән, «Сәнә јахшы јол», «Асланын нә еркәји, нә дишиси», «Вај сәнин һалына» вә с.) типли вә мүштәрәк үзвлү чүмләләри дә бураја әлавә етсәк, дилимиздә сәлислик јарадан објектив фактларын сајы бир гәдәр дә артар. Башга дилләрә (мәсәлән, фарс, әрәб вә с.) нисбәтән Азәрбајчан дилиндә 9 саитин олмасына сәлислијин башлыча амили кими бахмалыјыг. Дилин бу објектив фактлары илә јанашы, нитг просесиндә сәлислији тә'мин етмәк үчүн мүхтәлиф пријомлара мүрачиәт олунур.

Е'тираф етмәлијик ки, дилимизин мусигили аһәнкдар олмасына бахмајараг, нитг просесиндә ара-сыра сәлислијин тәләбләри көзләнилмир. Бу да, әсасән, ашағыдакы һалларда өзүнү көстәрир:

1) Тәркибиндә титрәк «р» самити ики-үч дәфә тәкрар олунан сөз, ифадә нисбәтән чәтин тәләффүз олунур, нитгдә ағырлыг јараныр: мәсәлән, «Бунлар сәнин **күрәкәнләриндирләр»**. Јахуд:

Итләрдә әждаһа гүввәти варды,
Дәвәнин бојнуну **гопарарларды**
(Низами).

2) **Лы, ли, лу, лү**, вә **лыг, лик, луг, лүк** сөздүзәлдичи шәкилчиләри бир сөз дахилиндә ишләдилир. «Образлылыг, ифадәлилик, бәдии үслуба хас олан кејфијјәтдир».

Бу чүмләләр дә сәлислик бахымындан мәгбул сајыла билмәз. «Атеросклерозла мүбаризәнин биринчи јолу, һәр шејдән габаг, хәстәлијә гаршы тәмајүллүлүјү билмәкдир». «Атеросклерозун профилак-

тикасында диспонзеризасијанын даһа бөјүк әһәмијјәти вардыр».

3) Фе'лин вачиб формасы инкар шәкилчиләри («ма», «мә») илә ишләнәркән чох вахт сәлислик позулур: «Мән саһәдә ишләмәлијәм, идарәјә кәлмәмәлијәм, кәлиб мүһасибә нотасија охумамалыјам, сәдр!».

4) Бир чүмләдә ејни самитлә гуртаран сөздән сонра ејни самитлә башланан сөзүн кәлмәси тәләффүзү нисбәтән чәтинләшдирир: «Сәдрин бу һәрәкәтинә һагг газандырмаг олмазды».

5) Ијәлик һал шәкилчиси мәтндә бир нечә дәфә тәкрар едилир: «Классик шаирләрин ше'ринин мәтнләринин дәјишдирилмәсинин ичтимаи-сијаси, дини вә фәлсәфи сәбәбләри дә олмушдур».

6) Мәтндәки шәкилчиләрдән бири өз мәгамына дүшмүр: «Беләләриндән (олмалы иди: беләләринә) манга башчыларындан М. Зүлфүгарову, Ә. Һүсејнову, Г. Бабајеви көстәрмәк олар».

7) Ејни гошма бир нечә дәфә ишләнән чүмләләр дә гүсурлу көрүнүр: «Тахыл тәһвилинә һәр ил олдуғу кими бу ил дә ел бајрамы кими башланмышдыр».

8) Елә һаллара да раст кәлирик ки, чүмләдә бир сөзә, јахуд шәкилчијә еһтијач дујулур, амма, о, ишләдилмир; фе'лин заманлары бир-бирини изләмир, чүмлә савадсыз гурулур: «Јахынларда (олмалы иди: бу јахынларда) Азәрбајчан Нефт вә Кимја Институтунун тәләбәләри чехословакијалы тәләбәләрин дә'вәти илә чехословакијаја гонаг кетмишдиләр».

9) Сөз бирләшмәси дүзкүн гурулмур: «Вәтәндаш мүһарибәси дөврүнә аид тарих-партија әдәбијјатында... Оручәли Бағыровун да адына раст кәлирик» («Коммунист» гәзети). Чүмлә белә гурулсајды даһа сәлис оларды: «Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндән бәһс едән партија әдәбијјатында Оручәли Бағыровун да адына раст кәлирик».

Јазылы вә шифаһи нитгимиздә дилимизин көзәллији өз әксини тапмалыдыр. Даһа доғрусу, нитгимиздә дилимиз кими сәлис олмалыдыр. Нитгин ајдынлығы, сәлислији исә һәр бир зијалынын мәдәни сәвијјәсини нүмајиш етдирир. Шакирдләримизә башга үслуби мәзијјәтләрлә јанашы, сәлислији дә елә илк мәрһәләдән—ибтидаи синифләрдән ашыламаға башламалыјыг.

Әдәдләрин мүгајисәси вә әдәди бәрабәрсизликләр

И. ӘЛИЈЕВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Н. МЕҺДИЈЕВ

Һ. Б. Зәрдаби адына АПИ-нин мүәллими

Тәчрүбә көстәрир ки, ибтидаи синифләрдә дәрс дејән мүәллимләр әдәдләрин мүгајисәси, бәрабәрсизликләр вә бәрабәрсизликләрин һәллинин өјрәдилмәсиндә чәтинлик чәкирләр. Буну нәзәрә алараг мәгаләдә һәмин мәсәләләри ибтидаи синифләрин ријазијјат програмынын тәләбинә ујғун шәкилдә нәзәри чәһәтдән изаһ едирик. Әввәлчә әдәдләрин кәмијјәтчә мүгајисәси вә бәрабәрсизликләр үзәриндә дајанаг. (Теоремләрин бә'зиләри исбатсыз верилир).

Теорем 1. Истәнилән **а** вә **в** натурал әдәдләри үчүн ашағыдакы бәрабәрсизликләр доғрудур:

$$а+в=в$$

Тә'риф. Әкәр натурал k әдәди $a=b+k$ бәрабәрлијини өдәсә, онда a натурал әдәди b натурал әдәдиндән бөјүк олар. Бу, $a>b$ кими јазылыр. Әкәр $a>b$ исә онда b әдәди a-дан кичик олур вә бу $b<a$ кими јазылар.

Теорем 2. Истәнилән a вә b натурал әдәдләри үчүн ашағыдакы үч мүнасибәтдән анчаг бири доғрудур:

$$a=b; \quad a>b; \quad a<b.$$

Исбаты. Көстәрмәлијик ки, a вә b натурал әдәдләри үчүн ашағыдакы һаллардан анчаг вә анчаг бири доғрудур:

$$1)\ a=b; \quad 2)\ a=b+k;$$

$$3(\ b=a+p.$$

Биринчи вә икинчи, биринчи вә үчүнчү һал ејни заманда доғру ола билмәз. Она көрә ки, биринчи теоремә көрә:

$$b+k\neq b \qquad a+m\neq a$$

Јенә һәмин теоремә көрә икинчи вә үчүнчү һал ејни заманда доғру ола билмәз, чүнки:

$$a=b+k\neq(a+p)+k=a+(p+k)$$

Беләликлә алдыг ки, көстәрилән үч һалдан ејни заманда анчаг бири доғрудур.

Теорем 3. Бәрабәрсизлик мүнасибәти транзитивдир, јә'ни $a>b$ вә $b>c$ исә онда $a>c$.

Исбаты. $a>b$ вә $b>c$ олдуғундан $a=b+k$ вә $b=c+m$, она көрә

$a=b+k=(c+m)+k=c+(m+k)$ јә'ни $a>c$.

Нәтичә. $a<b$ вә $b<c$ исә онда $a<c$.

Теорем 3. Топлама вә вурма монотондур, јә'ни

1) $a=b$ исә онда $a+c=b+c$ вә $ac=bc$.

2) $a>b$ исә онда $a+c>b+c$ вә $ac>bc$; $(c>o)$.

3) $a<b$ исә онда $a+c<b+c$ вә $ac<bc$; $(c>o)$.

Исбаты. 1) Бу һалын доғрулуғу топлама вә вурманын биргијмәтли олмасындан алыныр.

2) $a>b$ олдугда $a=b+k$ олур. Биринчи һала әсасән алырыг:

$$a+c = (b+k) + c = b+(k+c) =$$
$$=b + (c+k) = (b+c)+k;$$
$$ac = (b+k)\ c=bc+kc$$

Бу исә көстәрир ки, $a+c>b+c$ вә $ac>bc$.

3) $a<b$ бәрабәрсизлијини $b>a$ кими јазараг, тәләб олунаны икинчи һалда көстәрилән гајда үзрә исбат едәрик.

Теорем 4. Истәнилән a вә b натурал әдәдләри үчүн елә натурал n әдәди вардыр ки, $nb>a$.

Бу теорем һәндәсәдә Архимед аксиому кими мә'лумдур.

Теорем 5. n вә $n+1$ гоншу натурал әдәдләрдир вә бунларын арасында јерләшән натурал әдәд јохдур, јә'ни елә натурал a әдәди јохдур ки, $n<a<n+1$ бәрабәрсизлијини өдәсин. Бу хассә анчаг натурал вә ејни заманда бүтүн там әдәдләр чохлуғунда доғрудур.

Әкәр $a>n$ исә онда $a \leqslant n+1$, $a<n+1$ исә онда $a \leqslant n$ олур.

Инди кәсрләрин еквивалентлијинә вә мүгајисәсинә нәзәр салмаг. Мәктәб ријазијјат курсунда, мәсәлән,

$\frac{1}{3}, \frac{2}{6}, \frac{4}{12}$ вә с. кәсрләри бәрабәр һесаб едилир. Ејни заманда гејд едилир ки, верилән кәсрин сурәт вә мәхрәчини сыфырдан фәргли ејни бир әдәдә вурдугда вериләнә бәрабәр кәср алыныр.

Гејд едәк ки, јухарыда көстәрилән кәсрләр бәрабәр јох еквивалент адланыр. Ибтидаи синифләрдә исә буну бәрабәрлик кими ишләтмәк мәгсәдә ујғундур.

Тә'риф. Анчаг вә анчаг **$ad=вс$** олдугда $\frac{a}{в}$ вә $\frac{c}{d}$ кәсрләри еквивалент адланыр вә $\frac{a}{в} \leftrightarrow \frac{c}{d}$ кими јазылыр.

Кәсрләрин еквивалентлик мүнасибәти рефлексивлик, симметриклик вә транзитивлик хассәләринә маликдир, јә'ни:

1. $\frac{a}{в} \leftrightarrow \frac{a}{в}$

2. $\frac{a}{в} \leftrightarrow \frac{c}{d}$ олдугда $\frac{c}{d} \leftrightarrow \frac{a}{в}$ олур.

3. $\frac{a}{в} \leftrightarrow \frac{c}{d}$ вә $\frac{c}{d} \leftrightarrow \frac{m}{n}$ олдугда $\frac{a}{в} \leftrightarrow \frac{m}{n}$ олур.

Тә'риф. $\frac{a}{B}$ кәсри **$ав>o$** олдугда мүсбәт (јә'ни $\frac{a}{в}>o$), **$ав=o$** **($B \neq o$)** олдугда сыфыр (јә'ни $\frac{a}{в}=o$), **$ав<o$** олдугда исә мәнфи (јә'ни $\frac{a}{в}<o$) олур.

Тә'риф. Анчаг вә анчад **$ad>вс$** олдугда $\frac{a}{в} > \frac{c}{d}$ **$ad<Bc$** олдугда исә $\frac{a}{в} < \frac{c}{d}$ олур.

Јухарыда көстәриләнләрдән ибтидаи синифләрдә әдәдләрин вә кәмијјәтләрин мүгајисәсиндә истифадә едилмәси мәсләһәтдир. Белә ки, бу һалда истәнилән ики кәсри асанлыгла мүгајисә етмәк олар вә верилән кәсрләри мүгајисә етмәк үчүн онларын мәхрәч вә ја сурәтләрини бәрабәрләшдирмәјә еһтијач олмаз.

III синфә аид бир нечә мисалын һәллинә нәзәр салаг:

1. Ашағыдакы бәрабәрсизликләрдә бурахылан әдәдләри јазын:

$\frac{1}{2}=\frac{\;}{8}$; $\frac{3}{4}=\frac{\;}{8}$; $\frac{6}{8}=\frac{\;}{12}$

$\frac{12}{18}=\frac{\;}{12}$

Һәлли. Биринчи вә икинчи мисалда ујғун олараг 4 вә 6 јазмаг лазым кәлдији ајдын көрүнүр. Үчүнчү вә дөрдүнчү мисалда исә тәләб олунан әдәдләр о гәдәр дә ајдын көрүнмүр. Үчүнчү мисалда тәләб олунан әдәди **x** көтүрсәк аларыг:

$$\frac{6}{8} = \frac{x}{12}.$$

Кәсрләрин бәрабәрлик шәртинә әсасән $6 \cdot 12=8.x$, $x=9$ олур.

Ејни гајда үзрә дөрдүнчү мисалда аларыг:

$$\frac{12}{18} = \frac{y}{12};$$

$12 . 12=18 . y$; $y=8$.

2. Даирәчикләрин јеринә $>$, $=$ вә $<$ ишарәләриндән лазым оланы јазын:

а) $\frac{5}{7}\circ\frac{2}{9}$; б) $\frac{7}{13}\circ\frac{6}{11}$; в) $\frac{9}{17}\circ\frac{7}{15}$

Һәлли.

а) $\frac{5}{7}\circ\frac{3}{9}$; $5.9 \circ 7.3$; $45 \circ 21$;

$45>21$ олдуғундан $\frac{5}{7} > \frac{3}{9}$ олур.

б) $\frac{7}{13}\circ\frac{6}{11}$; $7.11 \circ 13.6$; $77<78$;

$77<78$ олдуғундан $\frac{7}{13}\circ\frac{6}{11}$ олур.

в) $\frac{9}{17}\circ\frac{7}{15}$; $9.15 \circ 17.7$; $135 \circ 119$;

$135>119$ олдуғундан $\frac{9}{17} > \frac{7}{15}$ олур.

Инди дә бирдәрәчәли бәрабәрсизликләрин һәллини нәзәрдән кечирәк.

Ибтидаи синифләрдә ријазијјат тәдрисиндә бирдәрәчәли бәрабәрсизликләрин һәллинә хејли јер верилир. Она көрә бурада онларын һәллинә бахырыг.

Бирдәрәчәли бәрабәрсизлијин үмуми шәкли $ax+в>0$, јахуд $ax+в<0$ кимидир. Бәрабәрсизлијә дахил олан мәчһулун верилән бәрабәрсизлији тә'мин едән гијмәтләри чохлуғуна һәмин бәрабәрсизлијин һәлли дејилир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ибтидаи синифләрдә бәрабәрсизлијин һәллинә натурал әдәдләр чохлуғунда бахылыр: мәсәлән, $x+5>12$ бәрабәрсизлијинин һәлли $x>7$ гијмәтләри чохлуғудур. $18-x>8$ бәрабәрсизлијинин һәлли $x<10$ гијмәтләри чохлуғудур. Бәрабәрсизлији һәлл етмәк онун һәлләри чохлуғуну тапмагдыр.

Һәлләри чохлуғу ејни олан ики бәрабәрсизлик еквивалент (јахуд ејникүчлү) адланыр: мәсәлән, $x+2>5$ вә $x-1>2$ бәрабәрсизликләри еквивалентдир.

Верилән бәрабәрсизлији һәлл едәркән ардычыл олараг ону өзүнә еквивалент олан бәрабәрсизликләрә чевирмәк лазым кәлир. Она көрә верилән бәрабәрсизлик үзәриндә елә чевирмәләр апарылмалыдыр ки нәтичәдә о, өзүнә еквивалент олан бәрабәрсизлијә чеврилсин. Ашағыдакы чевирмәләр нәтичәсиндә верилән бәрабәрсизлик өзүнә еквивалент олан бәрабәрсизлијә чеврилир. (Биз бурада анчаг ибтидаи синиф ријазијјат програмынын тәләбинә ујғун чевирмәләри веририк):

1. Бәрабәрсизлијин һәр ики тәрәфинә ејни әдәди әлавә етдикдә вә ја чыхдыгда алынан бәрабәрсизлик верилә еквивалент олур. Тутаг ки, $f(x)>a$ (1) бәрабәрсизлијинин һәлли $x>m$ гијмәтләри чохлуғудур. (1) бәрабәрсизлијинин һәр ики тәрәфинә $в$ әдәдини әлавә етсәк $f(x)+в>a+в$ (2) бәрабәрсизлији алынар ки, онун үзәриндә верилән бәрабәрсизлик үзәриндә апарылан әмәлијјаты апарсаг нәтичәдә $x+в>m+в$, јахуд $x>m$ алынар. Демәли, (1) вә (2) бәрабәрсизликләри еквивалентдир.

2. Бәрабәрсизлијин һәр ики тәрәфини ејни мүсбәт әдәдә вурдугда вә ја бөлдүкдә алынан бәрабәрсизлик верилә еквивалент олур. Тутаг ки, $f(x)>a$ (3) бәрабәрсизлијинин һәлли $x>п$ гијмәтләри чохлуғудур. (3) бәрабәрсизлијинин һәр ики тәрәфини $в>0$ әдәдинә вурсаг $f(x).в>a.в$ (4) бәрабәрсизлијини аларыг. (4) бәрабәрсизлији үзәриндә (3) бәрабәрсизлији үзәриндә апарылан ујғун чевирмәләри апарсаг нәтичәдә $x.в>п.в$, јахуд $x>п$ алынар. Бу исә көстәрир ки, (3) вә (4) бәрабәрсизликләри еквивалентдир. (Бөлмә үчүн дә ејни гајда көстәрилир).

Ашағыдакы бәрабәрсизликләрин һәллинә бахаг.

1) $x+25<40$.

Һәр тәрәфдән 25 чыхаг $x<15$.

2) $x-30<24$.

Һәр тәрәфә 30 әлавә едәк $x<54$.

3) $80-y>35$.

Һәр тәрәфдән 35 чыхаг $45-y>0$. Бурадан исә $y<45$ алырыг.

4) $36+к>70$.

Һәр тәрәфдән 36 чыхаг $k>34$.

5) $к\cdot7<42$.

Һәр тәрәфи 7-јә бөләк $k<6$.

6) $40:a>8$.

$a>0$ олмагла һәр тәрәфи a-ја вураг $40>8a$.

Һәр тәрәфи 8-ә бөләк $a<5$.

7) $к:6>9$.

Һәр тәрәфи 6-ја вураг $в>54$.

8) $5.x+16>31$.

Һәр тәрәфдән 16 чыхаг $5x>15$.

Һәр тәрәфи 5-ә бөләк $x>3$.

9) $14(x-7)<56$.

Һәр тәрәфи 14-ә бөләк $x-7<4$.

Һәр тәрәфә 7 әлавә едәк $x<11$.

Бакы шәһәринин мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә физики тәрбијәнин вәзијјәти

Н. Ф. МИРОНЕНКО
Бакы ШХМШ-дә ушаг бағчалары үзрә шө'бәнин мүдир муавини

Н. К. Крупскаја һәлә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә ушаг бағчасында физики тәрбијәнин вәзифәләрини чох ајдын көстәрәрәк гејд едирди: «Биз сағлам ушаглар бөјүтмәлијик. Ушаг бағчасынын ән вачиб вәзифәләриндән бири ушаглара онларын сағламлығыны мөһкәмләндирән вәрдишләр ашыламагдыр».

Азәрбајҹан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Әлијев јолдаш 1974-чү ил ијун ајынын 21-дә республика партија тәсәррүфат фәалларынын јығынчағында мәктәблиләрин физики тәрбијәсинин гојулушунда чидди нөгсанлар олдуғуну көстәрди. Бу јығынчагда ушагларын физики тәрбијәси ишини ушаг бағчаларында да јахшылашдырмағын зәрурилији гејд едилди.

Мөһкәм сағламлығын, дүзкүн физики инкишафын бүнөврәси билаваситә бағчада гојулур. Бу илләрдә һәмчинин һәрәки фәалијјәт формалашыр, әхлаги кејфијјәтләрин илкин тәрбијәси иши гурулур.

Ушаглары физики чәһәтдән камил тәрбијә етмәк нә демәкдир? Бу, ушагларын илк илләрдән сағламлығы илә сечилмәси, бәркимәси, мүвафиг јаш инкишаф нормасындан кери галмамасы демәкдир. Еркән ушаглыг вә мәктәбәгәдәр тәрбијә дөврүндә физики тәрбијәнин вәзифәләри әсасән ашағыдакылардыр:

а) ушағын һәјатынын горунмасы, сағламлығынын мөһкәмләндирилмәси, организмин һәртәрәфли бәркимәси;

б) мәдәни кикијеник адәт вә вәрдишләрин тәрбијәси;

в) ушагларда әсас һәрәкәт формаларыны — јериш, гачыш, сычрајыш, дырмашма, тулланма вә с. инкишаф етдирмәк, гамәтин дүзкүн инкишафыны тә'мин етмәк.

Бу вәзифәләрин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси, ушағын нормал инкишафы үчүн лазым олан шәраити тә'мин етмәк зәруридир. Физики тәрбијәнин нормал тәшкилинә имкан јарадан васитәләр ушаг бағчасында аваданлығын, шәраитин кикијена тәләбләринә чаваб вермәси, ушагларын күн режиминин дүзкүнлүјү, јемәјин сәмәрәли тәшкили, кејимин боја вә мөвсүмә, мувафиглији, идман вә һәрәки ојун мәшғәләләринин тәшкили, тәбии факторлардан истифадә вә с. ибарәтдир.

Бакынын 8 рајонунда физики тәрбијә проблеминин гојулушу Бакы ШХМШ тәрәфиндән әтрафлы өјрәнилмиш, 200-ә јахын ушаг бағчасы јохланмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Бакынын ушаг мүәссисәләриндә ушагларын һәртәрәфли инкишафы, јаш вә фәрди хүсусијјәтләри һесаба алынмагла физики тәрбијәнин вәзифәләринин һәјата кечирилмәси үчүн әсасән јахшы шәраит јарадылмышдыр. Буна Ленин рајонундакы 9, 194, 247, «Бакы фәһләси» заводундакы 16, 86, 74, «Електросет» заводундакы 12, 40, 99, 193, 196, 248, 273, Нәриманов рајонунун 69, 80, 81, 83, 140, Нәсими рајонунун 22, 175, «Гәрәнфил», «Әзизбәјовнефт» НГЧИ-нин

10, 54, 105, «Орчоникидзенефт» НГЧИ-нин 49, Шаумјан рајонунун 41, 48, 73, 113 нөмрәли вә «Түлпан» ушаг бағчалары-көрпәләр евләрини мисал көстәрмәк олар.

59, 128 вә 15 нөмрәли ушаг бағчалары-көрпәләр евләринин мүдирләри Л. Мәммәдова, А. Әскәрзадә вә Берјозинанын ишини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Онлар ушагларын физики чәһәтдән сағлам инкишафы үчүн чох әмәк сәрф етмиш, лазыми аваданлығын алынмасына наил олмушлар.

Идман маллары фабрикинин ушаг бағчасы-көрпәләр еви дә диггәти чәлб едир. Бурада хүсуси үзгүчүлүк һовузу јарадылыб вә орта, бөјүк, һазырлыг групу ушаглары үзкүчүлүк үзрә ибтидаи һазырлыг кечирләр. Мәшғәләләри һәр јаш групуна тәһким едилмиш мәшгчиләр мүәјјән олунмуш системлә апарырлар.

Бакы шәһәриндә бағчаларын һамысынын тәчһиз олунмуш идман саһәләри олмаса да демәк олар ки, бүтүн мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләриндә чәнбәрләр, топлар, тулланчаглар, кимнастика пајалары, кисәләр вә с. кими лазыми физики аваданлыг вар.

Сон илләрдә Ленин, Нәриманов, Нәсими вә 26 Бакы комиссары рајонларында ушаг бағчаларынын идман васитәләри илә тәчһиз олунмасына бөјүк диггәт верилир. Бу саһәдә Октјабр рајонунда вәзијјәт гәнаәтбәхш дејил. Бурада рајон халг маариф шө'бәси, мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләринин рәһбәрләри физики тәрбијәнин јахшылашдырылмасы ишиндә мәс'улијјәт һисс етмәмишләр. Ушаг бағчасы-көрпәләр евләри һасара алынмајыб, әтрафы һасарланмыш 87 вә 62 нөмрәли ушаг бағчаларында да һеч бир тәчһизат јохдур.

Ушагларын физики тәрбијәси системиндә дүзкүн күн режиминин бөјүк әһәмијјәти вар. Режим мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәсинин ишинин әсасыны тәшкил едир. Режимә риајәт олунурса, демәли бүтүн педагожи коллективин иши дүзкүн гурулур, ушагларын кикијеник вәзијјәти көзләнир.

Ленин рајонундакы 169, 192, 247, 9, 248, 38 нөмрәли, «Лениннефт» НГЧИ-нин 38 нөмрәли, 26 Бакы комиссары рајонундакы 42, 157 нөмрәли, Нәсими рајонундакы 127, 128, 132, Әзизбәјов рајонундакы 54, 91 нөмрәли ушаг бағчасы-көрпәләр евләриндә олмаг вә ушагларын һәјатыны мүшаһидә етмәк хош тә'сир бағышлајыр. Бу мүәссисәләрдә күн режиминә әмәл етмәјин зәрурилијини, ушагларын сағламлығы, онлара гијмәтли кикијеник адәт вә вәрдишләрин ашыланмасы, тәшкилатчылыг вә интизамлылыг тәрбијәси үчүн әһәмијјәтини баша дүшүрләр. Бурада режимин јохланмасы көстәрди ки, ушаглар лазыми кикијеник вәрдишләрә јијәләнмишләр.

Лакин бир сыра мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә режим позулур. Мәишәт просесләри—јујунма, јемәк, кејинмә вә сојунма һәддән артыг вахт алыр. Бә'зән бу, тәшкилаты чатышмазлыглардан, мәсәлән, лазыми мигдарда әлүзјујанын олмамасы вә сојунма бөлмәсиндә скамјаларын азлығындан ирәли кәлир. Белә дә олур ки, режим мәшғәләләрин вахтыны тәрбијәчиләрин истәдикләри кими артырмаларындан позулур. Нәтичәдә исә ачыг һавада олмаг мәһдудлашыр. Бу да сағламлыг үчүн чох зәрәрлидир.

Бир чох ушаг бағчаларында кәзинтиләр мәзмунсуз кечир, ушаглар саһәјә әлибош чыхыр, марагл, әјләнчәли фәалијјәт олмадығы үчүн јорулурлар. Тәрбијәчиләр кәзинти заманы һәрәки ојунлардан истифадә етмир, әсас һәрәкәтләрин инкишафы үчүн ушагларла фәрди иш апармырлар.

Тәәссүф ки, кимнастикаја лазыми диггәт јетирмәјән бағча мүдирләри вә тәрбијәчиләр һәлә дә вардыр. Онлар кимнастиканын бәдәнин көзәллик һимни олдуғуну, бағчадакы сәһәр кимнастикасынын ушағын кәләчәк сағламлығы вә харичи көзәллији үчүн зәмин јаратдығыны унудурлар.

Ленин рајонунун 191 нөмрәли ушаг бағчасы-көрпәләр евиндә сәһәр кимнастикасы јахшы кечир. Бурада әшја илә вә әшјасыз комплекс тәмринләр планлашдырылыр. Ушаглар тез вә мүтәшәккил сыраја дүзүлүр, тәрбијәчинин сөзүнү баша дүшүрләр. Сәһәр кимнастикасы отағын бүтүн бош саһәсиндә гавал сәси алтында кечир. Ушаглар чәлд вә дәгиг сыралара дүзүлүр, һәр бирини 5—6 дәфә тәкрар етмәклә һәрәкәтләри дәгиг јеринә јетирирләр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бир сыра тәрбијәчиләр сәһәр кимнастикасыны тәшкил едәркән һеч бир методика көзләмирләр. Һәтта Ленин рајонундакы 264 нөмрәли бағчанын бөјүк групунда ики ајда бир дәфә дә олсун сәһәр кимнастикасы планлашдырылмамышдыр.

Физики тәрбијә инсан организминин функсија вә нормаларыны инкишаф етдирмәјә, һәрәки бачарыг вә вәрдишләрин, онларла бағлы биликләрин формалашдырылмасына јөнәлмиш педагожи просесдир. Физики тәрбијә просесиндә тәрбијәнин башга мәсәләләри дә һәлл едилмәлидир.

М. И. Калинин гејд едирди ки, биз она көрә инсаны һәртәрәфли инкишаф етдирмәк истәјирик ки, о, јахшы гачмағы, үзмәји, чәлд вә көзәл јеримәји бачарсын, онун бәдән үзвләри нормал олсун, бир сөзлә, о, нормал, сағлам, әмәјә вә мүдафиәјә һазыр олсун, онда бүтүн физики кејфијјәтләр дә инкишаф етсин.

Бакы шәһәриндәки мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндәки јохлама көстәрди ки, тәрбијәчиләрин әсас һиссәси физики тәрбијә програмыны билир вә дүзкүн јеринә јетирир.

Тәрбијәчиләрдән Кондакова (113 №-ли бағча), Чеботарјева (129 №-ли бағча), Ганијева (59 №-ли бағча), Вовин (73 №-ли бағча), Гурбанова (42 №-ли бағча), Митрјукова (80 №-ли бағча), Гулијева (169 №-ли бағча), Назаренко (Ленин адына комбинатын 1 №-ли ушаг бағчасы), Бабајева (120 №-ли бағча) мәшғәләләри јүксәк методик сәвијјәдә кечирләр. Онлар ушаг коллективини јахшы әлә алыр, һәр мәшғәләнин кедишиндә јенилијә чәһд едир, онун гурулушундан асылы олараг аваданлығы сечир вә јерләшдирирләр. Белә мәшғәләләрин һәрәкәт сыхлығы 80—82 фаизә чатыр.

Тәрбијәчиләр мәшғәләләри планлашдыраркән һәрәкәтин чәтинлик дәрәчәсини вә нөвбәләшмәсини һесаба алырлар. Һәрәки ојун әсас һәрәкәтә гаршы сечилир. Мәсәлән, 157 нөмрәли ушаг бағчасынын тәрбијәчиси Беленович бәдән тәрбијәси мәшғәләсиндә әсас һәрәкәти—гөвс алтына кирмәји, дырмашмағы, сағ вә сол ајаг үстә габаға сычрамағы планлашдырыр (һәрәки ојун исә «Ајағыны исламтма»дыр) 123 нөмрәли ушаг бағчасынын мәктәбә һазырлыг групунда тәрбијәчи Чәбрајылова дырмашма вә топу атмаг һәрәкәтләрини планлашдырыр (һәрәки ојун исә «Ики Мороз» олур). Тәрбијәчиләр елә едирләр ки, ушаглар бәдәни дүзкүн тута, нөвбә илә каһ дабан, каһ пәнчә үстә дүзкүн јеријә, 3—4 сырада чәркәләнә билирләр. Бурада ушаглар јаша ујғун бачарыг вә вәрдишләри мәнимсәјирләр.

59, 128, 127, 25, 113, 169, 35, 80, 69 нөмрәли бағчаларда методкабинетләрин иши мәзмунлу вә марағлыдыр. Бурада тәрбијәчиләрин ишини јахшылашдырмаға көмәк көстәрә билән шәрант вә васаит вар. Бу бағчаларда физики тәрбијәнин вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн мәсләһәтләр тәшкил едилир. Мәсәлән, 127 нөмрәли ушаг бағчасы-көрпәләр евиндә педагожи шурада «Бәдән тәрбијәси» вә с. кими мәсәлә мүзакирә едилмишдир.

Бакынын мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә физики тәрбијә иши сон илләрдә јахшылашмышдыр. РХМШ-ләрдә физики тәрбијә мәсәләләринин гојулушунун јахшылашмасына чидди фикир верирләр. Бу саһәдә Нәриманов, Ленин, Нәсими вә 26 Бакы комиссары РХМШ-ләринин ишини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Бу рајонларда конфранслар кечирилир, ајры-ајры бағчаларын вә тәрбијәчиләрин тәчрүбәси өјрәнилиб јајылыр.

Габагчыл ушаг мүәссисәләринин иши илә фәхр етмәк олар. Бунла-

рын сајы кет-кедә артыр. Бунунла бәрабәр, ушаг бағчаларында физики тәрбијә ишиндә нәзәрә чарпан нөгсанлар барәдә дә сусмаг олмаз. Тәәссүф ки, һәлә физики тәрбијә програмынын јеринә јетирилмәсини тә'мин етмәјән, нормал санитар-кикијеник шәраити олмајан ушаг мүәссисәләри вар. Отаглардакы мебелләр ушагларын јашына ујғун сечилмәјиб ки, бу да ушагларын гамәтинә, көрмәсинә пис тә'сир көстәрир. Бә'зи мүәссисәләрдә отагларын ишыгландырылмасы кикијеник тәләбләрдән ашағы сәвијјәдәдир.

Октјабр рајонунда јохланылмыш ушаг бағчасы-көрпәләр евләринин бириндә дә ушаглар үчүн идман формасы јохдур. Ахшам кәзинтиләриндә һәрәки ојунлар планлашдырылмыр вә кечирилмир.

26 Бакы комиссары адына НГЧИ-нин 102 вә 97 нөмрәли ушаг бағчаларында мүдирләрин планында физики тәрбијә вәзифәләри гејд едилмәмиш, онлар бир мәшғәләдә дә иштирак едиб ону тәһлил етмәмишләр.

Ленин рајонундакы 226, 227, 230, 231 нөмрәли, «Лениннефт» НГЧИ-нин 54, 58 нөмрәли, Ј. Гасымов адына заводун 75 нөмрәли бағчаларында мәшғәләләр методик чәһәтдән ашағы сәвијјәдә тәшкил олунур. Мәшғәләләрдә ејни ојунлар тәкрар едилир. Бу бағчаларда тәрбијәчиләрин дә, ушагларын да идман формасы олмур. Ојунчаглардан вә башга вәсаитдән истифадә едилмир, бу вә ја дикәр һәрәкәт дәгиг, емосионал изаһ олунмур. Һәрәки ојунларда да сәһвләрә јол верилир.

Ушагларын физики тәрбијәсиндә тәрбијәчиләрлә јанашы һәкимләрин дә чидди нәзарәтинин бөјүк ролу вардыр. Һәким мүтәмади олараг физики тәрбијә мәшғәләләриндә, сәһәр кимнастикаларында иштирак етмәлидир. О, организми зәиф инкишаф етмиш, мүәјјән физики гүсурлары олан ушагларла хүсуси мәшғул олмалы, онларын бәдәнини инкишаф етдирән вә мөһкәмләндирән һәрәкәтләр үзрә иш апармалыдыр. Ушағын бәдәнинин мөһкәмләндирилмәси үзрә бүтүн ишләр һәкимин билаваситә рәһбәрлији алтында апарылмалыдыр.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын күн режими

Т. Ә. ФЕЈЗУЛЛАЈЕВА

В. И. Ленин адына АПИ-нин мәктәб кикијенасы кафедрасынын мүдири

Мә'лумдур ки, баш бејин габығы һүчејрәләринин функсионал дәјанәтлилији јашдан асылы олараг дәјишир; ушаг јашча нә гәдәр кичикдирсә, бу дәјанәтлилик о гәдәр аздыр. Харичи мүһитдән душән гычыглар гүввәләринә вә тә'сиринин мүддәтинә көрә синир һүчејрәләринин функсионал дәјанәтлилијиндән артыг олдугда габыг һүчејрәләринин ојаныглылығы азалыр вә онларда тормозланма һалы баш верир. *Синир просесләринин* белә динамикасы јорулманын баш вермәсини көстәрир. Мәһз буна көрә, ушагларын күн режими елә тәртиб едилмәлидир ки, онларын фәалијјәт саһәләри нөвбәләшдирилсин. Белә ки, баш бејин габығынын мүәјјән шө'бәләри фәалијјәтдә олдугда, дикәр мәркәзләри истираһәт етсин.

Ушагларын һәртәрәфли инкишафы јалныз физики фәалијјәтин (фәал әзәлә ишинин) зеһни ишлә (зеһни тә'лимлә) ардычыл нөвбәләшдирилмәси нәтичәсиндә тә'мин олуна биләр. Ајры-ајры һүчејрәләрин белә гүввәтли истираһәтинин тә'мин олунмасына бахмајараг, иш

габилијјәтинин бәрпа олунмасына еһтијач јараныр. Бунун үчүн ушаглара там истираһәт верилмәлидир. Белә истираһәт јухудур. Јуху заманы нәинки мәркәзи, һәтта учгар синир системинин функсијасы да бәрпа олунур.

Ушагларда давамлы кикијеник вәрдишләринин тәрбијә едилмәси онларын күн режиминин дүзкүн тәшкилини вә бу режимин чидди шәкилдә көзләнмәсини тәләб едир. Режим дедикдә, биз јухунун, гида гәбулунун, ојунларын, мәшғәләләрин ушагларын ачыг һавада олмасынын, онларын әмәк фәалијјәтинин дүзкүн нөвбәләшдирилмәсини нәзәрдә тутуруг. Режимин һәјата кечирилмәси просесиндә ушаг организминин инкишафынын мүрәккәб просес олмасыны да нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу шәраит ушагларын бој вә инкишафына нормал тә'сир көстәрмәли вә онларын сағламлығыны мөһкәмләндирмәлидир.

Күн әрзиндә ушағын фәаллығы мүхтәлиф олур. Белә ки, кечә вә күндүз јухусундан сонра ушаг, әдәтән, фәал, күнүн ахырында исә нисбәтән јорғун олур. Одур ки, ушагларын фәалијјәти дүзкүн гијмәтләндирилмәли, чох кәркинлик вә фәаллыг тәләб едән мәшғәләләр, әмәк организмдә артыг енержи олан саатлара, аз күч вә диггәт тәләб едән мәшғәләләр исә онларын гисмән јорғун олдуглары саатлара салынмалыдыр.

Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә тәрбијәчиләрин мүһүм вәзифәләриндән бири јени гәбул олунмуш ушаглар үчүн елә режим тәшкил етмәкдир ки, бу, онларын јени һәјат шәраитинә ујғунлашма просесини сүр'әтләндирсин. Чох вахт бағчаја јенича кәлмиш ушаглар валидејнләринин далынча ағлајыр, онлардан ајрыла билмир, дарыхырлар. Јени шәраитә ујғунлашма дөврүндә бөјүк ушаглар групунда оланлар чох вахт пис јејир, арыглајыр, пис јатыр, һәтта ушаг бағчасында һеч јатмырлар. Мәһз буна көрә тәрбијәчиләр, тибб бачылары ушагларын вәзијјәтини асанлашдырмаг үчүн онларын ев режими илә таныш олмагла илк күнләр бағчада да бу режимә гисмән риајәт едилмәсинә, ушагларда јаранмыш стереотипин бир мүддәт давам етмәсинә шәраит јаратмалы вә тәдричән ушаг мүәссисәсинин режиминә кечмәлидирләр. Бағчаја јени дахил олмуш ушаглара бөјүкләрин диггәтли, мулајим мүнасибәти дә онларын јени һәјат шәраитинә тез вә асан ујғунлашмасына көмәк көстәрәр.

Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә ајры-ајры режим анларынын характери вә мүддәти ушагларын јашындан, сағламлыг вәзијјәтиндән вә синир—психи инкишафындан асылы олараг мүәјјән едилмәлидир. Бурада ушагларын фәрди хүсусијјәтләрини ашкара чыхармаг үчүн мүнтәзәм сурәтдә профилактик мүајинәләр кечирилмәлидир. 2—6 ајлыг ушаглары һәр күн, 6—12 ајлыг ушаглары 10—15 күндән бир, 1 јашлылары ајда 1 дәфә, 2 јашындан башлајараг ушаглары 3 ајда бир дәфә һәким мүајинә етмәлидир. Бир јашына гәдәр ушагларын чәкиси, боју, дөш гәфәсинин вә башынын даирәви өлчүсү ајда бир дәфә мүајинә едилмәлидир. Галан ушагларын исә чәкисини ајда бир дәфә, бојунун вә дөш гәфәсинин даирәви өлчүсүнү 3 ајда бир дәфә мүәјјән етмәк мүмкүндүр.

Күн режиминә чидди риајәт олунмасы ушагларын бир фәалијјәт нөвүндән башгасына кечмәләрини тә'мин едән шәрти әлагәләрин вә стереотипләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Мә'лумдур ки, мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә дүзкүн режими тә'мин етмәк үчүн ушаглар групплара бөлүнүр. Һәр групун ушаглары үчүн онларын еһтијачларыны, дүзкүн инкишафыны, тәрбијәсини тә'мин едән күн режими олмалыдыр. Кечә-күндүз мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә ушаглар сәһәр саат 7-30-да јатагдан галхыр, әл-үзләрини јујуб сәһәр кимнастикасы илә мәшғул олур вә кејинирләр. Күндүз ишләјән мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләриндә бундан әлавә һәр күн профилактик јохлама кечирилир.

Баш-бејин габыгы харичи мүһитдән вә дахили үзвләрдән алдығы тә'сирләр нәтиҹәсиндә даим фәалијјәт көстәрир. Мәркәзи синир системинин вә бүтүн организмин там истираһәтини јалныз јуху тә'мин едир. Ушаг јашча нә гәдәр кичикдирсә онун баш-бејнинин функсионал габилијјәтинин бәрпа олунмасы үчүн бир гәдәр чох вахт лазым олур.

Ушағын там дәјәрли јухусу үчүн әсас шәртләрдән бири онларын јатмаларынын вә јухудан дурма вахтынын дәгиг тә'јин едилмәсидир. Бу, бејин габығында мүәјјән стереотипләрин јаранмасына сәбәб олур вә ушағын тез јухуја кетмәсини тә'мин едир. Мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, ушаглар ачыг һавада даһа тез јухуја кедир, јухулары даһа дәрин олур. Һәмин шәраитдә кечән јуху заманы үрәк-дамар вә тәнәффүс системләри јахшы тә'сирә мә'руз галыр, газлар мүбадиләси интенсивләшир, бунунла белә, ушагларын синир системи истираһәт едир.

Кикијеник тәләбләрә көрә, ушаглар гышда һавасы јахшы тәмизләнмиш отагларда, јајда исә ачыг һавада јатмалыдырлар. Јени доғулмуш ушаглар күнүн 20—21 саатыны јухуда кечирирләр. Онлар 3 ајларына чатдыгда 18 саат, 3—6 ајлыг ушаглар 17 саат (9,5 саат кечә, галаны күндүз) јатырлар. Ушагларда јухунун үмуми күнлүк müддәти вә онун күн әрзиндә тезлији бөјүдүкчә азалыр, ојаг олма мүддәти исә артыр.

1,5 јашына гәдәр ушаглар күндә 14—16 саат јатмалыдырлар (күндүз јухусу ики-үч дәфә олмагла 4—6 саат); 1,5 јашлы ушагларын күн режиминдә күндүз јухусу бир нечә дәфә тәкрар олунур (адәтән гидаланмадан әввәл); 1,5 јашындан сонра ушагларын ојаг олма мүддәти 5—6 саата гәдәр узаныр вә онлар күн әрзиндә бир дәфә (наһардан сонра) јатырлар; 6—7 јашлы ушаглар кечә 10 саат, күндүз исә бир дәфә (1—2 саат) јатмалыдырлар; ағыр хәстәлик кечирмиш, хроники хәстәликләрә тутулмуш вә асан ојанан, гез јорулан ушаглар суткада 1—1,5 саат артыг јатмалыдырлар.

Ушагларда јухуја мүсбәт мүнасибәт тәрбијә етмәк үчүн мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин ишчиләри онлара фәрди јанашмалы, учадан данышмамалы, онларла мүлајим вә сакит рәфтар етмәлидирләр.

Гида гәбулунун тезлији дә ушагларын јашындан асылы оларaг дәјишир. Белә ки, ушаглар анадан оланда 2,5—3 ајлығына гәдәр күндә 7 дәфә 3—6 ајларында 6 дәфә 6 ајындан 1 јашына гәдәр 5 дәфә, 1—7 јашларындан 4 дәфә гидаланырлар. Буна мүвафиг олараг һәр гида гәбулу арасында олан фасиләләр дә 3,5—4 саатдан 4,5 саата гәдәр узаныр.

Профилактик вә бә'зән мүаличә васитәси кими ачыг һавадан истифадә етмәк маддәләр мүбадиләси просесләрин интенсивләшмәсинә сәбәб олур. Бу васитә ушаг организминин бөјүмә вә инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Имкан дахилиндә мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә ушагларын бүтүн вахтлары ачыг һавада кечирилмәлидир. Күн әрзиндә ушаглар ики дәфә ачыг һавада кәзинтијә чыхмалыдырлар (күнүн биринчи вә икинчи јарысында). Белә кәзинтиләр кичик груп үчүн 15—20, бөјүк груп үчүн 30 дәгигә чәкмәлидир.

1,5 јашына гәдәр ушаглар үчүн гышда ачыг һавада кәзинти кечирилир. Чүнки бөјүк ушаг коллективи шәраитиндә бу ишин тәшкили олдугча мүрәккәбдир. Бу ушагларда тәмиз һаваја олан еһтијаҹ ачыг верандаларда вә ја ачыг фрамугалы јатаг отагларында кечирилән күндүз јухусунун һесабына өдәнилир.

Ушагларын ачыг һавада олмалары мүддәти илин фәсилләриндән асылы олараг дәјишир. Кәзинтиләрин сағламлашдырычы еффекти илин сојуг фәслиндә ушагларын исти кејими илә әлагәдардыр. Ушагларын кејими исти олмалы, лакин онларын һәрәкәтини мәһдудлашдырмамалыдыр.

1,5 јашындан бөјүк олан ушаглар мүәјјән саатлары ачыг һавада кәзирләр: биринчи дәфә ојун вә мәшғәләләрдән (сәһәр јемәјиндән) сонра—2 саат, икинчи дәфә ахшам јемәјиндән сонра—2—3 саат. Күн әрзиндә ачыг һавада кечирилән кәзинтиләр үмуми даваметмә мүддәти 4—5 саат чәкмәлидир. Зәиф сәһһәтли вә ағыр хәстәликләр кечирмиш ушаглар үчүн ачыг һавада кәзинтиләр чох тәшкил едилмәли, мәшғәләләрин мүддәти исә азалдылмалыдыр.

Илин исти фәсилләриндә ушагларын фәалијјәтинин бир чох нөвләрини мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин торпаг саһәсиндә кечирмәк лазымдыр. Бунун һесабына онларын ачыг һавада олма мүддәти узаныр. Бу дөврдә ушагларын кечә јухусунун мүддәти бир гәдәр азалыр, күндүз јухусу исә узаныр. Мәшғәләләрин даваметмә мүддәти вә характери дәјишир. Бөјүк група икинчи мәшғәлә ихтисара салыныр. Ушагларын 3 ајындан 3 јашына гәдәр ајыг олма вахты ојунлара вә гысамүддәтли мәшғәләләрә сәрф олунур. Ушаг бағчасынын икинчи кичик групунда програма мүнтәзәм үмумгруп мәшғәләләри дахил едилмишдир. Бу мәшғәләләр дәгиг режим үзрә сәһәр јемәјиндән сонра кечирилир.

Кичик групун ушаглары үчүн мәшғәләләр 8—15 дәгигә, орта група (4 јашлы ушаглар) мәшғәләләр 15—20 дәгигә давам етдирилә биләр. 4—6 јашлы ушаглар илә күндә ики мәшғәлә кечирмәк олар. Бөјүк група мәшғәләләрин даваметмә мүддәти 25 дәгигәјә чатдырылмалыдыр. Мәктәбә һазырлыг групунда үч мәшғәлә кечирилир ки, бунларын һәр биринин даваметмә мүддәти 30—35 дәгигәдир.

Мәктәбәгәдәр ушагларын күн режиминдә мәктәбә һазырлыг мәшғәләләринин тутдуғу јер вә онларын тәшкили хүсуси диггәтә лајигдир. Мәктәбә һазырлыг дөврүндә ушагларын һәјат фәалијјәтинин стереотипи кәскин дәјишир. Мәһз буна көрә, 6—7 јашлы ушагларын күн режиминин тәшкилинә чидди јанашмаг лазымдыр.

Сон илләрдә кафедрамыз тәрәфиндән ушагларын мәшғәләләрдә диггәтинин фәаллығы өјрәнилмишдир. Алынан нәтичәләрин анализи көстәрди ки, беш јашлы ушаглар арасында функсионал чәһәтдән «јетишмәмиш» ушагларын сајы 71 фаиз, 6 јашларында 50 фаиз, 6,5 јашлы ушаглар арасында 27 фаиз тәшкил едир. Ушаглар 7 јашына чатдыгда «јетишмәмиш»ләрин фаизи 12 олур. Демәли, мүшаһидә едилән 7 јашлы ушагларын 12 фаизи функсионал чәһәтдән һәлә јетишмәмишдир вә мәктәбә һазырлыг үчүн онларын кеçидә галан функсијалары мәшг етдирилмәлидир. Ону да гејд едәк ки, «јетишмәмиш» ушагларын чохуну оғланлар тәшкил едир.

Мә'лумдур ки, ушағын мәктәбә һазырланмасында ушаг бағчаларынын үзәринә чидди вәзифәләр дүшүр. Ушаг бағчасынын тәрбијә програмына әсасән 1 сентјабрдан башлајараг 8 ај әрзиндә һәр күн һазырлыг групунда 3 мәшғәлә, һәфтә әрзиндә 30—35 дәгигәлик 14 мәшғәлә апарылмалыдыр. Амма бу програм 6 күнлүк иш һәфтәсинә көрә планлашдырылмышдыр. Һазырда ушаг бағчаларынын чоху ишини 5 күнлүк һәфтәјә көрә апарыр. Мәһз буна көрә һәфтәнин 4 күнү һәр күн 3 мәшғәлә, 5-чи күн исә 2 мәшғәлә кечирилир. Програма көрә мәшғәләләр сәһәр саат 9-да башланмалыдыр. Бизим тәдгигатлар көстәрмишдир ки, фактик олараг ушаг бағчасында мәшғәлә сәһәр 9-да башланмыр, чүнки ушагларын сәһәр гәбулу нормадан чох чәкир вә бу да күн режиминин позулмасына сәбәб олур. Нәтичәдә мәшғәләләр ушаг бағчасынын чохунда 9-30-да вә ја 9-45-дә башланыб 11-30-а гәдәр чәкир. Демәли, ушаглар ачыг һавада кәзинтијә анчаг 11-30-да чыха билирләр. Нәтичәдә сәһәр кәзинтиси чәми 1 саат 40—50 дәгигә чәкир.

Һазырлыг групунун мәшғәләләриндә ушаглары тәдрисә һазырлајыб онларда ријази тәсәввүрү ин-

кишаф етдирирләр, јапмаг, рәсм, гурмаг, аппликасија өјрәдилир. Ушаг бағчасында һәфтәдә 2 дәфә мусиги, 2 дәфә бәдән тәрбијәси мәшғәләләри кечирилир. Гејд етдијимиз билик комплексинин мәнимсәнилмәси ушаглардан хејли зеһни вә физики кәркинлик тәләб едир. Бу кәркинлијин дәрәчәсини өјрәнмәк үчүн биз хронометраж јолла ушагларын мәшғәләләрә диггәт вә фәаллығыны мүшаһидә етмиш, 2 дәгигәдән бир һәр ики ушағын диггәти вә фәаллығына даир гејдләр апармышыг. Алынмыш нәтичәләрин тәһлили көстәрмишдир ки, һәр 5 дәгигәдән бир ушагларын диггәтләринин јајылмасы һаллары артыр. Биринчи мәшғәләнин (әлифба вә ријазијјат) 2-чи дәгигәсиндән, икинчи мәшғәләнин (рәсм, јапмаг вә с.) 26-чы дәгигәсиндән башлајараг ушагларын дәрсә диггәти хејли зәифләјир. Мәшғәләнин ахырынчы 5—10 дәгигәсиндә ушагларда диггәт фәаллығы 23 фаизә гәдәр енир, јә'ни групун јарысындан чоху мәшғул олмур, бу да баш-бејин габығында ләнкимә просесинин јарандығыны көстәрир. Демәли, гејд етмәк олар ки, мәшғәләнин сонунчу 5—10 дәгигәси педагожи чәһәтдән аз еффектлидир.

Ушагларын тәдрисә һазырланмасы мәктәбләрин һазырлыг групларында да апарылыр. Бакы шәһәринин мәктәбләринин бир чохунда белә груплар јанвар ајында ијун ајына гәдәр ишләјир. Бә'зи мәктәбләрдә ушагларын тәдрисә һазырланмасы иши октјабр ајындан тәшкил едилир. Мәктәбә һазырлыг групунун мәшғәләләри һәр һәфтәнин шәнбә күнүнүн II јарысында кечирилир. Алынмыш мә'луматларын тәһлили көстәрмишдир ки, мәшғәлә заманы мүәллимләрин бәдән тәрбијәси дәгигәси кечирмәләринә вә фәалијјәт нөвләрини нөвбәләшдирмәләринә бахмајараг дәрсин 28-чи дәгигәсиндән сонра ушагларын диггәт фәаллығы I дәрсдә 26,3, II дәрсдә 18,4 фаизә енмишдир.

Бизим мә'луматлара көрә, ушагларын биринчи дәрсдә үмуми диггәт фәаллығы 18,4 фаиз, икинчи дәрсдә исә 70,1 фаизә гәдәр енир. Ајрыајры мәшғәләләрдә фәаллыг 54 фаиз тәшкил едир ки, бу да ушагларын 50 фаизинин мәшғул олмасы демәкдир.

Ушагларын әл әзәләләринин күчүнү өјрәндикдә биз нормадан һеч бир фәрглә нмә мүшаһидә етмәмишик. Бундан әлавә, мәктәбләрдә тәшкил едилмиш һазырлыг групларынын тәдрис режими дә кифајәт гәдәр тәләбләрә ујғун кәлмир; 45 дәгигәлик дәрс мүддәти 6 јашлы ушагларын физиоложи имканларына ујғун дејилдир. Дәрсин ахырынчы 15 дәгигәси педагожи чәһәтдән аз еффектлидир. Һазырлыг групларында 30 дәгигәлик 2 дәрсин кечирилмәси мәсләһәт көрүлүр.

Нәтичәдә гејд етмәк лазымдыр ки, алты јашлы ушагларын мәктәбә һазырлығынын тәшкилиндә ваһидлијин јарадылмасы зәруридир.

«Ушаг бағчасында тәрбијә програмы»на даир методик көстәришләр*

Ушагларын тәбиәтлә танышлығы вә нитг инкишафы

Биринчи вә икинчи кичик групларда ушагларын тәбиәтлә танышлығы

Кичик групларда ушагларын тәбиәтлә танышлығыны ушаг бағчасынын саһәсиндә, чанлы күшәдә јерләшән даһа әлверишли тәбиәт објектләриндән башламаг лазымдыр. Сонралар ушаглары бағчанын јахынлығында олан парка, бағa аз мүддәтли кәзинтиләрә апармаг олар.

Тәбиәт әшјалары вә һадисәләри илә танышлыг биткиләрин, һејванларын һәјатыны, инкишафыны мүшаһидә етмәјә имкан јарадыр. Бир објект үзрә мүшаһидәләр аз мүддәтли, лакин бир нечә дәфә апарылмалыдыр; мәсәлән, ушаглар ушаг бағчасынын саһәсиндәки ләкләрдә олан

* Әввәли мәчмуәнин 1974-чү ил 4, 6, 1975-чи ил 1, 2, 4, 6 вә 1976-чы ил 1-чи нөмрәләриндә.

биткиләрлә таныш олдугда илк бахышда ајры-ајры һиссәләри — јарпаглар, чичәкләр көстәрилир, бунлардан бир нечәсини (бәнөвшә, түтүн, гәрәнфил) ијләмәк тәклиф олунур. Онлара изаһ едилир ки, нә үчүн ләкләри тапдаламаг, әзмәк олмаз. Сонралар илин мүхтәлиф вахтларында ләкләрә бахдыгда ушаглар тәдричән күлләрин адлары илә (папатија чичәји, түтүн, нәркиз чичәји вә с.) таныш едилир.

Тәрбијәчи тәбиәт материаллары илә ојунларда (гар, гум, су) ушаглары онларын бир сыра хүсусијјәтләри илә таныш едир. Күләкли күнләрдә ушаглара чәрпәләнк вермәк вә изаһ етмәк лазымдыр ки, бунлара күләк дәјдикчә фырланыр. Ушаглары һејванларла таныш етдикдә онларын харичи көрүнүшү вә хүсусијјәтләри гејд олунур. Мәсәлән: «Бахын, нечә дәјанмышдыр: онун гычлары назик, ајаглары балачадыр». «Гушлар дәни нә илә дәнләјирләр?» Тәрбијәчи гушун габағына су төкүлмүш нәлбәки гојур: «Инди гуш нә едир? О сују нечә ичир?». Мүшаһидә просесиндә тәрбијәчи суалларла ушагларын тәфәккүрүнү фәаллашдырыр. Һадисәләр арасында әлагә гурмаға көмәк едир.

Орта група тәбиәтлә танышлыг

Ушагларын тәбиәтлә таныш едилмәсинин әсас үсулу: илин мүхтәлиф вахтларында тәрбијәчи тәбиәтә мүшаһидәләр тәшкил едир. Тәбиәт материаллары илә ојун заманы апардығы сөһбәтдә мүшаһидә едиләчәк тәбиәт һадисәләринә аид гыса изаһат верир. Ушагларла тәбиәти (сәманын, күнәшин, булудларын рәнкини, јағышы, гары, күләјин һәрәкәтини) мүшаһидә етдикдә тәрбијәчи бунун тәбиәтдәки дәјишкәнлијин һејванлара тә'сиринә гејд едир, ушаглары тәбиәт һадисәләри арасында бир сыра әлагә гурмаг нәтичәсинә кәтирир (јердә көлмәчәләр вар — бу јахынларда јағыш јағмышды, сәһәр күнәш чыхды — дүнәнки көлмәчәләр гуруду).

Ушаглара сујун буза чеврилмәси һаггында тәсәввүр вермәк үчүн шахталы күнләрдә онларла бирликдә дајаз габа су төкүб бајыра гојмаг лазымдыр. Су буза чеврилдикдән сонра ону отаға кәтириб ушаглара көстәрмәли, әл вурмаларыны тәклиф етмәли (буз сојугдур, бәркдир, сүрүшкәндир) вә әримәсини көзләмәли.

Һавалар истиләнән вахтларда тәрбијәчи ушагларын диггәтини гар төкүнтүләринин вә буз дәнәчикләринин харичи көрүнүшүнә чәлб едир: истинин тә'сири илә гар әввәлчә түндләшир, јумшалыр вә сонра суја чеврилир. Тәрбијәчи ушаглары бу һадисәләрлә таныш етдикдән сонра онлара суаллар верир: «Гар нечә олду?», «Гар нә үчүн әриди?». («Күнәш гыздырыр, исти олур, гар әријир»).

Ил әрзиндә ушаглар биткиләрә, һејванлара гуллуг етмәк үзрә тәрбијәчинин тапшырыгларыны јеринә јетирирләр: онун рәһбәрлији алтында отаг биткиләрини, саһәдәки ләкләри сулајыр, торпағы јумшалдыр, һејванлары вә гушлары једиздирирләр. Тәрбијәчи ушагларла вахташыры саһәјә учан гушлары мүшаһидә едир, онлар үчүн дәнин тәшкилинә көмәк едир, мүхтәлиф гушлары бөјүклүјүнә, рәнкинә вә харичи көрүнүшүнә көрә мүгајисә етмәји тәклиф едир, бу гушларын сәсләрини фәргләндирмәји өјрәдир (сәрчә вә гарға, көјәрчин вә арыгушу). Ушаглара јарпагларын, күлләрин әмәлә кәлмәсини өјрәдир. Тәрбијәчи ушагларын диггәтини биткиләрә чәлб едәрәк дејир: онлара јахшы гуллуг етдикдә јахшы бөјүјүр, күл јахшы ачыр вә чохлу бәһәр верир. Тәрбијәчинин јөнәлтдији мүшаһидәнин нәтичәсиндә ушаглар биткинин бөјүмәси үчүн ишығын, истинин вә сујун зәрури олмасыны мәнимсәмәлидирләр.

Мүшаһидә вә мәшғәләләрин нүмунәви сијаһысы

Пајыз

1. Ушаг бағчасынын сәһнәсиндә отлу биткиләрә бахмаг. Һансы чичәкләрин ачылмасыны вә һансыларынын ачылачағыны гејд етмәк. Чичәкли биткиләрә бахмаг, онларын адларыны дәгигләшдирмәк: соғанкүлү, нәркизчичәји...

2. Ағачлара бахмаг, чинар, чөкә, палыд ағачларыны мүшаһидә етмәк (формасы вә рәнки үзрә).

3. Ләкләрдәки биткиләрә бахмаг: көклү битки мәһсулунун јығылмасы, көк, чуғундур, чә'фәри.

4. Хәзан вахтында парка (бағa, мешәјә) кәзинти. Таныш ағачлары адландырмаг, онлары јарпагларына көрә танымаг.

5. Тәрәвәзә бахмаг (група мәшғәлә): көк, чуғундур, помидор, соған; рәнкини, формасыны мүәјјән етмәк; нечә битдијини билмәк. Тәрәвәзә әл вурмагла фәргләндирмәк, ијинә, дадына көрә мүәјјән етмәк.

6. «Ит күчүкләри илә» шәклинә бахмаг. Тәрбијәчинин шәкил үзрә сөјләмәси.

Гыш

1. Күнүн мүхтәлиф вахтларында ушаг бағчасынын саһәсиндә олан ағачлара бахмаг. Гыш мәнзәрәсинин көзәллијини көрмәји бачармаг. Ағачларын гурулушуна бахмаг (көвдә, будаглар). Ағачлары (палыд, чинар) галынлығына, көрүнүшүнә, будагларына, көвдәсинә, габығына, рәнкинә көрә мүгајисә етмәк.

2. Гәфәсдә олан гушлары (бүлбүл, тутугушу) мүшаһидә етмәк. Гушлар һаггында тәрбијәчинин сөјләмәси.

3. Мәмәли һејванлары (даг сичовулуну, довшаны, дәләни) мүшаһидә етмәк.

4. Ушагларла гыш һаггында мүсаһибә.

Јаз

1. Јазын әввәлиндә ушаг бағчасынын саһәсинә бахмаг. Тәбиәти, јаз һадисәләрини (истилик, гарын, бузун әримәси).

2. Тәрбијәчинин «вәһши һејванлар» серијасындан вәһши һејванлар (довшан, түлкү, ајы) һаггында шәкил үзрә сөјләмәси.

3. Ағачларын, колларын чичәкләнмәси дөврүндә ушаг бағчасы саһәсинә бахмаг.

4—5. Мүхтәлиф вахтларда парка (мешәјә) бир-ики екскурсија тәшкил етмәк. Таныш ағачларын будагларына бахмаг. Гушларын охумасыны динләмәк. Әлван јаз көјәртисинә бахмаг. Чүчүләри мүшаһидә етмәк.

6. Ири тохумларын торпаға әкилмәси (нохуд, лобја, чуғундур, вә с.). Чәркәләр вә ләкләрин торпағы әввәлчәдән тәрбијәчи тәрәфиндән ушагларын көзү гаршысында һазырланыр.

Јај

1. Ушаг бағчасынын саһәсиндәки чичәклијә бахмаг. Чичәкләнән биткиләри (ләлә) көрмәк, онлары өз араларында мүгајисә етмәк.

2. Бостанда, иш. Алаг отларыны тәмизләмәк, биткинин дибини јумшалтмаг, суламаг, тәрәвәзә бахмаг: көкүн, кәләмин (вә ја хијарын, помидорун) нечә бөјүмәсини мүгајисә етмәк.

3. Парка, мешәјә екскурсија. Ағачлара, коллара, отлара бахмаг. Гарышгалары мүшаһидә етмәк.

4. Чәмәнлијә екскурсија. Ев һејванларыны мүшаһидә етмәк. Әкәр белә имкан јохса ушаглара ев һејванлары һаггында сөјләмәк, шәкилләр көстәрмәк (инәк, ат, кечи).

5. Бағa екскурсија. Мејвә ағачларына, киләмејвә колларына бахмаг. Мејвәләрин харичи көрүнүшүнә диггәти чәлб етмәк, онлары бөјүклүјүнә, формасына, дадына көрә фәргләндирмәк.

6. Пајыз һәдијјәси олан мејвәдән, тәрәвәздән истифадә етмәк һаггында тәрбијәчинин сөјләмәси. Шәкил вә иллүстрасијалара бахмаг. Тәрәвәзә аид ше'рин охунмасы (С. Михалков. «Тәрәвәз»).

7. Кирпијә (бағаја, кәртәнкәләјә) бахмаг.

8. Чаја (дәнизә, көлә) екскурсија: суда гушлары (газы, өрдәји) мүшаһидә етмәк. Бунлары мүшаһидә етмәк үчүн тәбии шәраит јохдурса ев һејванлары серијасындан «Газлар вә өрдәкләр» шәклинә бахмаг.

Бөјүк група тәбиәтлә танышлыг

Тәрбијәчи ушаглара тәбиәтдәки фәсил дәјишикликләрини көрмәји өјрәдир. Һава шәраитиндән асылы олараг (тәрбијәчи илә бирликдә) кәзинтидә өз фәалијјәтләрини мүәјјән етмәк вә она лазым олан ојунчаг вә аваданлыг көстәрмәк. Мүшаһидә просесиндә ушагларда мараг, тәбиәтә еһтијатла јанашмаг, естетик һиссләр инкишаф едир.

Гышда сәһәр кәзинтисиндә ушагларла вахташыры (ејни јердә) күнәшин чыхмасыны, ахшам кәзинтисиндә батмасыны, һабелә ајын, улдузларын көрүнмәсини мүшаһидә етмәк. Шахталы күнләрдә ушагларын диггәтини улдузларын хүсусилә парлаг олмасына чәлб етмәк. Бу мүшаһидәләр ушагларын нәтичә чыхармаларына имкан јарадыр: гышда күнләр көдәкдир, ушаглар бағчаја кәләндә вә бағчадан кедәндә һава там ишыг олмур...

Ушаглар гарла ојнадыглары вахт һаванын температурундан асылы олараг онларын диггәтини гарын хүсусијјәтләринә чәлб етмәк: шахталы һавада гар гуру олур, о, дағылыр, ондан бир шеј дүзәлтмәк олмур, шахтасыз күнләрдә гар јаш олур, ондан шеј дүзәлтмәк мүмкүндүр. Ушаглар бузун бәрк, шәффаф, сүрүшкән олдуғуну билмәлидирләр.

Гар јаған вахт ушагларын әлинә вәрәг вермәк вә тәклиф етмәк ки, онлар гарчыглары кағызын үстүндә вә овчунда тутсунлар, она бахсынлар вә изләсинләр ки, гарчыглар һансында даһа тез әријәчәкдир.

Гышын ахырында, јазын әввәлиндә тәрбијәчи ушагларын диггәтини ишығын чох олмасына (күнүн даһа јүксәјә галхмасына, шүанын чох олмасына, күнүн узанмасына) чәлб едир. Кәзинти вахты о, күндүзләр буз салхымларындан нә үчүн су дамчыларынын төкүлмәсини, гарын һарада (ишыглы јердә јохса көлкәдә) тез әримәсини фикирләшмәји тәклиф едир. Гар әријиб гуртаран јер һаггында мә'лумат верир.

Јајда ушаглар диби хырда гумлуг олан чајда вә архда суја гајыглар, чөпләр атыр, онларын һәрәкәти үзрә сујун ахар сәмтини мүәјјән едирләр.

Јазда вә јајда ушагларла бирликдә булудлу сәмаја вә булудлара бахаркән тәрбијәчи онлара булудун һансы әшјаја охшамасыны фикирләшмәји тәклиф едир (мәсәлән, сармашыға охшајыр—бу башга биткиләрә сарылыр, күнәбахан биткисинә охшајыр — бу чичәкләнән вахт үзү күнә бахыр вә с.).

Тәрбијәчи ушагларла бирликдә вахташыры ләкләрдә олан биткиләрә бахыр вә биткиләрин бөјүмәсинин онлара гуллуг етмәкдән асылы олдуғуну билирләр. Ушагларын диггәтини чичәкләри өртүлән, јарпаглары јығылан, һава пис оланда вә ја кечәләр башыны әјән биткиләрә (јонча, зәнчироту, сармашыг, касны) чәлб етмәк лазымдыр.

Хијар вә помидор тағында тохумлуг үчүн бунлардан бир нечәси сахланылмалыдыр. Пајызда бу тохумлуғу кәсдикдә ушаглар өзләринин јазда сәпдикләри тохумлар кими тохум әмәлә кәлдијинә инанаҹаглар.

Биткиләрин фәргләндирилмәсинин мүмарисә етдирилмәси үчүн «Тәсвир един-

мәсинә көрә тап», «Гәрибә торба» адлы ојунлар кечирилир.

Мәшғәләләрдә, јә'ни биткијә бахдыгда тәрбијәчи ушаглара онун һиссәләрини көстәрмәји, көвдәсини, јарпагларыны, гөнчәләрини, чичәкләрини, рәнкини, чичәкләринин вә јарпагларынын формасыны адландырмағы, гохусунун олуб-олмамасыны демәји тәклиф едир.

Мүшаһидәләр вә мәшғәләләрин нүмунәви сијаһысы

Пајыз

1. Тәбиәт кушәсиндәки биткиләрә бахмаг. Мүәјјән етмәк лазымдыр ки, ушаглар биткиләрин адыны, онларда бә'зиләринин суја, ишыға мүхтәлиф тәләбин олмасыны билирләрми (колеуса, хына ағачына нисбәтән алое аз су тәләб едир). Биткиләри ушагларын көзү гаршысында суламаг, онлары тәбиәт кушәсиндә мүстәгил нөвбәтчилијә һазырламаг лазымдыр.

Сәһәрләр вахташыры ушагларла «Бу күн бу вә ја дикәр биткиләри суламаг, дибини бошалтмаг лазымдырмы?», «Бу иши көрмәк вә нечә көрмәк лазымдыр вә с.» һаггында сөһбәт апарылмалыдыр.

2. Отаг биткиләри һаггында сөһбәт: адыны дәгигләшдирмәк, биткинин һиссәләринә, хүсусән гурулушуна (көвдәсинә, јарпагларына) бахмаг, гуллуг етмәјин хүсусијјәтини демәк (алој, хына ағачы, соғанкүлү, колеус, примула).

3—4. Ушаглары адамларын тәбиәтдәки фәалијјәти, гыша һазырлығы илә таныш етмәк.

5. Зоопарка (пајызын әввәлиндә) вә ја мәктәбдә кәнч натуралистләр стансијасында зоолокија кушәсинә бахмаг, һејванларын һәјат тәрзи, јемләри (онлар бурада нә илә једиздирилир), һәрәкәт етмәләри, илин мүхтәлиф фәсилләриндә өзләрини апармалары (ајы јухуја һазырлашыр, довшан ағ дәрисини боз дәри илә әвәз едир) һаггында данышмаг.

6. Гушлар (сәрчә, гарға, шаграг, арыгушу) һаггында тәрбијәчинин сөјләмәси. Гышлајан гушлара гуллуг етмәк, јем һазырламаг вә онлары јемләмәк. Ушагларла бирликдә «Ушаглар гушларын достудур» филминә бахмаг.

7. Гызыл пајыз дөврүндә парка (бағa, мешәјә) екскурсија. Мүхтәлиф ағачларын (палыд, ағчагајын, чөкә) јарпагларынын төкүлмәсини мүшаһидә етмәк. Ушаглара пајыз мешәсинин көзәллијини мүшаһидә етмәјә имкан вермәк.

8. Пајызын ахырында парка (бағa, мешәјә) екскурсија, нәјин дәјишдијини гејд етмәк.

9—10—11. Тәрәвәз һаггында мүсаһибә (тәбии објектдән истифадә етмәк), тәрәвәзи рәнкинә, формасына, ијинә, дадына көрә билмәк.

12. Ушагларын күл вә тәрәвәз бечәрмәләри һаггында данышмалары.

Гыш

1. Јени кәтирилән чичәкләнмиш отаг биткисинә (мәсәлән, ағ вә чәһрајы алы бәнөвшәси) бахмаг. Буна гуллуг шәртләри илә танышлыг (буна јалныз алтлыгда су вермәк олар вә с.). Тәбиәт кушәсиндәки биткиләр, бунларын бә'зиләринин хүсусијјәтинә көрә нечә гуллуг етмәк һаггында мүсаһибә.

2. Јешикдә көкүмејвәли (көк, чә'фәри) биткиләрин әкилмәси.

3. Гышын ортасында парка, бағa, ја мешәјә екскурсија. Ағачлары габығына, будагларына, галан мејвәсинә көрә фәргләндирмәк, ијнәјарпаглы вә јарпаглы ағачлары мүгајисә етмәк.

4. Гышын ахырында екскурсија. Мешәдә (бағда, паркда) дәјишикликләрә бахмаг.

5. Колхозда, совхозда оранжереја вә ја биткинин исти шүшәбәнддә сахланылдығы јерә екскурсија, мәктәбдә вә ја кәнч натуралистләр стансијасында күләрин, тәрәвәзин сүн'и шәраитдә нечә јетишдирилмәсини көстәрмәк.

6. Јешикдә кәләмин вә каһынын тохумларыны әкмәк.

7. Ушаг бағчасынын саһәсиндә дүзәлдилмиш дәнлијә учуб кәлән гушлара бахмаг.

8. Ушагларын гышлајан гушлары нечә мүшаһидә етдикләри һаггында данышмалары.

9. Ев һејванлары һаггында тәрбијәчинин сөјләмәси. Ев һејванлары һаггында үмумиләшдирилмиш тәсәввүр вермәк. Ушаглары дәвә илә таныш етмәк (иллүстрасијалардан, шәкилләрдән, әсәрләрдән парчаларын охунмасындан истифадә етмәк), онун һәјатындан бәһс етмәк.

10. Су саһилинә екскурсија. Бураја гышда бахмаг. Јајда онун нечә олмасыны хатырламаг.

11. Г. Скребитскинин вә В. Чапликанын «Ајы баласы» филмини көстәрмәклә һејванларын һәјаты һаггында мүсаһибә.

12. «Вәһши һејванлар» (дәлә, довшан, чанавар, ајы) адлы шәкилләр серијасындан истифадә етмәклә вәһши һејванлар һаггында мүсаһибә.

13. Тәбиәтдә сәчијјәви гыш һадисәләри һаггында мүсаһибә.

Јаз

1. Јаз ишләрини мүшаһидә етмәк: ағач будагларынын кәсилмәси (кәсилмиш **будагларын јығылмасы), ағачларын әкил**мәси, бостанда, күллүкдә иш (торпағын газылмасы, ләкләрдә шитилләрин әкилмәси вә тохумларын сәпилмәси, торпағын јумшалмасы, занбаг вә нәркиз күлүнүн суланмасы).

2. Тәбиәт кушәсиндә тумурчуглары ачылмыш говаг будағына бахмаг.

3. Су саһилинә екскурсија (буз ахыны вахты кәтирмәк даһа јахшыдыр).

тышда екскурсија вахты көрдүкләри илә мүгајисә етмәк.

4. Јазда јарпагларын вә илк јаз чичәкләринин (бәнөвшәнин) ачылмасы дөврүндә мешәјә (парка, бағa) екскурсија.

5. Јаз чичәкләринә бахмаг, онлары тәсвир етмәк (занбаг, нәркиз).

6. Көлә екскурсија, гурбағалары вә балаларыны мүшаһидә етмәк.

7. Вәһши һејванлар (довшан, түлкү, кирпи, чанавар), јазда онларын һәјат тәрзи һаггында мүсаһибә. «Боз довшан» кинофилминә бахмаг.

8. Бостан биткиләринин вә чичәкләрин тохумларына бахмаг, онлары (мәсәлән, кәләми) јешикләрдә сәпмәк.

9. Чанлы, чансыз тәбиәтдә јаз һадисәләри һаггында мүсаһибә.

Ја ј

1. Јајын әввәлиндә чәмәнлијә екскурсија. Ушаглара чичәкләнмиш чәмәнлијин көзәллијини көстәрмәк. Чобанјастығы, зәнчирчичәји ахтармаг.

2—3. От бичини вахты чәмәнлијә екскурсија. Јашыл дон кејмиш ағачлара бахмаг, гушлары, чүчүләри (гарышгалары, чәјирткәләри, кәпәнәкләри) мүшаһидә етмәк.

4. Отлаға екскурсија, ев һејванларыны мүшаһидә етмәк.

5. «Ев һејванлары» серијасындан шәкилләр үзрә мүсаһибә. Марал, ат, онларын адәтләри, вердији фајда һаггында тәрбијәчинин сөјләмәси. Кирпијә вә түлкүјә бахмаг (шәкил үзрә). Ушагларын диггәтини онларын һәрәкәтләринин характеринин, ајагларынын хүсусијјәтиндән асылы олмасына чәлб етмәк. Гушларда, суда јашајанларда, вәһши һејванларда ајагларын нечә олмасына бахмаг (шәкил үзрә).

6. Човдар, буғда бичини вахты тарлаја екскурсија (вә ја тәрбијәчинин сөјләмәси).

7. Мәһсул јығымыны мүшаһидә етмәк, тахыл јығымына бахмаг (әкәр буна имкан јохдурса, иллүстрасијаларын, диапозитивләрин көстәрилмәси илә тәрбијәчинин сөјләмәси).

8—9. «Һарада битир?» (тарлада, мешәдә, чәмәнликдә), «Һарада јашајыр?» адлы дидактик ојунлар.

10. Јејилән вә јејилмәјән кифтәмејвә вә көбәләкләр һаггында мүсаһибә.

11. Торпаға нәркиз чичәјинин соғаныны әкмәк (августун икинчи јарысында).

12. Ушагларла јај һаггында мүсаһибә.

Мәктәбә һазырлыг групларында тәбиәтлә танышлыг

Мүшаһидә вахты ушагларын диггәтини фәаллашдыран әсас пријомлардан бири тәрбијәчинин суаллары вә изаһыдыр.

Иш просесиндә ушагларда олан тәчрүбәдән вә онларын топладыглары биликдән кениш истифадә етмәк лазымдыр. Суаллар елә гојулмалыдыр ки, тәбиәт һадисәләрини мүшаһидә едәркән онлары мүгајисә етмәји билсинләр вә мүстәгил нәтичә чыхарсынлар.

Мүшаһидә вахты тәбиәт һадисәләри арасында әлагә јарадан, ушагларын анлајышына мүвафиг олан ше'рләр охумаг, тапмача тапмаг, аталар сөзләрини, зәрбмәсәлләри јада салмаг олар («гарангушлар лап јерин үстү илә учур — јағыш јағачаг», «Гарангушлар јүксәкдән учур һава јахшылашачаг»).

Мүшаһидәнин билаваситә бәдии әдәбијјатла узлашдырылмасы ушагларда ајдын образларын јаранмасына көмәк едир, лүғәтләрини зәнкинләшдирир.

Нөвбәтчиләрә сонралар ушагларла илин фәсилләринә аид мүсаһибә тәртибиндә истифадә етмәк үчүн тәбиәт тәгвиминдә сәчијјәви һадисәләрин шәклини чәкмәк тәклиф олунур (әввәлләр тәрбијәчи илә бирликдә, сонралар мүстәгил). Тәбиәт тәгвими ушагларын һафизәсиндә фәсил дәјишикликләринин, чанлы, чансыз тәбиәт һадисәләринин бәрпа олунмасына көмәк едир. Тәгвимин мүнтәзәм апарылмасы онларын сонракы мүшаһидәләрини истигамәтләндирир.

Тәрбијәчи кәзинтиләрдә вә екскурсијаларда ушаглара диггәтини битки вә һејванларын һәјатында сәчијјәви фәсил дәјишикликләринә чәлб етмәји, чансыз тәбиәт дәјишикликләри арасында әлагә јаратмағы өјрәдир. Белә ки, пајызда јарпагларын рәнкини дәјишмәсини, от вә чичәкләрин саралыб солмасыны мүшаһидә едәркән ушаглар бу һадисәләрин арасында әлагә гурурлар (шахтадан сонра јарпагларын рәнки түндләшир, отлар саралыб солур). Ушаглар өјрәнирләр ки, шахтада будаглар көврәк олур вә асанлыгла сыныр. Чохлу гар јағандан сонра тәрбијәчи, ушагларын көзү гаршысында ағачын будағыны силкәләјир вә изаһ едир ки, гарын ағырлығындан будаг сына биләр. Ушаглара ағачын гышда да чанлы олмасыны көстәрмәк лазымдыр. Бунун үчүн група будаг кәтирилир вә суја гојулур (говаг, бөјүрткән колу вә с.) Тәрбијәчи тумурчугларын инкишафына истинин нечә тә'сир етдијини билдирмәк үчүн ејни будағын бир һиссәсини пәнчәрәјә јахын, о бирисини пәнчәрәдән бир аз узагда гојмалы вә ушаглара тумурчугларын инкишафыны мүшаһидә етмәји тапшырмалыдыр.

Јазда саһәдә ағачлара вә коллара бахмаг лазымдыр (ушагларла бирликдә зәдәләнмиш будаға бахмалы, онларын диггәтини ағачлардакы тыртыллара чәлб етмәли вә һарадан әмәлә кәлдијини изаһ етмәли). Тәрбијәчи ушаглара сығырчын вә арыгушу јувасында гушларын көрүнмәсини, от биткиләринин (дәвәдабаны, зәнчироту) инкишафыны, чичәкләрин, јарпагларын әмәлә кәлмәсини мүшаһидә етмәји тапшырмалыдыр. Әкәр бағчанын саһәсиндә белә битки јохдурса ону мешәдән кәтирмәк лазымдыр (торпагла бирликдә). Ушаглара чәмәнлијин, чичәкли-

јин нөвбә илә чичәкләрлә өртүлмәсини мүшаһидә етмәји тапшырмаг лазымдыр.

Мәктәбә һазырлыг групунда (тәрбијәчи илә бирликдә мүшаһидә етмәклә јанашы) тәрбијәчинин тапшырыгы үзрә ушагларын мүстәгил мүшаһидәләрини дә тәчрүбәдән кечирмәк лазымдыр. Беләки, мәшғәләләрдә будага бахдыгдан вә тәбиәт күшәсиндә әмәлә кәлән јарпаглары мүшаһидә етдикдән сонра ушаглара јазда вә јајда ағачларда вә колларда кедән дәјишикликләри мүстәгил олараг гејд етмәк тапшырылмалыдыр.

Ушаглар тәрәвәз вә күл тохумларыны сәпдикдән сонра онларын чүчәрмәсини, јарпагларын, чичәкләрин чыхмасыны, биткиләрдә барын инкишафыны мүшаһидә едирләр. Бә'зи ушаглара помидорун вә с. мәһсулун бөјүклүјүнүн вә рәнкинин нечә дәјишмәсини мүшаһидә етмәк тапшырылыр.

Тәрбијәчи јазда вә јајда ададовшанлары үчүн јабаны от биткиләринин топланмасыны тәшкил едир (дәвәдабаны, зәнчироту, бағајарпағы, јонча јарпаглары) вә ададовшанларыны једиздирән заман һансы оту даһа һәвәслә јемәләрини мүшаһидә етмәләрини ушаглара тәклиф едир.

Ушагларын мүнтәзәм олараг биткиләрин инкишафыны вә бөјүмәсини мүшаһидә етмәләрини мөһкәмләндирмәк өзүнәмәхсус форма вардыр ки, бу да јарпагларын топланыб гурудулмасыдыр. Мешәјә, чәмәнлијә, тарлаја екскурсија вә кәзинтиләрдә ушаглар мүхтәлиф биткиләрлә, ағачларла (јарпаглы вә ијнәјарпаглы), чичәкли отларла (чобанјастығы, пејғәмбәрчичәји вә с.), чох јајылмыш мәдәни биткиләрлә таныш олур. Јарпаглары, чичәкләри јығыр вә онлары гурудурлар. Бунлары мөвзу үзрә һазырламаг олар: биткиләрин јығылдығы јер үзрә («Бизим саһәдә нә битир», «Бизим саһәнин күлләри», «Чәмәнлик чичәкләри») вә јахуд биткиләрин чичәкләнмәси вахты үзрә (мәсәлән, «Јаз чичәкләри», «Пајыз чичәкләри» вә с.).

Бир биткини онун инкишафынын мүхтәлиф фазасы үзрә гурутмаг мәгсәдәмүвафигдир (мәсәлән, «Бизим нохуд нечә бөјүдү» вә ја «Тарлада човдар нечә бөјүдү»).

«Биткиләр вә илин фәсилләри һаггында мүсаһибә апардыгда вә ја һарада нә јашајыр», «Һарада нә битир» типли дидактик ојунларда коллексијалардан истифадә етмәк олар. Бунлар битки вә һејванлар һаггында ушагларын билијини системләшдирмәјә көмәк едәр.

Ушагларын битки, һејванлар вә илин фәсилләри һаггында билијинин үмумиләшдирилмәсинә көмәк едән мүсаһибәнин мәзмуну онларын мүшаһидәләри илә сых сурәтдә бағлы олмалыдыр. Мүсаһибәнин апарылмасында ушагларын мәшһур бәдии әсәрләрдән кәтирдикләри, шәкилләрә бахдыгда алдыглары мә'луматлардан истифадә едилмәлидир.

Мәшғәләләрин, екскурсијаларын нүмунәви сијаһысы

Пајыз

1. Ушаг бағчасынын саһәсинә екскурсија.

2. Гызыл пајыз дөврүндә парка (мешәјә) екскурсија. Ағачларын формасына вә јарпагларын пајыз рәнки алмасына көрә фәргләндирилмәси. Һансы ағачда мејвәнин олмасыны, һансы ағачларда јарпагларын чох дүшмәсини, һәлә јашыл јарпаглы ағачларын олмасыны (бунлар һансы ағачлардыр) гејд етмәк.

3. Мәһсул јығымы вахты мејвә бағына екскурсија, ја да «Колхоз бағында» шәкил үзрә мүсаһибә.

4. Су кәнарына (чај, көл, дәниз) екскурсија. Јајда кордүкләрини хатырламаг.

5. Парка екскурсија. Пајызда ағачларын әкилмәсинә бахмаг.

6. Һејванларын гыша һазырлығы һаггында мүсаһибә (гурбаға, кәртәнкәлә, чүчүләр вә с.)

7. Пајызын ахырында парка, мешәјә екскурсија. Гышлајан гушлар үчүн ағачларын мејвәсини јығмаг.

8. «Вәһши һејванлар» серијасынын шәкилләри үзрә «Бизим мешәнин һејванлары» һаггында мүсаһибә. Һејванларын гыша һазырлығы һаггында тәрбијәчинин сөјләмәси (натуралистләрин сөһбәтләриндән истифадә етмәк олар).

9. Ағачларын, от биткиләринин мејвәси вә тохуму илә танышлыг. Гышлајан гушлар үчүн јајда вә пајызда топладыглары тохумлары ајырмаг. Тохумлары харичи көрүнүшүнә көрә вә әл илә тохунмагла фәргләндирмәк.

10. Гушлар һаггында мүсаһибә. «Ушаглар гушларын достудур» адлы кинофилмә бахмаг.

11. «Бизим саһәнин күлләри» мөвзусунда мүсаһибә. Ушагларын биткиләрә гуллуг етмәси вә мүшаһидәси һаггында сөјләмәси. Јајда вә пајызда топладыглары күл тохумларынын нөвләрә ајрылмасына вә зәрфләрә јығылмасына бахмаг. Мүсаһибәдә һербаридән истифадә етмәк.

12. Тәрәвәз вә мејвәләр мөвзусунда мүсаһибә (көк, шалғам, чуғундур, помидор, нохуд, алма, армуд). Өз бостанларындан топладыглары тохумлара вә тәрәвәзә бахмаг.

13. Тәбиәт тәгвиминдән истифадә етмәклә пајыз һаггында мүсаһибә (тәбиәт һадисәләринин тәдричилији вә араларында әлагә).

Гыш

1. Донмуш су кәнарына екскурсија (көлмәчә, чај, нәһур).

2. Парка екскурсија. Мәшһур ағачлары габығына вә башына көрә мүгајисә етмәк. Гушлары, дәләни мүшаһидә етмәк, онлара кәтирилмиш јемдән вермәк.

3. *Парлаг күнәшли гыш күнүндә* парка екскурсија. Гыш мәнзәрәсинин сечиләви хүсусијјәтләрини гејд етмәк.

4. Гар јағдыгдан сонра парка екскурсија. Гарын ағачлары, јери нечә өртмәсинә бахмаг. Тәзә јағмыш гар үстүндә гушларын, һејванларын изинә бахмаг.

5. Ағачларын, колларын будагларында олан тумурчуглара бахмаг (мәсәлән, говаг, бөјүркән, јасәмән). Тумурчуглар һаггында мусаһибә.

6. Адамларын шахталы, гарлы гышда мешә һејванларына вә гушлара көмәји һаггында тәрбијәчинин сөјләмәси (јем һазырлығы — гуру от, будаглар, дуз вә с.).

7. Гышлајан гушлар һаггында мусаһибә, ушагларын саһәдә гышлајан гушлары мүшаһидәләри һаггында сөјләмәләри.

8. Гышда һансы һејван нечә гышлајыр.

9. Тәбиәтдә гыш һадисәләри һаггында мусаһибә, гышда адамлар нечә јашајырлар.

10. «Ев һејванлары» серијасындан ев һејванлары һаггында, гышда фермада һејванлара вә ев гушларына гуллуг һаггында шәкил үзрә мусаһибә.

Јаз

1. Ушаг бағчасынын саһәсинә бахмаг, јазын илк елементләрини гејд етмәк (гар әријән јерләр, дамчылар).

2. Гарагарға олан јерә екскурсија, онларын нә етдикләрини мүшаһидә етмәк, ја да учуб кәлән гушлар вә гышлајан гушларын јазда давранышлары һаггында мусаһибә.

3. Чајда су ахынына екскурсија, јахуд чајда буз ахыны һаггында тәрбијәчинин сөјләмәси, Н. А. Некрасовун «Мазај дајы вә довшанлар» ше'ринин охунмасы.

4. Парка екскурсија, һансы ағачларда тумурчугларын шишмәсинә вә һансы ағачларын чичәкләнмәсинә бахмаг.

5. Үвәз, бөјүркән чичәкләјән вахт парка (мешәјә) екскурсија. Ушаглара мә'лум олан ағачларын чичәкләринә вә чичәкләјән отлара бахмаг. Гушларын сәсини динләмәк, ушаглара сәсинә көрә гушлары танымағы өјрәтмәк.

6. Отаг биткиләринин гәләм едилмәси. Јешикдә күл тохумларынын сәпилмәси.

7. Отаг биткиләринин јеринин дәјишдирилмәсини мүшаһидә етмәк, биткинин һиссәләри илә танышлыг (көвдә, көк, саплаг, јарпаг). Ушагларын диггәтини көкүн артмасына чәлб етмәк).

8. Илк чичәкләјән от биткиләри һаггында мусаһибә (бунлара бахмаг).

9. От чичәкләјән заман чәмәнлијә екскурсија.

10. Јаз һаггында мусаһибә.

Јај

1. Көлмәчәјә екскурсија (чичәкләјән биткиләрлә танышлыг). Көлмәчәдә јашајан су һејванларыны мүшаһидә етмәк. «Јај тәбиәт күшәси» үчүн гурбаға балалары тутмаг.

2. Чөкә ағачынын чичәкләндији вахт парка екскурсија. Чөкәнин чичәкләринә вә јарпагларына бахмаг. Ушагларын диггәтини чөкә чичәјинин ијинә чәлб етмәк.

3. Мешәјә екскурсија (ағачлары формасына, јарпагларынын рәнкинә вә габығына көрә мүәјјән етмәк, мешәдәки от биткиләринә диггәт етмәк, онлара бахмаг вә мугајисә етмәк).

4. Чаја екскурсија. Мәнзәрәнин үмуми характеринә бахмаг: һүндүр вә саһилә мејилли, учурумлу олмасы, дәнкәли ахмасы вә с.

5. Човдар чичәкләдији вахт тарлаја екскурсија, човдарын чичәкләринә бахмаг.

6. Сүнбүлбағлама вахты тарлаја екскурсија, човдарын чичәкләринә бахмаг.

7. Мәһсул јығымы вахты (ијулун әввәлиндә) тарлаја екскурсија. (Әкәр тарлаја екскурсија апармаг мүмкүн дејилсә о, вахт ушаглары дәнли вә ја бостан биткиләри илә таныш етмәк үчүн кәнч натуралистләр стансијасына вә ја мәктәбјаны саһәјә апармаг олар).

8. Зәнчирчичәји, тырмызы јонча, чобанјастығы чичәкләјән заман чәмәнлијә екскурсија. Чичәкләри мүшаһидә етмәк (гара гурду, кәпәнәји, арыны). Чүчүләрин фајдасы вә зәрәри һаггында данышмаг.

9. От бичини вахты чәмәнлијә екскурсија, отун бичилмәсинә, гурудулмасына, тајаја вурулмасына бахмаг. Машын адамлара нечә көмәк едир?

10. Мејвә јығмаг үчүн мешәјә екскурсија (чијәләк, гаракилә, моруг, бөјүркән). Онлары јығмаг, һарада һансы мешә мејвәси битдијини мүәјјән етмәк.

11. Көбәләк јығмаг үчүн мешәјә екскурсија. Һарада вә нә кими көбәләк битдијини, јемәли вә зәһәрли олуб-олмадығыны көстәрмәк, сөјләмәк.

12. Мешәдә битән биткиләр һаггында мусаһибә (кәзинти вә екскурсија вахтындакы мүшаһидәләр үзрә). Әјани материал: ағач, кол, от биткиләри вә коллар.

13. Тарлада битән биткиләр мөвзусунда мусаһибә (көстәрмәклә).

14. Јерли чај (көл) һаггында мусаһибә. Һәмин чајын (көлүн) фајдасы. Сујун мүһафизә олунмасына адамларын гајғысы.

15. Ары вә башга фајда верән чүчүләр һаггында мусаһибә.

16. Зоопарка екскурсија. Исти өлкәләрдә јашајан һејванлара бахмаг вә ја «Вәһши һејванлар» серијасындан шәкил үзрә мусаһибә апармаг.

17. Ев һејванлары һаггында мусаһибә («Вәһши һејванлар» серијасындакы шәкилләрдән истифадә етмәк).

18. Јајда чичәкләјән отлу биткиләрә бахмаг: зәнчирчичәји, чобанјастығы, пејғәмбәрчичәји (саплағын, јарпагларын, чичәкләрин формасы).

19. Јарпаглы, мејвәли будаға бахмаг (ағчагајын, чөкә вә с.).

(Арды вар).

МҮӘЛЛИМ ГАЈҒЫСЫ

Р. АҒАЈЕВ
Нахчыван МТИ-нин методисти

«Әкәр мүәллимдә јалныз ишә мәһәббәт вардырса, о јахшы мүәллим олачагдыр. Әкәр мүәллим јалныз шакирдләрә ата, ана кими мәһәббәт бәсләјирсә, о, бүтүн китаблары охујан, лакин ишә, шакирдләрә мәһәббәти олмајан мүәллимдән гат-гат јахшы олачагдыр. Әкәр мүәллим өзүндә ишә вә шакирдләрә мәһәббәти бирләшдирирсә, о мүкәммәл мүәллимдир». Л. Н. Толстојун бу кәламы һәр бир мүәллим үчүн мүгәддәс амал олмалыдыр. Ордубад рајонундакы Кәнзә кәнд мәктәбинин синиф мүәллими Новруз Мәммәдов да бу амалла јашајыр. О, көзәл мүәллимлији вә мәдәнијјәти илә мәктәбин педагожи коллективинин, шакирд вә валидејнләрин бөјүк һөрмәтини газанмышдыр. Н. Мәммәдов бир синиф мүәллими кими фәал ишләмәклә бәрабәр, онунла чијин-чијинә чалышан јолдашларына елми, педагожи вә методики чәһәтдән көмәк дә көстәрир. О, узун илләрдир ки, синиф методбирләшмәсинә рәһбәрлик едир. Вахташыры мүәллимләрин дәрсләрини динләјир, тәһлил едир. методик јығынчаглар кечирир, дәрсә верилән мүасир тәләбләр һаггында сөһбәтләр тәшкил едир.

Новруз мүәллим һәр дәрсә чидди һазырлашыр, өјрәндији габагчыл тәчрүбәни дәрсдә тәтбиг етмәјә чалышыр. Тә'лим просесиндә һансы методик пријомлардан истифадә едәчәјини әввәлчәдән көтүр-гој едиб мүәјјәнләшдирир. Ону синиф мүәллимләриндән фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә көзәл әл габилијјәтинә малик олмасыдыр. О, илк тәмринләр заманы өзүнүн јаратдығы әјани васитәләрдән кениш истифадә едир.

Икиилликсиз ишләјән Новруз мүәллим бу дәрс илиндә II синифдә дәрс дејир. Тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олдуғу 24 нәфәр шакирддән 4 нәфәри бүтүн фәнләрдән «5», 15 нәфәри «4»-«5», галан 5 нәфәр шакирд исә «3»-«4» гијмәтләрлә охујурлар. Кечдији дәрсләр һәмишә чанлы вә мараглы олур. О, чалышыр ки, һәр дәрсдә шакирдләрин чохуну данышдырсын, онларын фәаллығыны артырсын. Мәсәлән, о «Чырчырама вә гарышга» әсәрини сорушаркән белә бир формадан истифадә едир: билијини гијмәтләндирәчәји шакирдләри үч-үч габаға чағырыр. Биринчи үч шакирддән бири мүәллифин, дикәри гарышганын сөзләрини әзбәр сөјләјир. Бу гајда илә икинчи үч шакирддән дә дәрс сорушур. Сонра тәмсили бүтөвлүклә бир шакирддән сорушур. Ишин белә интенсивләшдирилмәси аз вахт ичәрисиндә даһа чох шакирдин билијини мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир.

Н. Мәммәдов дәрсдә лазым кәлдикдә һәјати фактлардан кениш истифадә едиб шакирдләрин мә'луматыны артырыр. Онун әввәлчә Азәрбајчан ССР-дә, сонра мухтар республикамызда, даһа сонра өз колхозларында чалышан әмәк адамларынын фәалијјәтиндән, онларын әмәклә шан-шөһрәтә чатмаларындан сөһбәт ачмасы шакирдләрдә әмәјә мәһәббәт, әмәк адам-

ларына һөрмәт һиссләринин артмасына сәбәб олур.

Бир дәрсдә о, М. Сејидзадәнин «Шанлы Октјабр» ше'рини өјрәдирди. Дәрсә башламаздан әввәл тарихи бајрамлар һаггында мүсаһибә апарды. Сонра өзүнүн һазырладығы Октјабр ингилабы нүмајишинә даир шәкли синфин көркәмли јериндән асыб шакирдләри онун үзәриндә ишләтди. Даһа сонра мөвзу илә әлагәдар олараг В. И. Ленинин ингилаби фәалијјәтинә аид ајры-ајры плакатлары изаһат верә-верә шакирдләр гаршысында нүмајиш етдирди. Бундан башга шакирдләрин Октјабра вә Ленинә даир әввәлчәдән өјрәндикләри ше'р вә һекајә парчаларыны бир даһа онлара хатырлатды. Јени мөвзусу илә бағлы олан бу сөһбәтләрдән сонра мүәллим М. Сејидзадәнин «Шанлы Октјабр» ше'ринин бәдии гираәт нүмунәсини верди. Ше'рин мәзмуну мисра-мисра шәрһ едилди. Ушаглар баша дүшдүләр ки, Октјабр ингилабы өлкәмиздәки халгларын һәјатыны дәјишмиш, әдаләтсиз гајда-гануну ләғв етмишдир. Онлара ајдын олду ки, биз нә үчүн фәһлә вә кәндлиләрин зүлмкарлар үзәриндә гәләбә чалдығы күнү —7 нојабры бајрам едирик.

Мүәллим ше'ри һиссә-һиссә шакирдләрә охутду. Мәтн үзәриндә шакирдләрин сәссиз гираәти заманы анлашылмасы чәтин сөзләр (зәфәр-гәләбә, гүдрәт-гүввәт) јазы тахтасына јазылыб изаһ едилди. Мүәллим синифдә шакирдләрин идрак фәалијјәтини бир даһа бәрпа етмәк, јорғунлуғу арадан галдырмаг, онларда шән әһвал-руһијјә јаратмаг үчүн «Октјабр бајрамы» маһнысыны хорла ифадә етдирди.

О, дәрси суал-чавабла јекунлашдырыб евә тапшырыг вердикдән сонра биликләринин гијмәтләндирилмәси нәзәрдә тутулмуш шакирдләрин гијмәтләрини е'лан етди. Һәр бир шакирдә нә үчүн «5» вә ја «4» гијмәт верилдијини изаһ едиб, даһа јахшы охумалары үчүн лазыми төвсијәләр верди. Бу дәфә шакирдләрин билијинин дәрсин сонунда гијмәтләндирилмәси онларын ахырадәк фәаллыг көстәрмәләринә сәбәб олмушду.

Новруз мүәллим шакирдләрдә мүстәгил ишләмәк вәрдиши ашыламаг мәгсәди илә ајры-ајры мәтнләри битмиш һиссәләрә ајырмаг, ајрылмыш һиссәләрә башлыг вермәк, охуначаг ше'р вә һекајә парчаларынын планыны чыхармаг, мәтндәки һиссәләрә мүнасибәти билдирмәк, мәтндә олан образлы ифадәләри сечмәк кими чалышма нөвләриндән истифадә едир. О, гираәт дәрсләриндә бә'зи мөвзулары сәһнәләшдирир, шакирдләрә роллар тапшырыр. Бу да дәрсин марағлы кечмәсинә, асан гаврамылмасына, узун мүддәт јадда галмасына сәбәб олур.

Новруз мүәллим Азәрбајчан дили вә гираәт дәрсләринин әлагәли өјрәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирир. О, грамматик гајдалары өјрәдәркән оху материалындан истифадә етмәји дә унутмур.

Пешәсини гәлбән севән Новруз мүәллим шакирдләрин зөвглә чәкдикләри рәсмләрдән, мәһәббәтлә дүзәлтдикләри һејкәлтарашлыг нүмунәләриндән ибарәт сәркиләр тәшкил едир. Бу да ушагларда тәсвири јарадычылыға олан һәвәси артырыр. Мәктәбдә Новруз мүәллимин шакирдләринин һазырладығы експонатлар онларын кениш тәхәјјүлә малик олдугларыны, түкәнмәз арзуларыны, һәјат һәгигәтләрини гаврамаг бачарығына јијәләнмәјә сә'ј көстәрдикләрини тәчәссүм етдирир.

Новруз мүәллим мәктәбин ичтимаи ишләриндә дә фәал иштирак едир. Мәктәбин фәнн кабинетләринин көзәл тәртибатчысы да одур.

Новруз Мәммәдовун зәһмәтә бағлы һәјат јолу, тә'лим-тәрбијә саһәсиндәки нүмунәви хидмәти кәнч мүәллимләр үчүн көзәл өрнәкдир.

I—III синифләр үчүн бәдән тәрбијәси програмы

I синиф

Нәзәри мә'лумат

I синиф шакирдләринин һәрәкәт режими. Сәһәр кикијеник кимнастикасынын әһәмијјәти. Физики һәрәкәт мәшғәләләри заманы (сәһәр кикијеник кимнастикасы, бәдән тәрбијәси дәрсләри, идман әјләнҹәләри, ојунлар вә дәрсдәнкәнар вахтларда) шакирдләрин кејими. Һәрәкәтләрин ичрасындан сонра кикијеник гајдалар (идман кејимини ади кејимлә әвәз етмәк, су илә јујунмаг гајдалары). Физики һәрәкәт вә ојунларын әһәмијјәти.

Шакирдләрә верилән тәләбләр

I синиф шакирдләринин һәрәкәт режими вә физики һәрәкәт мәшғәләләринин кикијеник гајдаларыны билмәк.

Кимнастика

I. Дүзләнмәләр

Бир сыраја дүзләнмәк. Бир чәркәјә дүзләнмәк. Бир сырада јериш. Әл-әлә тутараг чәркәдән даирә дүзәлтмәк. Јериндә сағa (сола) дөнмәк. Јериндә һоппанмагла сағa (сола) дөнмәк. Габагчадан мүәјјән едилмиш јердә бир сырадан үч вә дөрд сыраја дүзләнмәк. Сырада бојун архасы дүзләнмәк. Чәркәдә ајаг пәнҹәсинә бахараг дүзләнмәк. Сырадан үч-үч (дөрд-дөрд) дәстәләрә ајрылмагла голларарасы сејрәлмәк. Голлар ирәлијә сејрәлмәк. «Бир-ики» сајмаг гајдасы. «Үч-дөрд» сајмаг гајдасы. «Јериндә аддымла марш!», «Аддымла марш!», «Синиф дур!» командаларыны јеринә јетирмәк. Мејданча (зал) әтрафы аддымла марш.

2. Голларын, гычларын, көвдәнин, башын әсас вәзијјәтләри вә һәрәкәтләри

Чыхыш вәзијјәтләри: ајаглары чијин бәрабәрлијиндән аралы гојмаг. Голларын вәзијјәти: ашағыда, ирәлидә, јанларда, јухарыда, бојун архасында, башда, белдә вә архада. Голлары ирәлијә, јанлара, јухарыја һәрәкәт етдирмәклә чијинләрин галдырылмасы вә ендирилмәси һәрәкәтләри. Чијинләрин ирәлијә вә архаја һәрәкәти. Мүхтәлиф чыхыш вәзијјәтләриндә әл бармаглары вә биләјин һәрәкәтләри. Гычлары дүз тутмагла пәнҹәни ирәлијә вә архаја гојмаг.

Гычлары дүз тутмагла нөвбә илә ирәли, јана вә архаја галдырмаг. Сағ (сол) гычы бүкәрәк ирәлијә галдырмаг. Пәнҹәләр үзәринә галхмаг. Дајаглы отуруш. Отурубгалхмаг. Көвдәни ирәлијә әјмәк. Көвдәни сағa вә сола әјмәк. Башын дөндәрилмәси. Башын ирәли вә архаја әјилмәси. Башын сағa вә сола әјилмәси. Өјрәдилмиш һәрәкәтләрин садә бирләшмәләриндән истифадә етмәклә сәһәр кикијеник кимнастикасы комплекси һазырламаг.

3. Бөјүк топларла һәрәкәтләр

Әлдә топ чыхыш вәзијјәтләри: топ ики әлдә, ашағыда, ирәлидә вә јухарыда. Топун даирәдә сағa вә сола өтүрүлмәси. Чәркәдә топун сағa вә сола өтүрүлмәси. Бир сырада топу баш үзәриндән архадакына өтүрмәк. Даирәдә топу бир-биринә дијирләтмәк. Чәркәдә үз-үзә отурмагла (3—4 м аралы) топу бир-биринә дијирләтмәк. Топу јухары атыб-тутмаг. Топу јерә вурмаг вә ики әллә тутмаг. 2—3 м. мәсафәдән топу бир-биринә атмаг.

(Јахуд 1,5—2 м. мәсафәдән). Бөјүк топларла сәһәр кикијеник кимнастикасы һәрәкәтләрини ичра етмәк.

4. Кичик топларла һәрәкәтләр

Чыхыш вәзијјәти: топ әлдә. Топ сағ (сол) әлдә, гол ирәли, јухары, јана вә ашағыја. Топу јухары атыб ики әллә тутмаг. Топу јерә вуруб ики әллә тутмаг. Топу дивара вуруб ики әллә тутмаг. Топу јухарыја атыб вә әлавә һәрәкәтләрдән (дөш гаршысында әл чалмаг, дизләр гаршысында әл чалмаг, архада әл чалмаг, чөмәлмәк вә галхмаг сонра тутмаг. Топу јерә вуруб әлавә һәрәкәтләрдән сонра тутмаг. 3—4 м. мәсафәдән топу бир-биринә атыб-тутмаг. Топла сәһәр кикијеник кимнастикасы комплексини јеринә јетирмәк.

5. Гамәтин формалашмасы үчүн һәрәкәтләр

Дивара јахынлашмагла күрәји, бојунун архасыны, сағрыны вә дабанлары дивара тохундурараг дајанмаг, голлар јана вә јухарыја. Һәмин вәзијјәтдән башы, күрәкләри дивара тохундурмагла отурмаг. әввәлки вәзијјәтә гајыдараг (күрәк, бојунун архасы, сағры вә дабанлары дивара тохундурмагла) дивардан араланмаг вә керијә гајытмаг. Сол (сағ) әл илә кимнастика пилләкәниндән тутмаг (һүндүрлүк чијин сәвијјәсиндә), дикәр әл исә белдә, сол (сағ) гычы ирәли, јана вә архаја галдырмаг. Баша 150—200 гр. ағырлығында јүк гојараг пәнчә үзәринә галхмаг вә отурмаг. Баша јүк гојараг јеримәк. Башда јүк кимнастика скамјасына чыхмаг вә онун үзәриндә јеримәк.

Ајаг пәнчәсинин инкишафы үчүн һәрәкәтләр. Дөшәмәдә гојулмуш кәндир үзәриндә (бу заман пәнчәнин овуч һиссәси кәндир үзәринә дүшмәлидир) јеришләр. Гычлары дииздән бүкмәклә пәнчә үзәриндә јериш.

Ајаг пәнчәсинин кәнары үзәриндә јериш. Дабанлар үзәриндә јериш. Кимнастика агачы үзәринә ајағын овуч һиссәсини гојмагла дајанмаг, бәдәнин ағырлығыны нөвбә илә пәнчә-дабан үзәринә салмаг.

6. Акробатика һәрәкәтләри

Отураг бәдәни јығмаг. Архасы үстә узанараг бәдәни јығмаг. Архасы үстә узаныб бәдәни јығматла ирәлијә, керијә ашмаг. Отураг бәдәни јығмагла ирәлијә, керијә ашмаг. Отурмагла әлләри јерә дајаг вериб ирәли вә керијә ашмаг. Архасы үстә узанараг бәдәни јығмагла бел-күрәк үзәриндә ирәлијә вә керијә јумаланмаг. Архасы үстә узанараг бәдәни јығмагла дајаглы отуруш вәзијјәтинә гәдәр ирәлијә, сонра исә керијә ашмаг. Дајаглы отурушдан архаја ашмаг вә отураг бәдәни јығмагла ирәлијә ашмаг.

7. Рәгс һәрәкәтләри

Мусигинин вә ја шакирдләрин охудуглары маһнынын мүшајиәти илә јериш, мусиги гуртардыгда дајанмаг. Пәнчәләр үзәриндә ади рәгс аддымлары. Сычрајышла аддымлар атмаг. Ирәлијә битишик аддымлар. Јанлара битишик аддымлар. Керијә битишик аддымлар. Өјрәнилмиш рәгс аддымларынын садә бирләшмәләри.

Гызлар үчүн әсас рәгс аддымлары (кәзишләр): «Узундәрә» ојун һавасы үзрә биринчи, «Товуз кәзиши» ојун һавасы үзрә икинчи, «Халабачы» ојун һавасы үзрә үчүнчү нөв рәгс аддымлары. «Узундәрә» ојун һавасы үзрә биринчи нөв јана доғру рәгс аддымлары.

Оғланлар үчүн әсас рәгс аддымлары: «Газағы» ојун һавасы үзрә рәгс аддымлары. «Нуха рәгси» ојун һавасы үзрә јарымпәнчә үстдә јана рәгс аддымлары (1-чи такт).

8. Дырманмаг вә дырманыб ашмаг

20 дәрәчә бучаг алтында гојулмуш кимнастика скамјасына әлләрин вә ајагларын көмәји илә дырманмаг. Кимнастика дивары илә јухарыја дырманмаг вә ашағы

дүшмәк. Кимнастика диварлы үзрә сағა вә сола дырманмаг. 20 дәрәчә бучаг алтында гојулмуш кимнастика скамјасы үзәринә дырманмаг 80 см һүндүрлүкдә манеә үзәринә дырманыб ашмаг.

9. Мүвазинәт һәрәкәтләри

Әлләрин мүхтәлиф вәзијјәтләриндә кимнастика скамјасы үзәриндә јериш. Әлләри һәрәкәт етдирәрәк кимнастика скамјасы үзәриндә јериш. Әлләрдә мүхтәлиф әшјалар тутмагла кимнастика скамјасы үзәриндә јериш. Кимнастика скамјасы үзәриндә дизләри јухары галдырмагла 20 см һүндүрлүкдә тутулмуш кәндир үзәриндә аддымлајыб кечмәклә јеримәк. Кимнастика скамјасында пәнчәләр үзәриндә јериш. Һәмин һәрәкәтләри (һүндүрлүјү 60 см олан) кимнастика тири үзәриндә дә јеринә јетирмәк. Маили гојулмуш скамјанын үзәринә галхмаг вә јерә дүшмәк (скамјанын јухары һиссәси илә јер арасында мәсафә 60 см).

10. Сүрүнмә

Биләкләр, әлләр, ајаглар вә дизләр үзәриндә сүрүнмәк. Ејни үсулларла әлләрин вә ајагларын көмәји илә сүрүнмәк. Мүхтәлиф үсуллардан истифадә етмәклә әлләрин вә ајагларын көмәји илә сүрүнмәк. Кимнастика скамјасы үзәриндә сүрүнмәк.

11. Јериш вә гачышлар

Гамәти дүзкүн сахламагла ири вә сәрбәст аддымларла јериш. Голларын мүхтәлиф вәзијјәтләриндә јериш. Голлары һәрәкәт етдирмәклә јериш. Голларын мүхтәлиф һәрәкәтләри илә пәнчәләр үзәриндә јериш. Јериш заманы мүхтәлиф ишарәләр үзрә (ешитмә, көрмә сигналлары) дурмаг. Сүр'әтин азалдылмасы вә артырылмасы илә јеришләр. Сајмагла (мүәллим) ритмик јеришләр. Маһны охумаг вә гамәти дүзкүн сахламагла гачыш. Гачышы јеришлә әвәз етмәклә 150 м-дәк мәсафәни дәф етмәк (10 м. јериш, 20 м. гачыш). Мүхтәлиф чыхыш вәзијјәтләриндән гачыш (ајаг үстә отурараг, узанараг). 30 м. мәсафәјә груп һалында вә гоша (ики-ики) гачыш. 1 дәгигә мүддәтиндә јаваш сүр'әтлә гачыш.

12. Тулланмалар

Јерә јумшаг дүшмәклә һәр ики ајаг үзәриндә вә ја бир ајаг үзәриндә һоппанмаг; фырланан ипин алтындан гачараг кечмәк. Фырланан ипин үзәриндән һоппанмаг. Фырланан ипә доғру гачмагла онун алтындан һоппанмаг вә чәлд араланмаг. Гыса ипин фырладылмасы илә ики ајаг үзәриндә һоппанмаг (фасилә вермәклә). Јумшаг јерә дүшмәклә 70 сантиметрә гәдәр һүндүрлүјә тулланмаг. 40 сантиметрә гәдәр һүндүрлүкдә олан манеә үзәринә тулланмаг (һәр ики ајаг үзәриндә дүшмәклә). Дүзүнә гачараг бир ајагла тәкан вермәклә 50 сантиметрә гәдәр һүндүрлүјә тулланмаг (һәр ики ајаг үзәриндә вә јумшаг дүшмәклә).

13. Чисим атмаг

Чисмин атылачағы истигамәтә бахараг кичик топу сағ (сол) әл илә јериндән, баш архасындан атмаг. 2 м. һүндүрлүкдә гојулмуш лөвһәјә (лөвһәнин өлчүсү 1×1 м.) мәсафәдән топ атмаг. 8 м. мәсафәдә гојулмуш үфүги һәдәфә чисим атмаг (һәдәфин ени 2 м). Топу 10 м. ениндә олан «коридорлар» үзрә узаға атмаг.

Шакирдләрә верилән тәләбләр

1) дүзләнмәләр үзрә кечилмиш бүтүн командалары билмәк вә ону ичра етмәји бачармаг;

2) голларын, гычларын, башын чыхыш вәзијјәтләрини вә һәрәкәтләрини ичра етмәји бачармаг;

3) топу атыб-тутмағы бачармаг (бөјүк вә кичик топларла). Топу јолдаша атыб вә јенидән гәбул етмәји бачармаг;

4) сакит дајанаркән вә һәрәкәт заманы бәдәни дүзкүн сахламағын әһәмијјәтини билмәк вә бачармаг;

5) өјрәдилмиш һәрәкәтләрин адыны билмәк;

6) дајаглы отурушдан керијә, сонра ирәлијә ашараг һәмин вәзијјәтә гајытмағы бачармаг;

7) кечилмиш рәгсләрин адыны билмәк вә ону ичра етмәји бачармаг;

8) манеәләри кечмәклә ејни гајда илә вә мүхтәлиф гајдаларла кимнастика скамјасы үзәринә дырманмағы бачармаг;

9) һүндүрлүјә галдырылмыш дајаглар үзәриндә гамәти дүзкүн тутмагла дајанмағы вә јеримәји бачармаг;

10) әлләр вә ајаглар үзәриндә ејни вә мүхтәлиф үсулларла сүрүнмәји бачармаг;

11) Мусигинин мүшајиәти илә, јахуд сајмагла јериш вә гачыш һәрәкәтләрини бачармаг. 30 м. мәсафәјә сүр'әтлә гачмағы вә 1 дәгигә мүддәтиндә аста гачмағы бачармаг;

12) гыса кәндирлә һоппанмағы вә ајагларын нөвбәләшмәси илә јериндә һоппанмағы бачармаг;

13 јериндә вә гачараг узунлуғуна тулланмағы бачармаг, гачараг һүндүрлүјә тулланмағы, бир ајагла тәкан вермәји, ики ајаг үзәриндә дүшмәји бачармаг; дүзүнә гачараг һүндүрлүјә тулланмағы вә һүндүрлүкдән тулландыгда исә јерә јумшаг дүшмәји бачармаг.

14) үзү чисм атылачаг истигамәтә чевирмәклә јериндән вә баш үзәриндән чисми дүзкүн атмағы бачармаг.

Ојунлар

1. Сыра вә үмуми инкишафетдиричи һәрәкәт елементләринә малик ојунлар: «Синиф фарағат!», «Ушагларда гајдалар чиддидир», «Сүр'әтлә өз јеринә», «Бајгуш», «Космонавтлар», «Топу гоншуна өтүр».

2. Гачышла ојунлар: «Бәнөвшә», «Дурма, гач», «Јувасыз довшан», «Октјабрјатлар», «Топу өз бајрағына доғру», «Газларым-газларым», «Садә ләкә ојуну», «Ләкә вурмагла әлини мәнә вер», «Ики шахта».

3. Јериндә вә јериндән һоппанмагла ојунлар: «Һоппанан сәрчәләр», «Хәтләр үзәриндә тулланмагла ојунлар».

4. Һүндүрлүкдән тулланмагла ојун: «Түлкү вә тојуглар».

5. Һүндүрлүјә тулланмагла ојун: «Довшанлар, көзәтчи вә тула».

6. Гачараг узунуна тулланмагла ојун: «Чанавар хәндәкдә».

7. Узаға вә һәдәфә чисим атмагла ојунлар: «Ким узаға атар», «Дүз һәдәфә ат».

Шакирдләрә верилән тәләбләр

1) өјрәдилмиш ојунларын гајдаларыны билмәк,

2) гајданы көзләмәклә ојнамағы бачармаг.

II синиф

Нәзәри мә'лумат

II синиф шакирдинин күн режими. Мәктәб вә аилә бәдән тәрбијәси мәшғәләләри. Бәдән тәрбијәси дәрнәкләри. Дүзкүн гамәт. Физики һәрәкәтләрин јеринә јетирилмәсиндә дүзкүн тәнәффүс. Јериш вә гачышын сағламлығын мөһкәмләндирилмәсиндә әһәмијјәти. Ојунларын бәдәнин мөһкәмләндирилмәсиндә әһәмијјәти.

Шакирдләрә верилән тәләбләр

1) II синиф шакирдинин күн режимини билмәк;

2) гамәтин дүзкүн инкишафы үзрә билијә малик олмаг;

3) физики һәрәкәтләрин ичрасы заманы дүзкүн тәнәффүс етмәјин әһәмијјәти һаггында билијә јијәләнмәк;

4) јериш вә гачышын сағламлығын мөһкәмләндирилмәсиндә әһәмијјәти һаггында билијә јијәләнмәк;

5) ојунларын бәдәнин мөһкәмләндирилмәсиндә әһәмијјәти һаггында билијә јијәләнмәк.

Кимнастика

1. Дүзләнмәләр

Бир сырадан даирә дүзәлтмәк. Бир чәркәдән ики чәркәјә дүзләнмәк (команда вермәдән). Дәстәләр үзрә саға вә сола дөнмәк. Битишик аддымларла сејрәлмәләр вә сыхлашмаг. Сол ајагла јеришә башламаг. Әксинә јериш.

2. Голларын, гычларын, көвдәнин әсас вәзијјәтләри вә һәрәкәтләри

Голларын вәзијјәтләри: әлләр чијинләрдә, голлар синә гаршысында, ирәлидә вә јухарыда. Һәмин вәзијјәтләрдән голларын бүкүлүбачылмасы. Бир голун габагда вә јанда даирәви һәрәкәти. Ики голун габагда вә јанларда даирәви һәрәкәтләри. Голларын нөвбәли һәрәкәтләри. Гычларын нөвбә илә ирә-

лијә, керијә вә јанлара јелләндирилмәси. Пәнчә-дабан үзәриндә вә пәнчәләр үзәриндә отурмаг. Сағ (сол) әл илә кимнастика дирарынын пилләсиндән тутараг (һүндүрлүк чијин сәвијјәсиндә) сол (сағ) гычын ирәлидә вә јанда бүкүлмәси. Һәмин һәрәкәти дајагланмадан јеринә јетирмәк. Отурмуш вәзијјәтдән гычлары дүз тутараг бүкүб-ачмаг. Голларын мүхтәлиф вәзијјәтләриндә көвдәнин ирәлијә әјилмәси. Бир әли ашағы салмаг, дикәрини голтугалтына чәкмәклә көвдәни сağа вә сола әјмәк. Голлары, гычлары галдырмаг. Көвдәни әјмәк вә јарым отурмагла кәндирлә коллектив сурәтдә һәрәкәтләр ичра етмәк. Өјрәдилмиш һәрәкәтләри бирләшдирмәклә ичра етмәк (4—8 сајда). Өјрәдилмиш һәрәкәтләрдән садә комбинасијалар дүзәлдиб бајргаларла јеринә јетирмәк (4—8 сајда). Сәһәр кикијеник кимнастикасынын комплекс һәрәкәтләрини ичра етмәк.

3. Бөјүк топларла һәрәкәтләр

Топу јухарыја атыб-тутмаг. Топу јухарыја атмаг вә әл чалдыгдан сонра тутмаг, дәјиб-галхан топун атылыб-тутулмасы, даирәдә топун сағ вә сол истигамәтләрә өтүрүлмәси. Чәркәдә үз-үзә дајанараг топу бир-биринә атыб тутмаг (мәсафә 4—5 м). Сыраларн топун сағ вә солдан архаја өтүрүлмәси. Топун ашағыдан өтүрүлмәси. Топун баш үзәриндән өтүрүлмәси.

4. Кичик топларла һәрәкәтләр

Топу јухарыја атыб бир әллә тутмаг. Топу јерә вурмаг вә бир әл илә тутмаг. Бир вә ики әл илә топун кери гајтарылмасы. Әлавә һәрәкәтләрдән сонра топун бир әл илә атылмасы. Топу дивара атмаг вә гајыдан топу ики әл илә тутмаг. Топу дивара атмаг вә бир әл илә тутмаг. Ики чәркәдә үз-үзә дурараг (мәсафә 4—5 м) топу бир-биринә атыб тутмаг.

5. Гамәтин формалашмасы үчүн һәрәкәтләр

Дивара сөјкәнмәклә бүкүлү гычы габаға галдырмаг, гычы ачараг јана апармаг. Һәмин һәрәкәтләри пәнчәләр үзәринә галхмагла јеринә јетирмәк. Кимнастика дирарына сөјкәнмиш вәзијјәтдә (күрәкләр, бојунархасы, сағры әзәләләри дивара тохундурмагла) голларын ирәлидә, јанларда, ашағыда һәрәкәтләри (көвдәнин вәзијјәти дәјишилмир). Һәмин вәзијјәтдән көвдәни ирәлијә әјмәклә әлләрин ајаг пәнчәләринә чатдырылмасы. Көвдәни дивардан ајырмамагла сağа вә сола әјилмәк. Кимнастика диварындан бир бөјүк аддым аралы үз-үзә дајаныб, дөш гаршысындакы пилләдән тутараг габаға әјилмәк вә дүзәлмәклә әввәлки вәзијјәтә гајытмаг. Баша јүк гојмагла һәрәкәтләр етмәк. Әл бармаглары ајаг пәнчәсинә тохунана гәдәр ашағы отурмаг, галхмаг, әлләри белдә сахламаг. Баша јүк гојмагла кимнастика диварында бир нечә пилләдырманыб сağа вә сола һәрәкәт етмәк. Баша јүк гојмагла кимнастика скамјасында сağа вә сола јеримәк. Баша јүк гојмагла бир ајаг үзәриндә дурмаг, дикәрини исә габаға, јана вә керијә апармаг. Дивара јахын дајанараг она тохунмадан бүкүлү гычы ирәли галдырмаг вә ону ики әл илә дөшә тәрәф сыхмаг. Кимнастика скамјасында отурараг ајағын јанлары илә кичик әшјалары (кичик топ, ағач, даш вә с.) тутуб сахламаг.

6. Акробатика һәрәкәтләри

Дајаглы отурушдан ирәлијә, архаја ашмаг, дајаглы отуруш вәзијјәтинә гајытмагла синә үстә узанараг голлары јухарыја галдырмаг вә бүкүлмәклә јана ашмаг. Дизләри үстә отурараг јана ашмаг. Дајаглы отурушдан ирәлијә мајаллаг ашмаг вә бәдәни јығмаг. Дајаглы отурушдан ирәлијә мајаллаг ашмаг вә әввәлки вәзијјәтә гајытмаг.

7. Рәгс һәрәкәтләри

I синифдә өјрәнилмиш рәгс аддымларынын садә бирләшмәләри. Мусигинин (аһнынын) аһәнкинә ујғун олараг јериш, гачыш вә һоппанмалар. Јана чәлд аддым атмаг. Мусигинин мүшајиәти илә јериндә аддымламаны јана аддым атмагла

нөвбәләшдирмәк. Мусигинин аһәнки илә битишик аддымлары јана чәлд аддым атмагла әлагәләндирмәк. Дәјишкән аддымлар. Өјрәнилмиш рәгс аддымларынын садә бирләшмәләри.

Гызлар үчүн әсас рәгс аддымлары: «Тәрәкәмә» ојун һавасы үзрә дөрдүнчү нөв, «Азәрбајҹан» ојун һавасы үзрә «Сәккизлик» (ирәлијә доғру дүз хәтли) рәгс аддымлары. «Колхоз рәгси» ојун һавасы үзрә рәгс аддымлары. «Узундәрә» ојун һавасы үзрә икинҹи нөв јана доғру рәгс аддымлары.

Оғланлар үчүн әсас рәгс аддымлары: «Јаллы» үзрә атланмаг илә рәгс аддымлары. «Нуха рәгси», «Шалахо» ојун һавасы үзрә рәгс аддымлары. «Нуха рәгси» ојун һавасы үзрә јарымпәнҹә үстә јана рәгс аддымлары (2-ҹи такт).

8. Дырманмаг вә дырманыб ашмаг

30 дәрәҹә буҹаг алтында гојулмуш кимнастика скамјасы үзәриндә әл вә гычларын көмәји илә дырманмаг (ејни вә мүхтәлиф үсулларла). Маили гојулмуш скамја үзәриндә дырманмаг. 30 дәрәҹә буҹаг алтында маили гојулмуш кимнастика скамјасы үзәриндә әл вә гычларын көмәји илә дырманараг кимнастика диварына кечмәк. Ејни үсулла кимнастика диварына дырманмаг вә ашағы дүшмәк. 90 см һүндүрлүкдә олан манеә үзәринә дырманыб ашмаг. Дырманмаг вә дырманыб ашмаг үзрә өјрәнилмиш үсулларын көмәји илә 3—4 манеәни нөвбә илә дәф етмәк.

9. Мүвазинәт һәрәкәтләри

Кимнастика скамјасы (һүндүрлүјү 80 см.) үзәриндә гојулмуш топун үстүндән аддымламагла јериш; топу јухарыја атыб-тутмагла јериш; топу вуруб-тутмагла јериш. Тирдә бир ајаг үзәриндә дурараг о бири гычы ирәли, јанлара вә керијә апармаг. Тир үзәриндә сағa вә сола битишик аддымларла јериш. Тир үзәриндә чөмәлмәк вә галхмаг. Тирдә сағa вә сола дөнмәклә кечилмиш һәрәкәтләрдән сада комбинасијалы комплекс һәрәкәтләр дүзәлтмәк.

10. Сүрүнмә

Кимнастика скамјасы үзәриндә бир вә бир нечә јолла әлләрин вә гычларын көмәји илә сүрүнмәк. Дөшәмәдә әлләрин вә ја гычларын көмәји илә сүрүнмәк. Кимнастика скамјасы үзәриндә әлләрин вә гычларын көмәји илә сүрүнмәк. Дөшәмәдә 60 см-дәк һүндүрлүкдә олан манеәләрин алтындан сүрүшүб кечмәк.

11. Јериш вә гачыш

Мүхтәлиф нөв јеришләр (пәнҹә, дабан үзәриндә әјилмәклә, јарым отурмуш һалда, бармаглары бирбиринә сыхмагла, ајағын кәнары илә). Дизләри јухары галдырмагла пәнҹәләр үзәриндә јериш, 20 см. ениндә олан «коридор»ла јериш. Пәнҹә үзәриндә «коридор»ла јериш. Тапшырыг үзрә јеришләр. Ишарәләр вә јарым отуруш, дәрин отуруш, дөнмәләр, гол һәрәкәтләри вә с. «Коридор»лар үзрә бөјүк аддымларла гачыш, «Коридор»лар үзрә пәнҹәләр үстә бөјүк аддымларла гачыш. 30 м. мәсафәјә сүр'әтлә гачыш. Мүхтәлиф чыхыш вәзијјәтләриндә гачыш (дизләр үзәриндә отурушдан, дајаглы отурушдан, архасы үстә узанараг, үзү үстә узанараг, отурмаг вәзијјәтиндән ајаға галхараг әкс истигамәтдә гачыш вә с.). 1,5 дәгигә мүддәтиндә аста гачыш.

12. Тулланмалар

90 дәрәҹә дөнмәклә ики ајаглар үзәриндә һоппанмаг. Ики-ики, үч-үч гачараг фырланан узун ипин алтындан кечмәк. Ики-ики, үч-үч гачараг фырланан узун ипин алтындан һоппанмагла кечмәк. Гыса ипи фырладараг ики ајаг үзәриндә һоппанмаг. Һәмин һәрәкәти бир ајағын үзәриндә һоппаныб дикәр ајағын үзәринә дүшмәклә етмәк. Һүндүр јердән тулланыб голлары јухарыја галдырмагла еһмаллыча јерә дүшмәк. Гычлары бүкмәклә һүндүрлүјә тулланмаг. Әлавә тапшырыглары јеринә јетирмәклә гачараг һүндүрлүјә тулланмаг (јерә

дүзкүн дүшмәк, һавада олан вахт әл чалмаг, ипин һүндүрлүјү 60 см-дәкдир. Аддымламагла һүндүрлүјә тулланмаг һәрәкәтини ипсиз јамсыламаг. Нәтичә көстәрмәклә јериндән узунлуға тулланмаг. Нәтичә көстәрмәклә гачараг һүндүрлүјә тулланмаг.

13. Чисим атмаг

3 м. һүндүрлүкдә олан лөвһәјә (лөвһәнин өлчүсү 1×1 м) 8 м мәсафәдән, баш үзәриндән кичик топ атмаг. Кичик топу 12 м. мәсафәдән үфүги һәдәфә (ени 2 м. гәдәр) атмаг. «Коридорлар» (ени 10 м) үзрә топу узаға атмаг. Топу һүндүр манеәләр (мәсәлән, 3 м. һүндүрлүкдә тор) үзәриндән 8 м. мәсафәдән атмаг.

Шакирдләрә верилән тәләбләр

1) дәстәләр үзрә јериндә сағa вә сола дөнмәләр; битишик аддымларла сејрәлмәни ичра етмәји бачармаг;

2) голлар, гычлар вә көвдә үчүн өјрәнилмиш һәрәкәтләри бајрагларла ичра етмәји бачармаг;

3) сәһәр кикијеник кимнастикасы һәрәкәтләрини билмәк вә ичра етмәји бачармаг;

4) топу јериндә вә јериш заманы чиләјәрәк апармағы бачармаг;

5) бир әл илә кичик топу атыб-тутмағы бачармаг;

6) дајаглы отурушдан ирәлијә мајаллаг ашмаг вә һәмин вәзијјәтә гајытмағы ичра етмәји бачармаг;

7) кечилмиш рәгс аддымларыны ичра етмәји бачармаг;

8) кимнастика диварына ејни вә мүхтәлиф јолларла дырманмағы бачармаг;

9) һүндүрә галдырылмыш дајаглар үзәриндә топу атыб-тутмагла јериши, дајаглы отуруша гајытмағы, галхмағы, сағa вә сола дөнмәји бачармаг;

10) әлләрин көмәји илә сүрүнмәји бачармаг;

11) гамәти дүзкүн сахламагла пәнчәләр үзәриндә «коридорлар» үзрә јериш вә гачышы бачармаг;

12) сүр'әтлә гачышы бачармаг. 30 м. мәсафәјә гачышда нәтичәни билмәк;

13) 1,5 дәгигә мүддәтиндә аста вә дәјишән сүр'әтлә гачыш;

14) гычлары бүкмәклә һүндүрлүјә тулланмағы бачармаг;

15) јеримәдән вә ја гачмадан узунлуға тулланмаг үзрә нәтичәни билмәк;

16) сағ вә сол әллә 10 м. «коридор» үзрә топ атмағы бачармаг.

Ојунлар

1. Үмуми инкишафетдиричи үнсүрләрә малик ојунлар: «Бүлбүлләр гәфәсдә», «Ким чәкәр?», Гадаған олунмуш һәрәкәтләр», «Фигурлар», «Шәкил сәркиси», «Топу ортадакына».

2. Гачышла ојунлар: «Ким тез јүјүрәр?», «Топпуз гачырма», «Лент илә ләкә вурма», «Ләкә вурмагла хилас етмә», «Итиајаглылар командасы», «Ағ ајылар», «Бош јер», «Нөмрә чағырмаг», «Дурма, гач!».

3. Тулланмагла ојунлар: «Гу-гу», «Бир ајаг үзәриндә ләкә вурмаг», «Довшанлар бостанда», «Золаглар үзәриндән тулланмаг», «Парашүтчүләр».

4. Узаға вә һәдәфә чисим атмагла ојунлар: «Гурмадаш», «Дүзкүн атмаг».

5. I синифдә кечилмиш ојунларын мүрәккәбләшдирилмиш вариантлары: «Довшанлар, көзәтчи вә тула», «Ким узаға атар?», «Дүз һәдәфә».

Шакирдләрә верилән тәләбләр

1) өјрәдилмиш ојун гајдаларыны билмәк;

2) өјрәдилмиш ојунлары тәшкил етмәји вә кечмәји бачармаг.

III синиф

Нәзәри мә'лумат

Кәнч пионерләрин бәдән тәрбијәси. III синиф шакирдләринин һәрәкәт режими. Дәрсдәнкәнар вахтларда фәал истираһәт (бәдән тәрбијәси фасиләси, ојунлар, идман әјләнчәләри), сағламлығын вә иш габилијјәтинин артырылмасында онун әһәмијјәти. Бәдәни мөһкәмләндирмә гајдалары. Ачыг һавада кечилән ојун вә һәрәкәтләрин күчүн артмасында вә сағламлығын

мөһкәмләндирилмәсиндә әһәмијјәти. Гамәтин дүзкүн инкишафы вә сағламлығын мөһкәмләндирилмәсиндә үмуми инкишаф һәрәкәтләринин вә гачышын әһәмијјәти. Физики һәрәкәтләрин вә ојунларын әмәјә һазырлыгда вә ССРИ-нин мүдафиәсиндә әһәмијјәти. Коммунист партијасынын вә Совет дөвләтинин шакирдләрин сағлам вә күмраһ бөјүмәсинә мүнтәзәм гајғылары.

Шакирдләрә верилән тәләбләр

1) кәнч пионерләр үчүн бәдән тәрбијәси саһәсиндә нәзәрдә тутулан билијә јијәләнмәк;

2) III синиф шакирдинин һәрәкәт режими вә дәрсдәнкәнар фәал истираһәти һаггында билмәк;

3) һәрәкәт вә ојунлар, күчүн артмасы вә сағламлығын мөһкәмләндирилмәси үзрә билијә јијәләнмәк;

4) үмуми инкишаф һәрәкәтләринин вә гачышын гамәтин дүзкүн инкишафы вә сағламлығын мөһкәмләндирилмәсиндә әһәмијјәти үзрә билијә јијәләнмәк.

Кимнастика

1. Дүзүлмә вә јенидән дүзүлмәләр

Јериндә сағa вә сола дөнмәләр. «Рапорт», «Дүзлән», «Фәрағат», «Азад» командаларыны ичра етмәк. Һәрәкәт заманы сағa вә сола дөнәрәк бир сырадан ики (үч, дөрд) сыраја дүзләнмәк. Пәнчә вә дабанлар үзәриндә јериш. Диагоналлар үзрә јериш. Сајмагла сејрәлмәләр. Сыра нөмрәси үзрә сајмаг. Хырда аддымларла бир сырадан ики сыраја, ики сырадан исә бир сыраја дүзләнмәк (араланмаг вә јахынлашмагла).

2. Голларын, гычларын, көвдәнин әсас һәрәкәтләри

Голларын гејри-симметрик һәрәкәтләри (мәсәлән, бир гол габаға, о бири јана; бир гол јухары, о бири чијнинә). Ирәлијә аддым атмагла бир дизи јерә гојмаг. Һәр ики диз үзәриндә аста отурмаг. Әлләрин көмәји олмадан јердән галхмаг. Дајаглы отуруш вәзијјәтиндән ајаглары керијә апармагла дајаглы узанмаг вәзијјәтинә кечмәк. Әл бармагларыны дарагламагла ајаглары әлләрин үзәриндән нөвбә илә габаға-керијә кечирмәк. Архада сахланмыш гычлары араламаг вә јахынлашдырмаг. Голларын һәрәкәтләри илә көвдәнин габаға, керијә, сағa вә сола әјилмәси. Өјрәдилмиш һәрәкәтләрин бирләшмәләринин һазырламаг (8—16 сајда). Сәһәр кикијеник кимнастикасы комплекс һәрәкәтләри.

3. Бөјүк топларла һәрәкәтләр

Топу јухары атмаг бир вә ики әллә тутмаг. Топу јухары атмаг вә керијә дөнмәклә тутмаг. Топу дөш гаршысындан бир-биринә атыб-тутмаг. Гачыш заманы топун апарылмасы.

4. Кичик топларла һәрәкәтләр

Топу сағ әллә атмаг вә сағ әллә дә тутмаг. Топу сағ әллә атыб сол әллә тутмаг. Топу сағ әллә атыб каһ сағ, каһ сол әллә тутмаг. Топу јерә вурмаг, гајыдан топу сағ (сол) әллә тутмаг. Топу сағ (сол) әл илә атыб, һәрәкәт етмәклә сағ (сол) әллә тутмаг. Топу дивара вурмаг, әллә һәрәкәт етмәклә гајыдан топу сағ (сол) әллә тутмаг. Топу јериндә (сағ (сол) әллә чиләмәк. Топун сағ вә сол әлин нөвбәләшдирилмәси илә чиләнмәси. Топу јериш заманы сағ вә сол әлин нөвбәләшдирмәклә чиләјиб апармаг. Топун габагча галдырылмыш голун алтындан атылыб тутулмасы. Топу галдырылмыш гычын алтындан атыб тутмаг. Јериш заманы топу атыб-тутмаг. Гачыш заманы топу атыб-тутмаг. 6—8 м. мәсафәдән топу бир-биринә сағ (сол) әллә атыб-тутмаг. Топу бир-биринә сағ вә сол әллә атыб әлавә һәрәкәтләрдән сонра тутмаг. Топу ејни вахтда 6—8 м. мәсафәдән бири-биринә атыб тутмаг (бүтүн ојунчуларда топ олмалыдыр).

5. Ағачларла һәрәкәтләр

Кимнастика ағачлары илә һәрәкәтләрин әсас вәзијјәтләри (үфүги ирәлидә, јухарыда, дөш гаршысында, ашағыда). Ағачы дөш гаршы-

сында шагули вэзијјэтдэ габага апарыб кэтирмэклэ голларын бүкүлүб-ачылмасы. Көвдэни ирэлијэ эјмэклэ ағачы ирэли, јухары вэ ашағы апармаг. Ағачы, ирэлијэ, јухарыја, дөш гаршысына вэ баш архасына апармагла көвдэнин дөндэрилмэси. Ағачы дирсэк бүкүмлэриндэ, күрэкдэ тутмагла ағач үзэриндэн ирэлијэ вэ керијэ аддымламаг. Өјрэнилмиш һэрэкэтлэрин садэ бирлэшмэлэрини дүзэлтмэк (8—16 сајда). Ағачларла сэһэр кикијеник кимнастикасы һэрэкэтлэрини ичра етмэк.

6. Гамэтин формалашмасы үчүн һэрэкэтлэр

Бир ајағын (сағ) пэнчэси үстэ дајанараг о бири (сол) ајаг пэнчэсини мүхтэлиф эллэ тутмаг (ирэлидэн, архадан). Бир хэтт үзэриндэ пэнчэлэр үстэ дајанмаг (ајағын бири о биринэ нисбэтэн ирэлидэ, эллэр белдэ, јухарыда, јанларда, ирэлидэ, архада). Баша јүк гојмагла керијэ дөнмэк, ајаглары чарпазлашдыраpаг отурмаг. Керијэ дөнмэ һэрэкэти отурмагла ујғунлашдырмаг (бирлэшдирмэк). Баша јүк гојараг диагонал үзрэ кимнастика диварына дырманмаг. Гарны үстэ узанараг эллэрэ дајаг вермэклэ башы вэ чијинлэри галдырмаг (эллэр белдэ). Һэмин һэрэкэтлэри эллэр чијинлэрдэ вэ јухарыја галдырылмыш вэзијјэтдэ јеринэ јетирмэк. Гарны үстэ узанараг голлары дирсэкдэн бүкмэк вэ гычы навбэ илэ галдырмаг, ендирмэк. Бу һэрэкэти һэр ики гычла ејни вахтда ичра етмэк. Эллэр белдэ гычлары бүкүб-ачмаг, кимнастика скамјасында узунуна отуруб, гычлары дүз тутмагла ајагларын сага вэ сола даирэви һэрэкэти.

7. Акробатика һэрэкэтлэри

Дајаглы отурушдан ирэлијэ јумаланмагла ашмаг вэ эввэлки вэзијјэтэ гајытмаг. Өјрэдилмиш јолларла бир нечэ дэфэ (3—4) ардычыл олараг ирэли мајаллаг ашмаг. Архасы үстэ узанараг күрэклэр үзэриндэ дајанмаг. Дајаглы отурмадан керијэ мајаллаг ашмагла күрэклэр үзэриндэ дүз дајанмаг. Өјрэдилмиш акробатика һэрэкэтлэриндэн садэ бирлэшмэлэр дүзэлтмэк.

8. Рэгс һэрэкэтлэри

Ајаглары бир-биринэ вурмагла аддымламаг, полка аддымлары. Өјрэдилмиш рэгс аддымларынын садэ бирлэшмэлэри.

Гызлар үчүн садэ рэгс аддымлары: «Јаллы» рэгси үзрэ биринчи-алтынчы нөв рэгс аддымлары: «Күлкэз» ојун һавасы үзрэ үчүнчү вэ дөрдүнчү нөв јана доғру рэгс аддымлары.

Оғланлар үчүн садэ рэгс аддымлары: «Лэзкһэнки» ојун һавасы үзрэ рэгс аддымлары. «Азэрбајчан» ојун һавасы үзрэ мэзэли рэгс аддымлары.

9. Дырманмаг вэ дырманыб ашмаг

Маили гојулмуш кимнастика скамјасына дырманмагла кимнастика диварына кечмэк (ејни вэ мүхтэлиф јолла). Тапшырыглар үзрэ кимнастика диварындан (јухарыја, диагонал үзрэ, ејни вэ мүхтэлиф үсулларла) 30 дэрэчэ бучаг алтында гојулмуш кимнастика скамјасына дырманмаг; 1 м һүндүрлүкдэ олан манеэ үзэринэ дырманыб ашмаг. Кимнастика скамјасы вэ кимнастика дивары үзрэ мүхтэлиф үсулларла дырманараг манеэли золаглары (3—4) дэф етмэк. Кэндири ајаглара чарпаз вэзијјэтдэ тутараг дырманмаг. Ајагларла кэндири чрпаз вэзијјэтдэ тутмагла салланмаг. 2 м һүндүрлүкдэ кэндирэ сэрбэст үсулла дырманмаг.

10. Мүвазинэт һэрэкэтлэри

Тир үзэриндэ бөјүк аддымларла јериш. Кимнастика тири үзэриндэ јериш. Кимнастика скамјасынын назик тили үзэриндэ голларын вэ гычларын һэрэкэтлэри илэ јериш. Кимнастика скамјасы үзэриндэ мүхтэлиф тапшырыглар үзрэ (тир үзэриндэ тутулмуш ип үзэриндэн аддымламаг, топу атыб тутмаг), битишик аддымларла узунуна вэ көндэлэнинэ јериш. Бир диз үзэриндэ *отурмаг* вэ эллэрин көмэји илэ галхмаг. Тир үзэриндэ дајаглы отуруш. Кимнастика скам-

јасынын назик тили үзəриндə пəнчəлəр үзəриндə 90 вə 180 дəрəчə дөнмəк (голлар јанларда). Кечилмиш һəрəкəтлəрин садə бирлəшмəлəри.

11. Сүрүнмə

Сага вə сола сүрүнмəк. Дизлəр кимнастика скамјасы үзəриндə, əл дөшəмəдə олмагла сүрүнмəк. Бир-бириндəн 50 см. мəсафəдə гојулмуш 50 см һүндүрлүкдə олан 2—3 гапынын алты илə сүрүнүб кечмəк. Јердə сүрүнмəк.

12. Гарышыг вə садə салланмалар

Ајаг үстə салланмаг. Јарым отурмагла салланмаг. Архасы алəтə тəрəф ајаг үстə салланмаг. Архасы алəтə тəрəф јарым отурмагла салланмаг. Ајаг үстə салланма вəзијјəтиндə ајагларын һəрəкəти. Сағ (сол) əли бурахмагла ајаг үстə салланмаг. Јарым отурмагла салланмадан узанараг салланмаја кечмəк (ајагларын вəзијјəтини нөвбə илə дəјишмəклə). Узанараг салланмада гычларын һəрəкəтлəри. Узанараг салланмыш вəзијјəтдə сағ (сол) əлини бурахылмасы. Əллəрин бурахылмасы вə ајагларын һəрəкəтилə ајаг үстə, отурмуш вə узанмыш вəзијјəтлəрдəки салланмаларын садə бирлəшмəсини јеринə јетирмəк. Узанараг салланмыш вəзијјəтдə голларын бүкүлүб ачылмасы. Гычлары бүкмəклə салланмаг. Сағ (сол) гычы бүкмəклə салланмаг. Гычлар аралы салланмаг. Бир гыч ирəли вə дикəри керијə салланмаг.

13. Тулланмалар

Гыса ип үзəриндəн ики ајагла һоппанмаг, һəмин һəрəкəти бир ајағын үзəриндə, бир ајагдан дикəр ајаг үзəринə дүшмəклə ичра етмəк. Керијə фырладылан гыса ип үзəриндəн һоппанмаг (бир вə ики ајаг үзəриндə). Дизлəр үзəриндə отурушдан 90 см. һүндүрлүкдə олан јумшаг манеə үзəринə сычрајышла һоппанмаг (үст-үстə јығылмыш кимнастика дөшəклəри үзəринə). Кимнастика дөшəклəри, идман аты вə кечисиндə дизлəр үзəринə һоппанмаг, сонра јарым отурмаг вəзијјəтинə кечмəк вə ирəли сычрамагла јерə дүшмəк; 5—7 аддым гачараг «Гычлары бүкмəк» јолу илə һүндүрлүјə тулланмаг.

Шакирдлəрə верилəн тəлəблəр

1) дүзлəнмəлəрə аид кечилмиш бүтүн командалары дүзкүн ичра етмəји бачармаг;

2) дүзкүн аддымлајыб рапорт вермəји бачармаг;

3) сəһəр кикијеник кимнастикасы һəрəкəтлəрини билмəк вə ичра етмəји бачармаг;

4) ики вə бир əллə бөјүк топлары јүксəјə атыб-тутмағы бачармаг;

5) гачыш заманы бөјүк вə кичик топлары чилəјиб апармағы бачармаг;

6) кимнастика ағачлары илə əсас вəзијјəтлəри вə һəрəкəтлəри ичра етмəји билмəк, бачармаг;

7) күрəклəр үзəриндə мил дурмағы бачармаг;

8) өјрəдилмиш бүтүн рəгс һəрəкəтлəринин адларыны билмəк, онлары ичра етмəји бачармаг;

9) сəрбəст үсулла шагули кəндирə дырманмағы бачармаг;

10) мүəјјəн едилмиш үсулларла манеəлəри дəф етмəји бачармаг;

11) һүндүрлүјə галдырылмыш вə ашағы ендирилмиш дајагда өјрəдилмиш үсулларла һəрəкəтлəри ичра етмəји бачармаг;

12) тирдə бир дизи үзəриндə дајанмағы, 90 вə 180 дəрəчə дөнмə һəрəкəтлəрини ичра етмəји бачармаг;

13) 50 см. һүндүрлүкдə олан гапынын алтындан сүрүнүб кечмəји бачармаг;

14) салланмаларын адыны билмəк вə онлары ичра етмəји бачармаг;

15) ирəлијə вə керијə фырладылан гыса иплəр үзəриндəн һоппанмаг;

16) дизлəр үзəриндə отурушдан идман аты вə кечиси үзəриндə дајаглы отуруша кечмəји вə ирəлијə сычрајыб дүшмəји бачармаг.

Ојунлар

1. Үмуми инкишафетдиричи һəрəкəтлəрə малик ојунлар: «Мəн чобанам», «Јолдаш командир»,

«Топун өтүрүлмәси», «Топун даирә үзрә өтүрүлмәси».

2. Гачышла ојунлар: «Дәсмал алды, гач», «Кечә вә күндүз», «Хәтт үзрә гачмагла естафет», «Дабанбалығы вә дурнабалығы».

3. Тулланмагла ојунлар: «Артырма», «Тез тәрпән», «Һүндүрлүјә тулланмагла естафетләр», «Узунуна тулланмагла естафетләр» (золаглар үзәриндән).

4. Чисим атмагла ојунлар: «Үзәнки», «Топ атды», «Топу ортадакына», «Узаға атмагла вахт газанмаг», «Мүтәһәррик һәдәф», «Овчулар вә өрдәкләр», «Топа дәј».

5. Дырманмаг вә дырманыб ашмагла ојунлар: «Дырманмаг ојуну», «Ајағыны јердән үзмәклә ләкә вурмаг», «Алпинистләр».

Шакирдләрә верилән тәләбләр

1) өјрәдилмиш ојун гајдаларыны билмәк;

2) мүәллимин тапшырығы илә өјрәдилмиш ојунлары тәшкил етмәји вә кечирмәји бачармаг;

3) мүәллимин тапшырығы үзрә әввәлләр өјрәдилмиш һәрәкәтләри ојунда тәтбиг етмәји бачармаг.

Јүнкүл атлетика

1. Јериш вә гачыш

Аддымларын сүр'әтини дәјишмәклә јериш. Аддымларын узунлуғуну дәјишмәклә јериш. Сүр'әти артырмаг вә азалтмагла јериш. Ајаглары паралел гојмагла дүз хәтт үзрә гачыш. 40 м. масафәјә дүз хәтт үзрә сүр'әтлә гачыш. Һүндүр старт. Манеәләр үзәриндә (1 м. ениндә вә 50 см. һүндүрлүјүндә хәндәк, долдурулмуш топлар вә с.) гачыш. 600 м. мәсафәјә аста гачыш.

2. Тулланмалар

«Аддымламаг» јолу илә тулланыб һәр ики ајаг үзәринә дүшмәк. Гачараг «Гычлары бүкмәк» јолу илә узунуна тулланмаг. Гачараг «Аддымламаг» јолу илә һүндүрлүјә тулланмаг. Тәкан јериндән 50 см. мәсафәдә 15—20 см. һүндүрлүкдә тутулмуш ип үзәриндән вә јериндән узунуна тулланмаг.

3. Чисим атмаг

Кичик топу күрәк вә чијин үзәриндән атмаг. 12 м. мәсафәдән 3 м. һүндүрлүкдә гојулмуш шагули һәдәфә (лөвһә 1×1 м) топ атмаг. 15 м. мәсафәдән топу маили һәдәфә атмаг (сәнкәрин ени—1.5 м.) Диз үзәриндән топ атмаг. Топу узаға атмаг. Долдурулмуш топу (1 кг. ағырлығында) баш архасындан ики әл илә ашағыдан габаға-јухарыја тулламаг.

Шакирдләрә верилән тәләбләр

1) ајаг пәнчәләрини паралел гојмагла дүз хәтт үзрә дүзкүн гачышы бачармаг.

2) «гычлары бүкмәк» јолу илә узунлуға тулланмағы бачармаг;

3) «аддымламаг» јолу илә һүндүрлүјә тулланмағы бачармаг;

4) топу күрәк, чијин үзәриндән атмағы бачармаг;

5) тәдрис нормаларыны әдәмәк;

а) 30 м. мәсафәјә гачыш: оғланлар—6,8 сан.; гызлар—7,0 сан.;

б) гачараг узунуна тулланмаг: оғланлар—250 см, гызлар—200 см;

в) гачараг һүндүрлүјә тулланмаг: оғланлар—80 см, гызлар—70 см;

г) теннис топунун атылмасы: оғланлар—25 м., гызлар—15 м.

«Нүмунәви тә'лим уғрунда»

М. Ә. ӘҺМӘДОВ

Јени тәдрис програмына, үчиллик ибтидаи тәһсилә кечилдији сон илләрдә мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән, тә'лим мүвәффәгијјәтиндән бәһс едән китаб вә китабчалар надир һалларда нәшр едилир. Белә китабчалардан бирини «Маариф» нәшријјаты кечән илин ахырларында чапдан бурахмышдыр. Нахчыван шәһәриндәки 7 нөмрәли орта үмумтәһсил мәктәбинин ибтидаи синиф мүәллимләринин иш тәчрүбәсиндән бәһс едән һәмин китабча «Нүмунәви тә'лим уғрунда» адланыр.

Мүәллиф Вәлијјәддин Әлијев чијин-чијинә ишләдији мүәллим јолдашларындан бир групунун «ибтидаи синифләрдә тәдрис олунан фәнләр арасында системли әлагә јаратмаг, Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдрисиндә мүасир методлардан истифадә етмәк, шакирдләрдә коммунист әхлагы принсипләри, естетик һиссләр тәрбијә етмәк...» саһәсиндәки хидмәтиндән китабчада бәһс етмәји гаршысына мәгсәд гојмушдур. О, бунун үчүн, мүшаһидә етдији чәһәтләри мөвзулар үзрә групләшдырмыш вә китабчаја мараглы проблем мәсәләләр дахил етмишдир. Бу мәсәләләр китабчада «Фәнләр арасында системли әлагә јарадылмасына даир», «Дәрсдә шакирдләрин идрак фәалијјәтини артырмаг тәчрүбәсиндән», «I синифдә мүшаһидә дәрсинин тәшкили вә кечирилмәси», «II синифдә ана дилинин тәдриси тәчрүбәсиндән», «Ана дили тәдрисиндә әхлаги кејфијјәтләрин ашыланмасы», «Савад тә'лими илә әлагәдар мүшаһидә дәрси вә онун фәнләрин тәдриси илә әлагәләндирилмәси», «II синифдә «Јашыллыг биткиләри» мөвзусунда әшја дәрси» башлыглары алтында үмумиләшдирилмишдир.

Шакирдләрә ана дили, тәбиәтшүнаслыг, әмәк тә'лими, тәсвири инчәсәнәт вә рәсм дәрсләри илә әлагәдар мүхтәлиф модел, иллүстрасија, гурғу макетләри, дибчәкләр һазырлатмаг, коллексијалар дүзәлтдирмәк вә бунлардан фәнләр арасында әлагә јарадылмасы ишиндә дә истифадә етмәк зәруридир. Мүәллифин гејдләриндән һисс олунур ки, бу саһәдә һаггында бәһс едилән мәктәбин синиф мүәллимләринин (Н. Вәлијева, М. Гулијева, М. Мирзәјева, С. Қәнкәрли вә бир чохунун) зәнкин тәчрүбәси вардыр. Тәәссүф ки, китабчада бу тәчрүбәнин кениш тәһлилинә раст кәлмирик. Мүәллимләрин фәнләр арасында нечә системли әлагә јаратдыгларыны дәринлији илә көрә билмирик.

Дәрсдә шакирдләрин идрак фәалијјәтини артырмаг вачибдир вә бу мәгсәдлә дәрсликләрдә мараглы мөвзулар верилмишдир. Мөвзулардан шакирдләрин идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн нечә истифадә етмәк исә мүәллимләрин усталығындан асылыдыр. Китабчада Мәсмә Мирзәјеванын бу саһәдәки усталығы I синифдә «Метро» мөвзусу үзрә апардығы дәрсин нүмунәси илә көстәрилир. Мүәллиф Мәсмә мүәллимин бу дәрсини јығчам вә ајдын шәкилдә гәләмә алмыш, охучуда конкрет тәсәввүр јаратмаға наил олмушдур. Охучуја мә'лум олур ки,

мүәллим албом, јазылы вә шәкилли карточкалардан, проблем—ситуасија характерли суаллардан вә диггәт мараглы үсуллардан истифадә едәрәк «Метро» мөвзусуну шакирдләрә јадда галан тәрздә өјрәдир, өлкәмиздә елм вә техниканын јени наилијјәтини партија вә һөкумәтимизин совет халгына бөјүк гајғыларынын тәзаһүрү кими чатдырыр.

Мүәллифин дәрсдә шакирдләрин идрак фәалијјәтини артырмаға даир башга тәчрүбәләри дә гәләмә алмасы јеринә дүшәрди. Бу, һәм тәчрүбәләрин рәнкарәнклијинә нечә фикир верилдијини, һәм дә, үмумијјәтлә, мүәллимләрин белә бир мүһүм мәсәләјә бахышыны мүәјјәнләшдирмәјә имкан јарадарды.

Мүшаһидә дәрси, онун фәнләрин тәдриси илә әлагәләндирилмәси, о чүмләдән әшја мәшғәләләри шакирдләрин һәјата бахышыны дәгигләшдирмәк вә дәринләшдирмәк, билијә марағыны артырмаг үчүн олдугча әһәмијјәтлидир. Бу саһәдә ишин јахшы гурулмасы шакирдләрин коммунист тәрбијәсинә хејли көмәк едир.

М. Мирзәјеванын I синифдә мүшаһидә дәрсинин тәшкили вә кечирилмәси саһәсиндә мараглы иш тәчрүбәси вардыр. Тәәссүф ки, мүәллиф китабчада буну охучуја јалныз хатырлатмагла кифајәтләнмиш, мүшаһидә вә екскурсијаларын нечә јекунлашдырылдығыны, онларын нәтичәләринин ријазијјат, әмәк тә'лими, тәсвири инчәсәнәт вә рәсм дәрсләри илә нә чүр әлагәләндирилдијини исә шәрһ етмәмишдир. Лакин С. Кәнкәрлинин Д вә Х һәрфләринин өјрәдилмәси илә әлагәдар (тәбиәт вә инсанларын әмәјини мүшаһидә мәгсәди үчүн) «Колхоз тарласына вә фермасына екскурсија» мәшғәләсини нечә кечирдији, ону фәнләрин тәдриси илә әлагәләндирә билмәси, Н. Вәлијеванын «Јашыллыг биткиләри» мөвзусунда әшја дәрси, М. Гулијеванын исә ана дилинин тәдрисинә даир тәчрүбәләри нисбәтән әтрафлы ишыгландырылмышдыр.

Үмумијјәтлә, китабча бир мәктәбин I—III синиф мүәллимләринин иш тәчрүбәси илә таныш олмаг бахымындан фајдалыдыр. Јахшы оларды ки, белә китаб вә китабчалар республикамызда кениш јајыла биләчәк даһа нүмунәви, зәнкин иш тәчрүбәләринә һәср едиләјди вә бунларда нәинки бир мәктәбин бир-ики синфиндә, һәтта бир нечә габагчыл мәктәбләрдә әлдә едилән јүксәк наилијјәтләр өз әксини тапајды.

Мүәллим вә тәрбијәчиләр үчүн вәсаит

В. ХӘЛИЛОВ

педагожи елмләр намизәди

«Маариф» нәшријјаты кечән ил педагожи елмләр намизәди, досент Аббас Исмајыловун «Күнү узадылмыш групларда тәрбијәчи ишинин мәзмуну» китабыны (редактору Б. Ејвазовдур) чапдан бурахмышдыр. Мәктәб рәһбәрләри, мүәллимләр, тәрбијәчиләр үчүн фајдалы олан бу вәсаитлә танышлыг көстәрир ки, мүәллиф тохунулан проблемлә әлагәдар хејли мәктәб сәнәдләрини, габагчыл иш тәчрүбәсини диггәтлә өјрәнмиш, тәһлил етмишдир. Фәрәһли һалдыр ки, мүәллиф тәкчә республика мигјасындакы габагчыл тәчрүбә илә гане олмамыш, јери кәлдикчә Москва мәктәбләринин иш тәчрүбәсинә истинад етмишдир. Мараглыдыр ки, вәсаитин ајры-ајры параграфларында ишыгландырылан мәсәләләрдән бир чоху илк бахышда садә көрүнүр, лакин маһијјәт е'тибарилә кениш мә'на, әһәмијјәт кәсб едир.

«Күнү узадылмыш групларын комплектләшдирилмәси вә шакирд коллективинин тәшкили», «Күнүузадылмыш групларын күн режими»,

һабелә «Тәрбијәчинин иш планы» параграфларында да зәрури мәсәләләрә тохунулмуш, габагчыл иш тәчрүбәләриндән бәһс едилмишдир.

Методик вәсаитин «Тәрбијәчинин иш планы», һабелә «Група шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили» параграфлары да јахшы тә'сир бағышлајыр. Мүәллиф ирәли сүрдүјү бир сыра нәзәри мәсәләләри елә орадача тәчрүбә илә әлагәләндирир. Индијәдәк мүәллим вә тәрбијәчиләр арасында мүбаһисә доғуран мәсәләләрә дә мөвчуд вәзијјәт бахымындан мүнасибәтини билдирир.

Шакирдләрин мүстәгил фәалијјәтиндә мүһүм јер тутан ев тапшырыгларынын ичрасы вә јохланылмасы илә әлагәдар ирәли сүрүлән төвсијәләр мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

«Тәрбијәчинин биркә иш формалары. Групун ишинә рәһбәрлик» параграфында исә күнү узадылмыш групларда апарылан тәрбијә ишләринин мәзмунундан, јолларындан бәһс олунур. Тәрбијәчиләрин диггәти бир сыра әсас мәсәләләрә јөнәлдилир.

Методик вәсаитдә нәзәрә чарпан гүсурлар да вардыр. Һәр шејдан әввәл гејд едәк ки, методик вәсаитин «Күнү узадылмыш групларда тәрбијәчи ишинин мәзмуну» кими адландырылмасы јахшы тә'сир бағышламыр. Вәсаитлә таныш олдугдан сонра белә гәнаәтә кәлирсән ки, әсәр «Күнү узадылмыш групларда тәрбијә ишинин мәзмуну» адландырылса иди даһа дүзкүн оларды.

Алтынчы параграфын «Тәрбијәчинин биркә иш формалары. Групун ишинә рәһбәрлик» кими верилмәси дә мәгсәдәмүвафиг дејил. Чүнки «Тәрбијәчинин биркә иш формалары» вә «Групун ишинә рәһбәрлик» (даһа доғрусу педагожи рәһбәрлик, вәсаитин ичәрисиндә дә белә кетмишдир. Бах. сәһ. 82) мүһүм әһәмијјәт кәсб едән ајры-ајры мәсәләләрдир.

Китабда үслуб хәталарына да раст кәлмәк мүмкүндүр. 71-чи сәһифәдә охујуруг: «...һәтта бир чох мәктәбләрин валидејн комитәләриндә күнү узадылмыш група иштирак едән шакирдләрин валидејнләриндән нүмајәндә јохдур, чох аз мәктәбләрин күнү узадылмыш групларында валидејн шурасы јарадылмышдыр».

Бу чүмлә мә'на вә үслубча долашыгдыр. Фикир ајдын верилмәмишдир. Башга бир мисал. Јенә һәмин сәһифәјә диггәт јетирәк: «...мөвчуд Азәрбајчан педагожи әдәбијјатында бу саһәдә әсаслы иш көрүлмәмишдир...», «Лакин мә'лум олдуғу кими, шакирдләр мәктәбдә оларкән бүтүн күнү група олмурлар». Бизә елә кәлир ки, һәмин фикирләри даһа анлашыглы демәк оларды.

Әлбәттә кестәрдијимиз кичик гүсурлар вәсаитин елми-методик дәјәрини азалтмыр. Һеч шүбһәсиз, күнү узадылмыш групларын ишинә һәср олунмуш бу вәсаит мүәллим вә тәрбијәчиләрә өз ишләрини муасир тәләбләр сәвијјәсиндә гурмаға көмәк едәчәкдир.

Мәсәлә һәлли методикасы

Ә. ШҮКҮРОВ
педагожи елмләр намизәди

Мәсәлә һәлли шакирдләрин зеһни инкишафына вә мәнтиги тәфәккүрүнүн формалашмасына көмәк едир. Мәсәлә һәлли просесиндә шакирдләр јарадычы дүшүнмәји, мүһакимә јүрүтмәји вә өз фикирләрини әсасландырмағы өјрәнирләр. Бу просес шакирдләрин тәсәввүрүнү, диггәтини, јаддашыны, тәфәккүрүнү вә нитгини инкишаф етдирир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләрин әксәријјәти мәсәлә һәллиндә хејли чәтинлик чәкир вә иш просесиндә бә'зи нөгсанлара јол верирләр. Белә ки, мүәллимлә-

рин бир гисми верилән мәсәләләрин әксәријјәтини чәбри јолла һәлл едир, дикәр гисми мәсәләнин планлы һәллини унудур, башга бир гисми исә һәндәсәјә аид мәсәләнин һәллинә лазымы гәдәр әһәмијјәт вермир. Мәсәлә һәлли илә әлагәдар бурахылан нөгсанларын әсас сәбәбләриндән бири, индијә гәдәр бу саһәдә Азәрбајчан дилиндә дәјәрли елми-методик әсәрләрин олмамасыдыр. Педагожи елмләр намизәди З. А. Османовун бу јахынларда чапдан чыхмыш «Ибтидаи синифләрдә мәсәлә һәлли методикасы» китабы («Маариф», 1975) илк тәшәббүс олмагла, мәсәлә һәлли просесиндә мүәллимләрин гаршысына чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг нөгтеји-нәзәриндән дәјәрлидир.

Узун мүддәтли мүшаһидәләр, јени програмларын тәтбиги вә нәтичәләринин үмумиләшдирилмәси әсасында јазылмыш бу әсәрдә мәсәлә һәллинин методикасынын ән мүһүм саһәләри әтрафлы шәрһ едилмишдир. Әсәрдә ибтидаи синифләрдә мәсәлә һәллинә верилән методик тәләбләр конкрет вә елми шәкилдә үмумиләшдирилмишдир. Әсәрин ән гијмәтли һиссәси «Мәсәлә һәллинин јоллары» бөлмәсидир. Бурада мәсәләнин мәзмунунун (шәртинин) мәнимсәнилмәси, јазылышы, тәһлили, һәлли планынын гурулмасы, һәлли (һесабламалар) чавабынын јохланмасы методикасы конкрет мисаллар әсасында ишләнмишдир.

Васитдә дүзүнә ваһидә кәтирмә, тәрсинә ваһидә кәтирмә, нисбәтләр, мүрәккәб үчлүк гајдасы, мүтәнасиб бөлмә, вериләнләрин бәрабәрләшдирилмәси, ики фәргә көрә мәчһулу тапмаг вә с. кими мәсәләләрин һәллинә даир мараглы нүмунәләр дә верилмишдир. Китаба һәндәсәјә—парчаларын топланмасы, чохбучаглыларын периметринин һесабланмасы, чохбучаглынын саһәсинин һесабланмасы, палетлә фигурун саһәсинин һесабланмасы, тәрс мәсәләләрин һәллинә даир нүмунәләр дә дахил едилмишдир. Әсәрдә верилән чәдвәлләр, диаграмлар вә графикләр онун практик әһәмијјәтини бир даһа артырыр.

Редаксија һеј'әти: Ј. Кәримов (редактор), **М. Һәмзәјев, Ә. Гәдимбәјова, М. Исмиханов, М. Сәфәров, Н Садыгов, Ә. Шүкүров, П. Һачыјев, З. Османов, С. Аббасова, Ә Ағајев.**

Техники редактор вә корректор **Валеһ Садыгов.**

Чапа имзаланмыш 15/IV-1976-чы ил. Кағыз форматы $70 \times 108^1/_{16} = 2,5$. Кағыз вәрәги, 5,0 чап вәрәги, 7,0 шәрти чап вәрәги, 6,5 мүәллиф вәрәги. ФГ 10643. Сифариш 1135. Тираж 22850

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бакы шәһәри, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

БИЗИМ БАКЫ МЕТРОСУ

Мусигиси *Агабаҹы Рзајеванын*
Сөзләри *Һикмәт Зијанындыр.*

Күләр үзлү Бакынын,
Ширин сөзлү Бакынын,
Хәзәр көзлү Бакынын
Арзусујду, арзусу—
Бизим Бакы метросу!

Јер алтында ишыглы,
Бәзәкли, јарашыглы,
Чичәкли, сармашыглы
Бир шәһәрдир доғрусу—
Бизим Бакы метросу!

Енлб, галхыр пилләләр,
Фәрәһим дүнја гәдәр,
Гој сәни мән бәхтәвәр
Кәзим, Бакы метросу,
Бизим Бакы метросу!

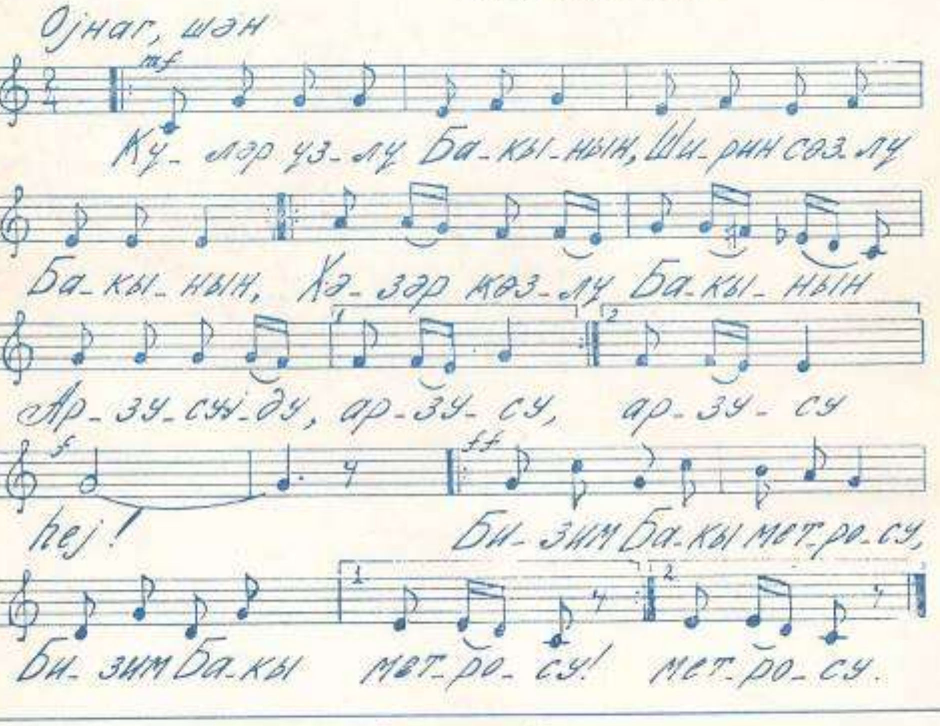

Азәрбајҹан мәктәби

НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА И ДОШКОЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ
(Сборник методических статей)

ВЫПУСК 2
Приложение к журналу

«Азербайджан мектеби»

Баку 1976